Міністерство освіти і науки України

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Тетяна СУЛЯТИЦЬКА,
Антон НАЙЧУК, Василь ЧАБАНОВ

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Навчально-методичний посібник

Видання друге, перероблене і доповнене

Електронне видання

Кам'янець-Подільський
2026

УДК 32.01(477)(091)(075.8)
І 90

Рецензенти:

Кобильник В. В., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міждисциплінарної освіти національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Найчук А. А., кандидат політичних наук, директор БО «Рада Східної Європи»;

Олійник С. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Рекомендовано до друку
вченою радою історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 5 від 20 травня 2026 р.)

І 90 **Історія політичної думки в Україні** : навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / автори-уклад. Т. Сулятицька, А. Найчук, В. Чабанов. 2-ге вид., перероб. і доповн. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2026. 1 файл (PDF : 404 с.).

ISBN 978-617-7773-98-5
(PDF, доступне для завантаження через інтернет)

Навчально-методичний посібник розрахований на здобувачів закладів вищої освіти. Підготовлений на основі робочої програми нормативного освітнього компонента «Історія політичної думки в Україні» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань С Соціальні науки, журналістика, інформація та міжнародні відносини за ОПП «Політологія» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Містить програму навчальної дисципліни, лекційну частину курсу, плани семінарських занять, тематику індивідуальних дослідницьких завдань, питання до модульного підсумкового контролю, глосарій термінів та список літератури.

Призначений для здобувачів спеціальності С2 Політологія, здобувачів інших спеціальностей гуманітарного спрямування, науково-педагогічних працівників, а також усіх, хто цікавиться політичною історією України.

УДК 32.01(477)(091)(075.8)

Електронна версія видання доступна за покликанням:
URL: *http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10198*

ISBN 978-617-7773-98-5
(PDF, доступне для завантаження через інтернет)

© Сулятицька Т. В., Найчук А. В., Чабанов В. Г., 2026

ЗМІСТ

ВСТУП....4
ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ....6
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ....18
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ....21
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ КУРСУ «ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ»....24
ТЕМА 2. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ....40
ТЕМА 3. ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У XV-XVII СТ.....69
ТЕМА 4. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ....93
ТЕМА 5. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)....123
ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.....133
ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.....149
ТЕМА 8. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ ВІКІВ (XIX-XX СТ.)....170
ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. ПОЛІТИЧНА ДУМКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20-30-ті рр. XX СТ.) 196
ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 20-30-ті рр. XX СТ.....230
ТЕМА 11. ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 40-50-ті рр. XX СТ. ТА У 60-80-ті рр. XX СТ. 257
ТЕМА 12. ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ. СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ....292
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ....305
САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ....305
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1-2....310
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №3....312
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №4....314
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №5....316
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №6....318
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №7....320
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №8....323
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №9....325
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №10....327
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №11....329
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №12....331
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ....333
ПИТАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ....354
ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОЄКТ: ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ....356
ПРАЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ....359
АФОРИЗМИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ....374
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ....388
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА....398

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Історія політичної думки в Україні» призначена для здобувачів вищої освіти, що навчаються за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти.

Мета навчальної дисципліни: сформувати у здобувачів знання про основні етапи становлення та розвитку ідей національної державності, влади і владно-політичних відносин, демократії та місця людини у політиці; обґрунтувати значення вивчення історії політичної думки в Україні у сучасному державотворенні.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія політичної думки в Україні» є :

• розкриття сутності політичної думки як соціально-політичного феномену політики;

• визначення соціальних, духовних та інших чинників, що формують політичну думку;

• аналіз основних теоретико-методологічних підходів щодо визначення змісту історії політичної думки в Україні;

• розкриття змісту стратегій соціально-політичного, національного і владно-державницького розвитку, які були вироблені представниками вітчизняної політичної думки та конституювалися в історії політичної думки впродовж століть;

• з'ясування змістовних домінант основних політичних ідей, концепцій, доктрин та їхнього впливу на функціонування й розвиток політичних систем;

• з'ясування причин появи альтернативних ідей і концепцій в умовах бездержавності;

• осмислення та інтерпретування категоріально-політичної основи сучасного історико-політологічного дискурсу.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми здобувачі повинні

знати: соціально-політичний контекст утворення авторських концептів, оригінальні тексти та тексти інтерпретаційні, ідеологічну складову та практичну направленість громадсько-політичної діяльності політичних мислителів України;

вміти: виокремлювати та формулювати закони та принципи процесу формування предмету політичної науки, її розвитку в Україні в соціально-історичному та формально-логічному аспектах, закономірності та пріоритети становлення та розвитку політичної системи на українських землях, екстраполювати отримані знання та власні висновки на сучасний політичний процес в Україні.

Після успішного завершення вивчення навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні» здобувачами вищої світи будуть досягнуті наступні результати навчання:

- розуміння історії, закономірностей та етапів розвитку предметної сфери політології, знання її цінностей та досягнень;
- вміння застосовувати політологічне мислення для розв'язання теоретичних та практичних проблем у політичній сфері на основі опанування класичної та сучасної політичної думки;
- вміння описувати, пояснювати й оцінювати політичні процеси та явища у різних історичних, соціальних, культурних та ідеологічних контекстах.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин / 4 кредити ECTS.

Підсумковою формою контролю є залік.

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Навчальна дисципліна «Історія політичної думки в Україні» є однією зі складових програми підготовки бакалавра за спеціальністю С2 «Політологія».

Успішне вивчення курсу «Історія політичної думки в Україні» передбачає освоєння здобувачами вищої освіти лекційного матеріалу, його закріплення та поглиблення на семінарських заняттях, самостійне вивчення нормативної, навчальної та наукової літератури.

Основним видом навчальних занять є лекції, призначені для засвоєння теоретичного матеріалу.

Лекція – це аудиторне заняття з курсом або його частиною (потоком), що проводять провідні викладачі – лектори (професори та доценти) навчального закладу, а також провідні вчені або спеціалісти, запрошені для читання лекцій, що містять основні положення навчальної або спеціальної дисципліни, їх теоретичні проблеми, в тому числі новітні наукові досягнення. Тематику курсу лекцій наведено у тематичному плані навчальної дисципліни.

Основними завданнями, що визначають напрямок лекційних занять, є: характеристика структури теми; розкриття змісту категоріального апарату теми; висвітлення зв'язку теорії з практикою.

Лекція є теоретичною основою семінарських занять, подальшого самостійного вивчення курсу здобувачами вищої освіти.

Самостійну роботу здобувача вищої освіти над лекцією умовно поділяють на три основні етапи:

1) підготовка до лекції, що відбувається заздалегідь і передбачає ознайомлення з рекомендованою навчальною літературою за конкретною темою, що її викладатимуть на лекції;

2) сприйняття і конспектування лекції, що полягає в засвоєнні усного матеріалу та його коротких записах (конспектуванні). При конспектуванні необхідно в результаті «переробки» інформації виділити основну думку лектора і стисло її викласти. Лекція не підлягає дослівному запису, за винятком формулювань, визначень, імен, найменувань політико-правових актів та літератури, хронологічних і статистичних даних, підсумкових висновків за темою;

3) подальша робота над лекцією, що передбачає додаткове доопрацювання конспекту на основі самостійного вивчення рекомендованої нормативної, навчальної та наукової літератури.

Лекції спрямовані на формування сучасного рівня професійних знань, професійної культури здобувачів, здатності творчого осмислення навчального матеріалу.

Семінарські заняття, які проводять з академічною групою, є логічним продовженням лекційного курсу. На них поглиблюються, закріплюються та деталізуються знання, отримані під час лекції і в результаті самостійної роботи.

Семінарські заняття спрямовані на підвищення рівня розуміння найактуальніших проблем становлення й розвитку демократичного ладу, більш

поглиблене вивчення складних або дискусійних питань відповідної теми, на поточний контроль засвоєння знань, умінь, навичок здобувачів вищої освіти.

Семінарському заняттю має передувати підготовка здобувачів вищої освіти за завчасно визначеним планом. Для цього необхідно:

− вивчити і доповнити конспект лекції з даної теми;

− вивчити рекомендовані навчальну та наукову літературу;

− скласти конспект або тези відповіді на найбільш складні питання заняття;

− вміло використовувати вивчений матеріал при відповідях.

Здобувачі вищої освіти на семінарському занятті мають продемонструвати знання теоретичного матеріалу, здатність використовувати його при вирішенні семінарських завдань, уміння ясно та аргументовано висловлювати свої думки в усній та письмовій формі, оперуючи термінологією.

Під час проведення семінарських занять викладач використовує такі форми: вільне обговорення питань плану заняття в академічній групі; індивідуальна співбесіда з кожним здобувачем; виконання письмових, в тому числі контрольних, робіт; заслуховування доповідей, рефератів з найбільш складних питань і їх подальше колективне обговорення в групі тощо.

Семінарське заняття є також одним із видів поточного контролю за успішністю засвоєння здобувачами навчального матеріалу. На кожному занятті викладач оцінює ступінь підготовки здобувача з теми. Підсумкові оцінки вносять до журналу обліку успішності.

Метою семінарських занять є: навчання застосуванню теоретичних положень у практичній діяльності; вироблення навичок самостійної роботи здобувачів; розвиток професійної свідомості та мислення. Важливими формами навчальних занять є індивідуальні навчальні заняття, консультації.

Індивідуальні навчальні заняття організовують з окремими здобувачами з метою підвищення рівня їх підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей. До видів індивідуальних завдань з курсу належать реферати, доповіді, презентації, дослідницькі проєкти та тестові завдання.

Самостійна робота здобувача є однією з основних форм організації навчання, основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у вільний від обов'язкових аудиторних занять час.

Мета самостійної роботи – закріплення, поглиблення й узагальнення знань, здобутих на лекційних та семінарських заняттях. У процесі самостійної роботи у здобувачів формуються індивідуальні вміння та навички самостійного засвоєння навчальної та наукової літератури, нормативних джерел, використання сучасних інформаційних засобів і технологій. Для підвищення ефективності самостійної роботи здобувача доцільно її планування. Планування та організація самостійної роботи мають ґрунтуватися на достовірній інформації згідно з такими позиціями: вид роботи (наприклад, підготовка до лекції, семінарських занять); трудомісткість процесу підготовки (з урахуванням індивідуальних здібностей і особистісних якостей здобувача); форми і методи навчально-методичного та матеріально-технічного

забезпечення виду самостійної роботи; місце і форма виконання самостійної роботи (наприклад, у бібліотеці, спеціалізованому навчальному кабінеті, комп'ютерному класі, вдома; письмово, усно тощо); форми і способи контролю виконання самостійної роботи здобувачів; необхідний і достатній обсяг часу за диференційованими нормативами з кожного виду самостійної роботи.

Особливість самостійної роботи полягає в необхідності самостійного, творчого пошуку та аналізу інформації. Це дає змогу розширити обсяг інформації з теми, отримати системне уявлення з конкретного питання.

До видів самостійної роботи належить підготовка презентації в рамках теми семінарського заняття. Результати, отримані здобувачами вищої освіти на семінарських заняттях, враховують під час проведення підсумкового контролю з навчальної дисципліни.

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів. Форми поточного оцінювання: під час семінарських занять (опитування (індивідуальне, фронтальне, ущільнене, вибіркове), взаємоопитування, обговорення проблемно-пошукових питань, перевірка виконаних усних завдань, зокрема тестових, написання есе, підготовка презентацій, самоаналіз та ін.), контроль за самостійною роботою (опитування / тестування з використанням модульного об'єктно-орієнтованого динамічного навчального середовища Moodle та ін.).

Форма модульного контролю: модульна контрольна робота (проводиться у формі тестування, онлайн тестування у системі MOODLE, або у письмовій формі (теоретичні питання і тестування)).

Формою підсумкового контролю з навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні» є залік.

Результати заліку вносять до залікової відомості та залікової книжки здобувача. Здобувач отримує залік лише за умови виконання всіх видів робіт, передбачених планом навчальної дисципліни.

Критерії оцінювання результатів навчання

Поточний і модульний контроль (60 балів)			**Залік**
Поточний контроль	Самостійна робота	МКР	
45 балів	10 балів	45 балів	100

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів.

Рейтингова система оцінювання навчальної діяльності здобувачів вищої освіти під час навчальних занять

З урахуванням того, що навчальні досягнення учнів закладів загальної середньої освіти оцінюються за 12-бальною шкалою та з метою полегшення процесу адаптації випускників цих закладів до умов навчання у закладі вищої освіти, максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях дорівнює 12-ти балам (http://surl.li/hwbc).

Примітка: здобувачу вищої освіти, який не виконав поточних домашніх завдань, не підготувався до семінарських занять, в журналі академічної групи ставиться 0 балів.

Рейтингова оцінка у балах знань, умінь і навичок здобувача вищої освіти на навчальних заняттях зі змістового модуля обчислюється після проведення цих занять та ліквідації ним поточної заборгованості, пов'язаної з пропусками занять, непідготовленістю або недостатньою підготовленістю до них за такою формулою:

$$R = ((0{,}05 \times СО)+0{,}4) \times ВБ$$

де R – рейтингова оцінка у балах за змістовий модуль;

СО – середнє арифметичне усіх отриманих оцінок за результатами поточного контролю;

ВБ – ваговий бал, максимально можливий бал оцінювання результатів навчальної діяльності здобувачів вищої освіти.

Наприклад:

Відповідно до робочої програми освітнього компоненту «Історія політичної думки в Україні» здобувач вищої освіти за результатами поточного контролю зі Змістового модуля отримав 7 оцінок, а саме: 5, 6, 8, 10, 11, 10, 8. Ваговий бал ЗМ складає 16 балів.

Дії НПП, або здобувача:

- визначити середнє арифметичне отриманих оцінок, яке відповідно складе – 8,28 бали;
- отримані значення підставити у формулу:

$$R = ((0{,}05 \times 8{,}28)+0{,}4) \times 45 = 36{,}6$$

Отже, за результатами поточного контролю здобувач вищої освіти за змістовий модуль освітнього компонента «Історія політичної думки в Україні» отримав – 36,6 балів.

Критерії оцінювання знань, умінь, навичок здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих політологічних термінів, фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні». Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	2	Здобувач вищої освіти не достатньо усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні»; може самостійно знайти в підручнику та в інших джерелах інформації відповідь. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок із лінгвостилістики та культури української мови; виявляє окремі закономірності стилістичних явищ; робить спроби виконання завдань; за допомогою викладача дає короткі відповіді (за готовим алгоритмом). Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями з курсу, здатний виконати завдання за зразком; орієнтується в політологічних термінах, поняттях і визначеннях, самостійне опрацювання навчального матеріалу з дисципліни викликає значні труднощі. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	5	Здобувач вищої освіти розуміє суть навчальної дисципліни, може дати визначення політологічних понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником та іншими джерелами інформації, самостійно опрацьовувати частину навчального матеріалу; виконує прості завдання за алгоритмом, але окремі висновки є нелогічними та непослідовними. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу з курсу, може поверхнево аналізувати тексти першоджерел, робить певні висновки

		щодо історичних подій; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання з історії політичної думки під час виконання завдань за алгоритмом, послуговуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал з дисципліни, оперує базовими політологічними термінами та категоріями, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; вміє самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію політичної сфери; складати таблиці, схеми та ін. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувача вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал з курсу в стандартних ситуаціях; уміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак із окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат або доповідь, обґрунтувати їх положення. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом з курсу, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати й систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить політологічні поняття, категорії; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі проблемно-пошукові завдання; має сформовані типові навички з дисципліни. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
Високий (творчо-професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями з курсу та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки в проблемно-пошукових завданнях; практично оцінює сучасні здобутки політологічної науки; самостійно визначає мету власної діяльності; виконує тестові завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує

		знання з історії політичної думки, аналізуючи різні явища та процеси. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з курсу, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв’язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний підготувати виступ на наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання з дисципліни, виявляє неординарні творчі здібності в навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв’язує складні проблемні ситуації та завдання з курсу; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв’язувати світоглядні проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, займається науково-пошуковою роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й схильності; використовує та аналізує різноманітні джерела інформації; Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.

Самостійна робота (10 балів)

Контроль за самостійною роботою здійснюється на семінарських заняттях і консультаціях.

Критерії оцінювання самостійної роботи:

«відмінно» 9-10 б.	Здобувач вищої освіти виявляє глибокі фундаментальні знання з питань, винесених на самостійне опрацювання, повно викладає самостійно вивчений матеріал, виявляє розуміння предмета висловлювання, розуміє можливість різних тлумачень однієї і тієї ж політологічної проблеми, вміє оцінювати аргументи для її доведення, порівнювати, формулює своє бачення даної проблеми, виявляє розуміння матеріалу, може обґрунтовувати свої судження, застосовувати знання на практиці у нестандартних ситуаціях (диспути, круглі столи тощо), наводити необхідні приклади, викладає матеріал логічно, послідовно, добирає самостійно інформаційні джерела, володіє вміннями творчо-пошукової діяльності та роботи з інтернетними джерелами, висловлює та обґрунтовує власні враження після ознайомлення із текстами першоджерел, вживає мовні засоби відповідно до норм української літературної мови. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи та дотримується принципів академічної доброчесності.
«добре» 7,5- 8,9 б.	Якщо відповідь здобувача відповідає тим самим вимогам, що і для оцінки «відмінно», але здобувач допускає 1-2 помилки, які сам виправляє, і 1-2 недоліки в послідовності викладу матеріалу, винесеного на самостійне опрацювання, та в мовному оформленні висловлювання. Здобувач вміє наводити власні приклади на підтвердження нових думок, може застосовувати вивчений матеріал у стандартних та дещо змінених ситуаціях (зокрема, під час круглих столів, конференцій), переважно добирає самостійно інформаційні джерела, володіє вміннями творчо-пошукової діяльності та роботи з інтернетними джерелами. Здобувач вищої освіти вчасно виконує завдання самостійної роботи та дотримується принципів академічної доброчесності.
«задовільно» 6 – 7,4 б.	Якщо здобувач виявляє знання і розуміння основних положень питань, винесених на самостійне опрацювання, але викладає матеріал неповно, допускає неточності у визначенні понять, потребує допомоги (спрямувальних питань) викладача, не вміє досить глибоко і доказово обґрунтовувати свої судження і наводити приклади; у

	власній аргументації використовує загальновідомі докази; не має сформованих умінь і навичок роботи з отриманою інформацією; володіє вміннями здійснювати первинну обробку навчальної інформації без її подальшого аналізу, викладає матеріал непослідовно і допускає помилки в мовному оформленні викладу. Здобувач вищої освіти виконує завдання самостійної роботи фрагментарно й дещо пізніше визначеного терміну. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
«незадовільно» менше ніж 6 б.	Якщо здобувач виявляє незнання більшої частини вивченого матеріалу, не володіє методичним апаратом, допускає помилки у формулюванні понять та категорій, які спотворюють їх зміст, не вміє самостійно побудувати систему вивчення певних тем, хаотично і невпевнено викладає матеріал. У здобувача не сформовано необхідні практичні вміння роботи з навчальною інформацією; він не має елементарних умінь здійснювати первинну обробку й подальший аналіз навчальної інформації; не володіє вміннями вибирати відомі способи дій для виконання завдань, неспроможний виконати стандартні завдання після спрямувальних питань викладача. Здобувач не виконав більшість завдань самостійної роботи, подав роботу пізніше визначеного терміну. У роботі здобувача наявні ознаки академічної недоброчесності.

Критерії оцінювання самостійної роботи (есе)

Есе оцінюється в 10-9 балів, якщо: автором чітко поставлена проблема і представлена власна точка зору стосовно її вирішення; зазначена проблема розкрита на високому теоретичному рівні, простежені системні зв'язки предмету дослідження, подані обґрунтування заявлених характеристик з коректним використанням історичних, політологічних та спеціальних термінів, що мають відношення до теми есе; надана аргументація власної думки з опорою на історико-політологічну традицію в контексті проблематики есе; есе повно розкриває заявлену тему.

Есе оцінюється в 8,9-7,5 балів, якщо: представлена власна точка зору (позиція, ставлення) стосовно вирішення зазначеної проблеми; тема розкрита з конкретним використанням історико-політологічних та спеціальних понять у контексті відповіді (теоретичні зв'язки та обґрунтування явно не простежуються); надана аргументація власної думки з опорою на факти розвитку політологічних уявлень з проблематики есе; есе не містить відповіді на одне з питань плану есе або заявлена тема розкрита не в повній мірі, зокрема не проаналізовані деякі суттєві характеристики предмету дослідження.

Есе оцінюється в 7,4-6 балів, якщо: представлена власна точка зору (позиція, ставлення) при розкритті проблеми; проблема розкрита при формальному використанні історико-політологічних та спеціальних термінів; дана аргументація своєї думки з опорою на факти розвитку політологічних уявлень з проблематики есе без теоретичного обґрунтування; есе не містить відповіді на два питання плану есе або заявлена тема розкрита не до кінця, а саме: упущена значна частина суттєвих характеристик явища, тобто розкриті лише деякі суттєві характеристики предмету дослідження.

Есе оцінюється в 5,9-0 балів, якщо: представлена власна точка зору (позиція, ставлення) при розкритті проблеми; проблема розкрита на буденному (а не теоретичному) рівні або не розкрита взагалі; аргументація власної думки слабко пов'язана з розкриттям проблеми; есе має реферативний характер без історико-політологічного аналізу; містить історичне оповідання про політичні постаті чи політичні системи; есе є плагіатом, тобто коли автор скористається нечесним шляхом представлення чужих думок власними.

Здобувачі вищої освіти, які за виконання завдань СР отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися на звіт за виконання СР на консультації, або не виконали її завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

Визнання результатів неформальної та (або) інформальної освіти.

У випадку, якщо здобувач вищої освіти отримав знання у неформальній та інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно з Порядком визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакції) (https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJp0mO9FjUJumB4T/view?pli=1) зокрема, якщо їх тематика відповідає змісту освітнього компоненту (окремій темі або змістовому модулю):

- закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту освітнього компоненту (окремій темі або змістовому модулю);
- підготовка конкурсної наукової роботи;
- призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт;
- призове місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді.

Критерії оцінювання результатів навчання, здобутих у неформальній / інформальній освіті.

1. Наявність документа про завершення: сертифікат, диплом, грамота або інший документ, що підтверджує успішне проходження.

2. Відповідність змісту отриманих знань та здобутих результатів навчання тематиці курсу: у випадку якщо це курси, вебінари, семінари, круглі столи тощо, їх тематика має відповідати одній або кільком темам, які визначені даною робочою програмою.

3. Система оцінювання. Здобувач отримує:

- відмінно (12-10 балів), якщо курс має значний обсяг, містить практичну складову, зміст курсу повністю відповідає програмним результатам навчання; якщо посів І місце у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт (в тому випадку, якщо тема роботи відповідає тематиці освітнього компонента). Здобувач, який отримує оцінку «відмінно», демонструє глибокі, системні знання та високий рівень практичних навичок, здобутих у неформальній освіті. Він не просто засвоїв матеріал, а й здатен застосовувати його в реальних умовах, аналізувати та створювати власні рішення;

- д**обре (9-7 балів)**: якщо зміст збігається з основними положеннями певної теми; якщо посів ІІ або ІІІ місце у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт (в тому випадку, якщо тема роботи відповідає тематиці освітнього компонента). Здобувач на цьому рівні володіє основними знаннями та вміннями, які відповідають ключовим положенням певної теми. Уміє застосовувати отримані знання в типових, стандартних ситуаціях. Здатний виконати практичні завдання, що були частиною курсу. Може виконувати аналітичну роботу, але потребує додаткових роз'яснень для вирішення нестандартних проблем;

- **задовільно (6-4 балів)**: короткостроковий семінар або тренінг, що дає базове розуміння теми. Здобувач володіє базовим розумінням теми, але його знання є фрагментарними, а навички – обмеженими. Його знання є поверхневими, і він може мати значні труднощі з поясненням взаємозв'язків між різними аспектами теми.

Оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до Таблиці відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти:

Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

Рейтингова оцінка з кредитного модуля (навчальної дисципліни)	Підсумкова оцінка за шкалою ЄКТС	Рекомендовані системою ЄКТС статистичні значення (у %)	Підсумкова оцінка за національною шкалою	
			екзаменаційна	залікова
90-100 і більше	A (відмінно)/Excellent	10	відмінно	Зараховано/ Passed
82-89	B (добре)	25	добре	
75-81	C (добре)/Good	30		
67-74	D (задовільно)/Satisfactory	25	задовільно	
60-66	E (достатньо)/Enough	10		
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)/Fail		незадовільно	не зараховано /Fail
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)/Fail			

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Денна форма здобуття вищої освіти

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	усього	у тому числі				
		Лекційні заняття	Семінарські завдання	Лабораторні заняття	Індивідуальні заняття	Самостійна робота
1	2	3	4	5	6	7
МОДУЛЬ 1. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ						
Змістовий модуль 1. Становлення української політичної думки						
Тема 1. Предмет, завдання та функції курсу.	10	2	2	-	-	6
Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави доби київського періоду.	10	2	2		-	6
Тема 3. Ґенеза української політичної думки у XV-XVII ст.	10	2	2		-	6
Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби	10	2	2		-	6
Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина XIX ст.).	10	2	2		-	6
Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини XIX ст.	10	2	2		-	6
Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині XIX ст.	10	2	2		-	6
Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (XIX-XX ст.).	10	2	2	-	-	6
МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИЧНА УКРАЇНСЬКА ДУМКА XX-XXI СТ.						
Змістовий модуль 2. Формування сучасної української політичної думки.						
Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань. Політична думка в	10	2	2			6

Радянській Україні (20-30ті рр. XX ст.).						
Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 20-30-ті рр. XX ст.	10	2	2			6
Тема 11. Політична думка радянської України у 40-50-ті рр. XX ст. та у 60-80-ті рр. XX ст.	10	2	2			6
Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка України.	10	2	2			6
Разом годин	**120**	**24**	**24**		**-**	**72**

Заочна форма здобуття вищої освіти

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	усього	у тому числі				
		Лекційні заняття	Семінарські завдання	Лабораторні заняття	Індивідуальні заняття	Самостійна робота
1	2	3	4	5	6	7
МОДУЛЬ 1. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ						
Змістовий модуль 1. Становлення української політичної думки						
Тема 1. Предмет, завдання та функції курсу.	8	1	1	-	-	6
Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави доби київського періоду.	8	1	1		-	6
Тема 3. Ґенеза української політичної думки у XV-XVII ст.	12				-	12
Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби	8	1	1		-	6
Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина XIX ст.).	12				-	12
Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини XIX ст.	8	1	1		-	6

Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині XIX ст.	12				-	12
Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (XIX-XX ст.).	12					12
МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИЧНА УКРАЇНСЬКА ДУМКА XX-XXI СТ.						
Змістовий модуль 2. Формування сучасної української політичної думки.						
Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань. Політична думка в Радянській Україні (20-30ті рр. XX ст.).	8	1	1			6
Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 20-30-ті рр. XX ст.	12					12
Тема 11. Політична думка радянської України у 40-50-ті рр. XX ст. та у 60-80-ті рр. XX ст.	12					12
Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка України.	8	1	1			6
Разом годин	**120**	**6**	**6**		**-**	**108**

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

МОДУЛЬ 1. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ

Змістовий модуль 1. Становлення української політичної думки

Тема 1. Предмет, завдання та функції курсу.

Предмет та об'єкт курсу «Історія політичної думки в Україні. Основні завдання курсу. Функції курсу. Методи навчання. Основні поняття. Етапи становлення і розвитку української політичної думки.

Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави доби київського періоду.

Становлення і розвиток політичної думки в епоху Київської Русі. Перші історико-політичні пам'ятки писемності «Слово про закон і благодать» митрополита Київського Іларіона. Розвиток політичних ідей у «Повісті минулих літ» Нестора. Політична програма Володимира Мономаха «Повчання». Ідея політичного об'єднання українських земель у творі «Слово о полку Ігоревім». Проблема духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського. Політичні ідеї Данила Заточника.

Тема 3. Ґенеза українсько-політичної думки у XV-XVII ст.

Соціально-політичне значення Люблінської унії 1569 р. для України. Сутність рішень Берестейської унії 1596 р. Ідейна боротьба католиків і православних. Полемічна література (І. Вишенський, С. і Л. Зизанії, Х. Філалет, П. Скарга, З. Копистенський, М. Смотрицький). Вітчизняні гуманісти, їхні політичні ідеї (Ю. Дрогобич. С. Оріховський-Роксолан). Розвиток політичної думки в Києво-Могилянській академії. Ідеї української державності в фундаторів цього навчального закладу: П. Могили, І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського.

Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби.

Державницька концепція Б. Хмельницького. Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович). Політичні ідеї українських гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик). Політичні ідеї у козацьких літописах (С. Величка, Г. Граб'янки). «Просвітницький» напрям політичної думки. Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди.

Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина XIX ст.).

Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні. Ідеологічні засади українських автономістів. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Витоки

українського національного відродження XIX ст. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство.

Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини XIX ст.

Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства. Політична позиція Т.Г. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомаров. «Книга буття українського народу» та її політичні стратегеми щодо державно-політичного устрою України. Політичні проєкти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький).

Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині XIX ст.

Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини XIX ст. Суспільно-політичні погляди В. Антоновича. Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова. Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присецького. Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика. Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка.

Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (XIX-XX ст.).

Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти». Політична історіософія М. Грушевського. Політичний модернізм Л. Українки. Соціал-демократія Наддніпрянщини (Д. Антонович, М. Порш). Народження українського націоналізму. М. Міхновський. Ліберальні ідеї в українському суспільстві. Б. Кістяківський.

МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИЧНА УКРАЇНСЬКА ДУМКА XX-XXI СТ.

Змістовий модуль 2. Формування сучасної української політичної думки.

Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань. Політична думка в Радянській Україні (20-30ті рр. XX ст.).

Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917–1921 років. Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 років. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри. Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григоріїв. С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії. Сутність «українізації»: політичні погляди Г. Гринька та М. Скрипника. Проблема української державності у політичних

поглядах М. Хвильового. Політичні ідеї О. Шумського. Клас і нація у вченні М. Яворського.

Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 20-30-ті рр. XX ст.

Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної Революції (Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька). Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів (Д. Донцова, Д. Андрієвський, С. Ленкавський). Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість. Питання політичної єдності з українськими землями в програмних ідеях партій Закарпаття міжвоєнного періоду.

Тема 11. Політична думка радянської України у 40-50-ті рр. XX ст. та у 60-80-ті рр. XX ст.

Соціально-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги». Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана. П. Тичина. М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом. Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра). Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х років. Характерні ознаки політичного курсу П. Шелеста та його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко). Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960–1980- х рр. Дисидентський рух: поняття, ґенеза, основні ідеї. Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний). Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напряму (В. Чорновіл, Л. Лук’яненко., С. Хмара, І. Дзюба. Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща.

Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка України.

Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні. Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.). Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х XX ст. – початок XXI ст.). Сучасна політична думка України.

ТЕМА 1.

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ КУРСУ «ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ»

Предмет та завдання «Історії політичної думки в Україні»

Політична думка є узагальнюючою, цілеспрямованою діяльністю у формі понять, категорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків, форм і функцій політики та влади, політичних процесів, інститутів, політичної культури. Вона – важливе джерело творення нових ідей, прогнозування та моделювання політичного майбутнього. Вивчення історії політичної думки в Україні має велике значення, оскільки дозволяє зрозуміти, як формувалися та стверджувалися загальнолюдські й національні цінності та ідеї, що знайшли відображення в науково-теоретичній спадщині минулого.

У вітчизняній політичній спадщині поряд з позитивом є і негатив, але і його узагальнення є для нас важливим, як застереження, чого і як потрібно уникати. Для історії політичної думки характерними є два аспекти: історичний і теоретичний.

Предметом історії політичної думки в Україні є не просто сукупність політичних вчень минулого, науковий інтерес викликає саме їх історія. В історії політичної думки України простежується розвиток, прогрес як теоретичних знань, так і методів пізнання. Історія політичної думки дозволяє зрозуміти, яким чином у протистоянні і суперечках різних думок і позицій водночас відбувалося пізнання природи і форми держави, державного управління, поглиблювалися знання про свободу, справедливість, право, про форми та принципи відносин особистості і влади.

Метою навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні» є всебічне ознайомлення з вітчизняною політичною думкою на тлі розвитку світової політичної думки і політології як науки.

Предмет навчального курсу «Історія політичної думки в Україні»: з'ясування умов формування, закономірностей і особливостей розвитку української політичної думки, ідей, концепцій та напрямів з метою розуміння витоків, суті й перспектив української політики, всього українського політичного життя.

Завдання навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні»:

• опанувати розвиток владних і владнозначущих відносин;

• розглянути проблеми українського державотворення в історичній перспективі;

• дослідити процес формування і розвитку вітчизняної національної і політичної ментальності;

• ознайомитися з діяльністю суспільно-політичних рухів і політичних партій минулого і сьогодення;

• розглянути політичні біографії, політичні погляди і політичні програми видатних українських суспільно-політичних діячів і вчених;

• опанувати політологічні підходи вчених минулого і сучасності – представників української діаспори;

• визначити особливості і завдання нинішнього політологічного ренесансу в Україні;

• простежити за конституційним розвитком України.

Кожна наука використовує певну систему методів.

Метод – це спосіб досягнення певної мети, сукупність прийомів, які використовуються для практичного або теоретичного опанування дійсності.

В історії політичної думки використовується система філософських і спеціально-наукових методів, передусім:

- методи формально-логічного і діалектичного (методи побудови політичних теорій різних рівнів узагальнення);

- методи порівняльно-історичного пізнання: метод історичного опису, порівняльний, періодизації, проблемно-хронологічний, ретроспективний, прогностичний;

- методи системного аналізу: вивчення політики як комплексного процесу, виявлення на загальному тлі розвитку того чи іншого явища, його найважливіших елементів.

Політична думка виконує ряд функцій:

- пізнавальну (подає системи поглядів на українське суспільство, українську державу за різних історичних епох і умов, розширює та збагачує світогляд людини);

- аналітичну (на підставі аналізу різних підходів, ідей щодо існуючого ладу розвиває аналітичні здібності людини, яка опановує їх на сучасному етапі);

- інструментальну (політична думка є важливим теоретичним джерелом, яке можна використовувати і на основі якого можна будувати аналіз політологічних проблем);

- виховну (формує повагу й толерантне ставлення до інших думок і позицій, визнаючи за іншими право на захист власних ідей та цінностей).

Прагнучи зрозуміти сучасне й знайти шлях до кращого майбутнього, люди завжди звертаються до минулого, до історично апробованих положень, принципів, цінностей. Знання політологічної спадщини нашої країни формує політичну культуру політиків і спеціалістів-політологів, розширює діапазон, збагачує знання попередньої політичної практики і політичної думки з тих проблем політичного життя, які були притаманні для України та її історії в попередні періоди, є предметом вивчення і вирішення у нинішній час.

Рис. 1 Етапи становлення і розвитку української політичної думки (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Українська політична думка виникла за часів Київської Русі й розвивалася на рівні політичної думки передових країн світу, оскільки українські політичні мислителі уважно стежили за досягненнями світової суспільно-політичної думки, часто безпосередньо спілкувалися з провідними мислителями зарубіжних країн і досліджували в дусі сучасних їм концепцій та поглядів проблеми як загальнолюдського значення, так і українські.

Конкретні внутрішні й зовнішньополітичні умови, починаючи з Київської Русі, визначали зміст української політичної думки. Цей зміст пронизаний ідеалами демократії, гуманізму, свободи, християнської моралі та доброчинності і, звичайно, пошуків шляхів до єдності всіх частин української землі, єдності народу українського, шляхів відродження української держави.

В історії української політичної думки виділяють 7 етапів її розвитку. Зазначимо, що для періодизації розвитку вітчизняної політичної думки не можна спиратися на хронологічний підхід (від Київської Русі майже 700 років не існувало української держави), до цього можна вдаватися тільки до часу існування Київської Русі, а після цього використовувати змістовий підхід, бо всі наступні етапи, за своєю суттю, виглядають як процес розгортання в українській політичній думці ідей демократії, гуманізму, християнської моралі і доброчинності, започатковані за часів Київської Русі.

Рис. 2 Становлення української державності у добу Київської Русі (IX-XIII ст.) (Згенеровано Open AI ChatGPT)

1. Становлення української державності й зародження суспільно-політичної думки збігається з часом виникнення та існування Київської Русі. І саме в цей час українська політична думка почала відсторонюватися від Візантії, започатковано осмислення державності, морально-повчальний характер суспільно-політичної думки у жанрі «Слова..», «Повчання...», «Моління...», «Повісті...». Згадаймо «Повість минулих літ» літописця Нестора (XII ст.), «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про Ігорів похід» (1187 р.), «Руську правду».

2. Зародження й становлення загальнодемократичного напряму в розвитку української суспільно-політичної думки (від часів втрати Україною державності і до кінця XVIII ст.), коли Україна перебувала у стані певної невизначеності, бездержавності. В цей час формуються загальногуманістичні і загальнодемократичні принципи, відбувається процес розпаду державності й трансформації Київської Русі в трьох напрямках:

- західному (Україна);
- північно-західному (Білорусь);
- північно-східному (росія).

Втіленням української державності стає Галицько-Волинське князівство. Формується українське козацтво. До цього етапу належить спадщина Ю. Котермака-Дрогобича, С. Оріховського, напрямок гостро-полемічної літератури, діяльність церковних братств, праці відомих представників Києво-Могилянської академії, творчість Г. Сковороди, універсали Б. Хмельницького, статті Ю. Немирича, Конституція П. Орлика, «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Рис. 3 Зародження і становлення загальнодемократичного напряму з часів втрати Україною державності й до кінця XIII ст.
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

3. Формування і розвиток українського лібералізму: початок XIX ст. – 60-ті роки XIX ст. В продовження загальнодемократичних ідей виникає ліберальна думка. Починається осмислення місця України в геополітичному просторі російської держави, що сприяло самоусвідомленню українства і викладено в книзі невідомого автора «Історія Русів» (1846 р.). На той час ще не було сформульовано потреб національної самовизначеності, швидше висловлювалися побажання щодо них. Для цього етапу характерним було висунення і формування здебільшого загальнолюдських проблем, підходів, ніж вирішення конкретних українських. Не було ще вироблено прагматичного підходу до вирішення існуючих проблем. В цей період з'являється феномен західноукраїнської політичної думки. Проте вона мала переважно релігійний характер, що засвідчує діяльність заснованого у 1816 р. Товариства галицьких греко-католицьких священників. Більше романтично-етнографічний напрям відбивала перша книжка українською народною мовою «Русалка Дністрова», видана у 1837 році студентами-теологами М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким. Такий характер західноукраїнської політичної думки пояснюється тим, що Західна Україна, перебуваючи у складі Австро-Угорської імперії, не зазнавала таких жорстких національних утисків, як це мало місце в Російській імперії.

Рис. 4 Формування і розвиток українського лібералізму
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

4. Утвердження політичної науки в Україні пов’язується передусім з іменем М. Драгоманова, який виховав плеяду науковців, започаткував політичну школу, яка намагалась осмислити місце України в світі. Він справив значний вплив на всю українську політичну науку до часів УНР. До цього етапу належить спадщина М. Костомарова,С. Подолинського, О. Терлецького, І. Франка, М. Грушевського.

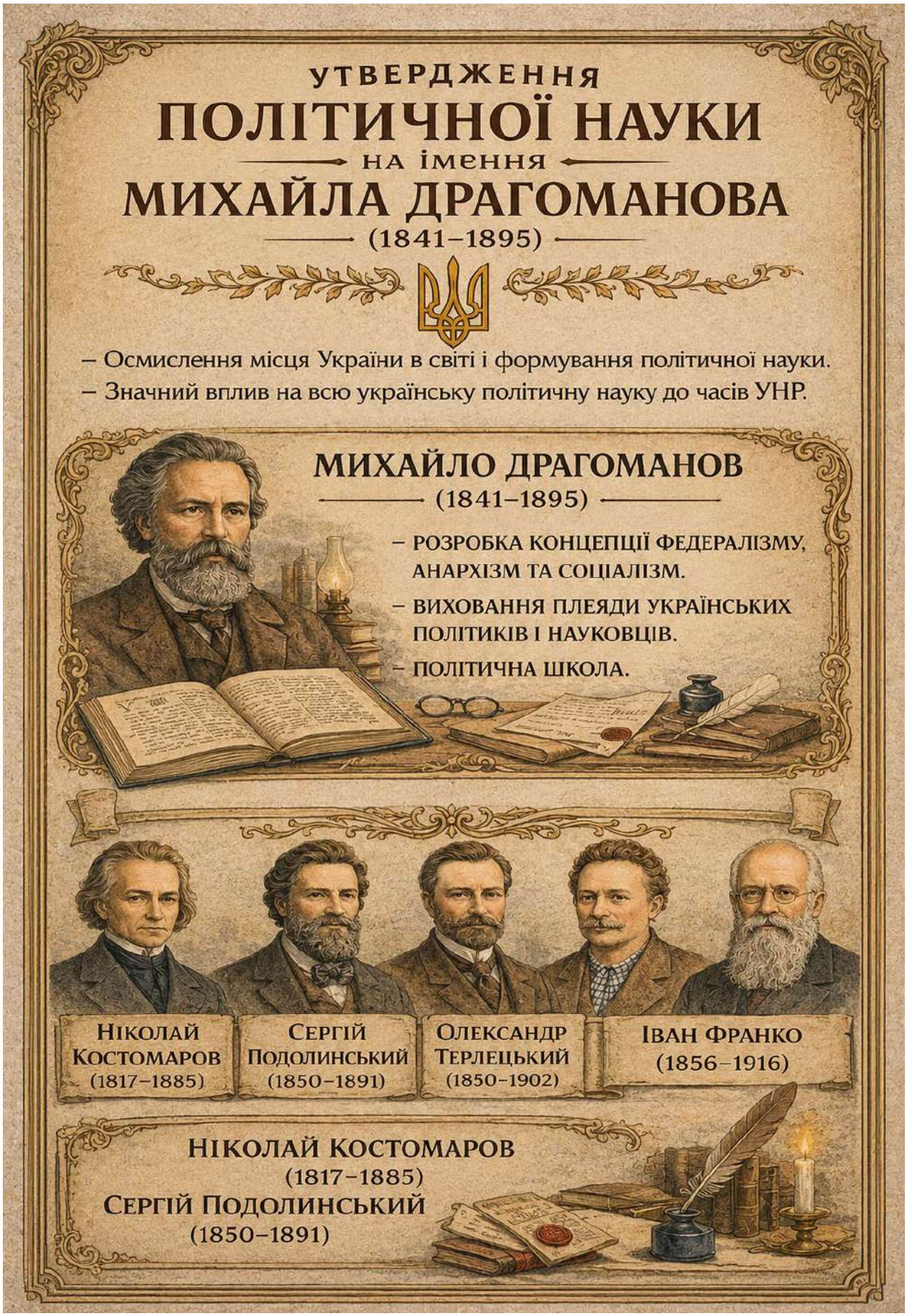

Рис. 5 Утвердження політичної науки
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

5. Осмислення шляхів національного саморозвитку українства (1900–1918 роки). На цьому етапі М. Міхновський започаткував національно-радикальний самостійницький напрям в українській політичній науці, у політичних поглядах М. Грушевського з'являються національно-демократичні ознаки, хоча він і залишається на ліберальних позиціях. Послідовники М. Драгоманова перейшли від автономно-федералістичних поглядів до національно-самостійницьких. На це вплинули національно-визвольні потуги поневолених народів у світі, прагнення до національного відродження. До цього етапу належить також спадщина Ю. Бачинського, К. Левицького, погляди і діяльність В. Винниченка, В. Антоновича, чотири Універсали Центральної Ради.

Рис. 6 Осмислення шляхів національного саморозвитку українства (1900-1918) (Згенеровано Open AI ChatGPT)

6. Пошуки виходу з бездержавного існування українського народу. Від поразки УНР (1919 р.) до здобуття Україною національної незалежності і власної державності. В межах цього етапу виділяються: міжвоєнна доба, коли виникає український націонал-комунізм і еміграція, та повоєнна, тобто після Другої світової війни. Після падіння УНР в українській політичній думці визначаються два напрями:

• закордонна еміграція (друга хвиля), яка перенесла з собою всі політичні течії, що існували в Україні: лібералізм, консерватизм, націонал-самостійництво, соціал-демократизм. У такому вигляді еміграційна українська політична думка розвивалася до наших днів.

• розвиток політичної думки в підрадянській Україні відбувався в межах однієї ідеологічної течії – націонал-комуністичної, представниками якої були боротьбисти, укапісти, соціалісти революціонери, а також шумськисти, хвильовисти, волобуєвці в самій КПУ.

В 1933 р. з загибеллю М. Хвильового націонал-комуністична течія зникає і відроджується знову в 60-ті роки в русі дисидентів: І. Дзюба, М. Руденко. Представниками антикомуністичної течії стали В. Чорновіл, Л. Лук’яненко.

Рис. 7 Пошук виходу з бездержавності: від поразки УНР до незалежності України
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

7. Український політологічний ренесанс і становлення вітчизняної школи політології. Це пов’язано з виникненням незалежної самостійної держави України, де з 1991 р. почалося відновлення політичної науки. Поруч з політологією, політична думка розвивається і в історичних, і в філософських дослідженнях. У Києві, Львові, Харкові, Одесі з’являються наукові політологічні школи, що досліджують історію політичної думки в Україні. У дисертаціях досліджується теоретична спадщина таких українських політичних мислителів, як Д. Донцов, М. Драгоманов, В. Липинський, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Туган-Барановський та ін. Видається ряд наукових журналів і збірників, у матеріалах яких аналізується спадщина відомих, а також малодосліджених вітчизняних мислителів. Це такі видання, як «Віче», «Розбудова держави», «Ґенеза», «Філософська і соціологічна думка», «Політологічні читання», «Політичний менеджмент», «Нова парадигма» тощо. Нині політична наука досліджує багато важливих проблем політики, політичних відносин, політичної системи, політичного устрою, політичної модернізації, політичного прогнозування, політичного управління.

ТЕМА 2.

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ

Становлення і розвиток політичних ідей в Київській Русі

Зародження й становлення української політичної думки становлять важливу складову національної інтелектуальної спадщини. Вивчення умов, що сприяли появі цього явища, а також аналіз ключових ідей, сформульованих видатними українськими мислителями в процесі розвитку суспільно-політичних та морально-етичних традицій, має істотне значення для розуміння еволюції національної духовної культури та формування сучасних державотворчих орієнтирів.

Формування державних структур у східних слов'ян не було випадковим явищем, адже Київська Русь постала на основі антського союзу – об'єднання шести племен, що мешкали на території від Карпат до Чернігівщини та виявляли значну політичну активність. Саме на цих землях згодом сформувалися перші руські князівства. У 882 році відбулося об'єднання Новгородського й Київського князівств, що стало початком виникнення Київської держави. З розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків, а також зі зростанням ролі нових міст завершувався процес державної консолідації Київської Русі. Об'єднання давньоруських земель тривало приблизно століття й у цілому завершилося в X столітті. Відбувалося воно переважно силовими методами, оскільки саме завдяки військовій силі було можливим об'єднати різні племена та утримувати їх у покорі.

Слід підкреслити, що, на відміну від античних цивілізацій – Греції та Риму – у східних слов'ян не існувало рабства. Тому в Київській державі не виникало потреби створювати теоретичні чи філософські концепції, спрямовані на його виправдання або доведення його «вічності» чи «божественного» походження. На об'єднаних територіях формувалися феодальні відносини: землі передавалися князям-намісникам і боярам. Ці процеси набувають завершеного вигляду за правління Володимира Великого, який у 988 році провів адміністративну реформу. Вона скасувала місцеві племінні княжіння й запровадила новий поділ Русі на області навколо міст, куди київський князь призначав намісників, здебільшого власних синів. Саме з цього часу починає формуватися династичний принцип влади.

Основні суспільно-політичні ідеї доби Київської Русі охоплювали уявлення про походження держави та князівської влади, особливості правового регулювання суспільних відносин, взаємодію церкви й держави, питання єдності та суверенності політичної влади, а також шляхи об'єднання роздрібнених удільних князівств навколо київського великого князя й забезпечення самостійності Русі.

Центральними питаннями політичної думки цього часу були два ключові завдання: утвердження рівноправності Русі серед інших держав, передусім у відносинах із Візантією, та необхідність консолідації руських земель для збереження державності перед зовнішніми загрозами.

Важливим етапом у духовному, культурному та політичному розвитку Київської Русі стало запровадження християнства князем Володимиром Великим. Християнізація Русі була цілком закономірним процесом, адже в Європі християнство вже утвердилося, сформувалися феодальні держави та відповідні суспільні відносини. У IX столітті європейський феодалізм вступив у період свого розквіту, який тривав до XV століття.

Київські князі активно підтримували контакти з європейськими монархіями, встановлюючи з ними навіть родинні зв’язки. Так, доньки київських володарів виходили заміж за французького (Анна) та угорського (Анастасія) королів. Разом із ними до цих держав вирушали представники руської знаті – передусім освічені люди й монахи, які володіли грамотою та поширювали культуру Русі в Європі.

Рис. 8 Династичні зв'язки Київської Русі з європейськими династіями (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Князь Володимир Святославович, як видатний державний діяч, усвідомлював, що зміцнення та розвиток держави можливі лише за умови релігійної єдності. Давньоруське язичництво з його багатобожжям не забезпечувало необхідної централізації, хоч попередні князі й намагалися його реформувати. Тому Володимир, подолавши вагання, звернувся до монотеїстичної релігії та зробив вибір на користь християнства. Запроваджена ним релігійна реформа остаточно утвердила християнство як державну релігію Київської Русі. Це сприяло зміцненню міжнародних контактів і посиленню авторитету держави на міжнародній арені.

Після хрещення Русі князь прагнув зміцнити міжнародний авторитет своєї держави та активізувати взаємини з сусідніми християнськими країнами. Прийняття християнства також мало слугувати засобом легітимації його політичної влади: воно підкреслювало верховенство великого князя, освячувало його титул й створювало умови для проведення важливих військових і судових реформ. Було ліквідовано племінні військові об'єднання. Володимир ділив землі із зобов'язанням нести військову службу та організовувати оборону в ленах.

Лен – спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, яке надавалося васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей. Джерелом існування дружинників стало власне господарство, основане на землі одержаній в лен.

Це давало можливість охорону рубежів, створити надійне військо не лише для боротьби із зовнішнім ворогом, а й проти удільних князів. Судова реформа сприяла розмежуванню судів єпископського та градського (шляхти).

Єпископські вирішували суперечки в середині церковних інституцій, тобто – це орган правосуддя у справах, що належать до відання церкви.

У прийнятому «Уставі святого Володимира, крестящего руську землю, о церковних судах» було визначено також місце церкви в державі, джерела її матеріального існування, сфера юриспруденції. Матеріальне забезпечення встановлювалось у формі отримання десятої частини від централізованої феодальної ренти та інших прибутків. У ст. 4 і 5 оголошувалась відмова князя від втручання в справи церкви, які їй були передані, закріплювався поділ церковної та світської судової компетенції.

Русь прийняла християнство з Візантії і церковна влада фактично повністю підпорядковувалася світській. Запровадження нової віри суттєво прискорило розвиток культури та мистецтва. Водночас християнство, виступаючи важливою ідеологічною та світоглядною основою, стало одним із ключових чинників зміцнення політичної влади князів, посилення ролі держави та формування державної ідентичності місцевого населення.

На розвиток Київської держави великий вплив мала політична діяльність наступників Володимира, зокрема Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. У 1026 році Київську державу було формально поділено на лівобережну та правобережну й вперше було введено колегіальну форму правління (систему дуумвірату).

Рис. 9 Колегіальне управління в Київській Русі
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Дуумвірат («управління двох», «співуправління») – система управління державою чи спільнотою двома рівноправними особами.

Така децентралізація влади в цілому позитивно вплинула на розвиток Київської держави, сприяла бурхливому розвитку Києва, Чернігова та інших міст. Цей ріст спричинив до політичного зростання, що знайшло відображення у діяльності міських зборів – віче.

Віче – збори вільних людей у давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися великі громадські справи.

Міські жителі вступали у союз з боярами проти влади князів, або часто і проти бояр.

Після смерті Ярослава Мудрого розпочинається так званий удільний період, тобто діє влада найстаршого (сеньйорат).

Сеньйорат – право феодального сеньйора, зокрема система спадкового права, що охороняє неможливість подрібнення нерухомого майна.

Основним завданням політичної влади того періоду, з одного боку, було забезпечення порядку та злагоди між князями, а з іншого – об'єднання їхніх зусиль для боротьби проти зовнішніх ворогів. За ініціативи Володимира Мономаха відбулося три князівські з'їзди Київської держави, під час яких було досягнуто домовленостей щодо припинення міжусобних конфліктів і організації спільної боротьби проти половців. Крім того, було скасовано принцип сеньйорату та започатковано утвердження в державі поваги до закону і права.

За часів князювання Володимира Мономаха Київська Русь була найбільшою феодальною державою в Європі, населення якої дорівнювало близько 12 млн. чоловік. Через 113 років після смерті Володимира Мономаха, який завершив об'єднання могутньої Київської держави, вона розпадається на окремі князівства. Серед окремих князівств найбільшим було Галицько-Волинське, яке за часів правління великого князя галицького Романа Мстиславовича перетворилося у велику державу, що охоплювала територію від Дніпра до Карпат. Його син Данило вів активну міжнародну політику з метою захисту українських земель. Саме йому випала нелегка доля поклонитися Хану Батию, щоб зберегти владу в своїх руках. Хан Батий віддав князеві Данилу всі його землі у вотчину.

Рис. 10 Розпад Київської Русі та постання Галицько-Волинської держави (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Вотчина – одна із форм феодальної земельної власності в часи Київської держави. Власник вотчини мав право передати її у спадщину, продати, обміняти, поділити.

У Галицько-Волинському князівстві сформувалися впливові олігархічні режими. Тут утвердилися традиції державного будівництва, було здійснено значні зусилля для зміцнення центральної влади та обмеження свавілля як світських, так і духовних феодалів. Наступники Данила Галицького приймали королівський титул правителів Галичини й запроваджували магдебурзьке право.

Магдебурзьке право – одна із найпоширеніших правових систем міського самоврядування в Центральній Європі у часи Середньовіччя. За цим правом міста звільнялися від управління судової та адміністративної влади місцевих феодалів (власників міст). Тож магдебурзьке право передбачало створення міського самоврядування. Воно надавало також різноманітні господарські привілеї.

Таким чином, визнання в 1097 році принципу вотчини призвело до напруження політичних стосунків між князівствами, що не могло не позначитися на політизації суспільного життя. Зруйнування в 1169 році А. Боголюбським Києва стало початком своєрідного політичного плюралізму, коли кожне князівство встановлювало свої власні форми правління і кожне з них знаходило відповідне тлумачення.

Світоглядною основою духовних мислителів Київської Русі слугували Старий і Новий Заповіти, а також релігійні настанови отців Церкви – Афанасія Олександрійського, Василія Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Разом із християнським ученням на землі Київської Русі проникали й нові політичні поняття, за допомогою яких осмислювалися актуальні проблеми суспільного життя. Утвердження християнської моралі у світогляді та свідомості русичів, безперечно, стало визначальним чинником у творчості філософів і літописців.

Завдяки священнослужителям-літописцям до нас дійшли і тексти політико-правових документів світського характеру – Договори Русі з Візантією X ст., «Руська правда». Саме вони закріплювали характерні для тих часів політичні принципи панування сили в державі, станового поділу людей та повноправних, неповноправних і безправних, недоторканості приватної власності, божественного чи напівбожественного походження влади князя тощо.

Київська Русь на початковому етапі свого існування ще не відповідала класичному розумінню держави. Вона не сформувала власної моделі централізованого управління, не мала розвиненої бюрократичної системи та стабільно функціонуючих інститутів політичної влади. Регулювання політико-правових відносин між князівською владою й широкими верствами населення здійснювалося переважно через систему збирання данини.

Недосконалість таких відносин часто ставала причиною політичних конфліктів у давньоруському суспільстві, які здебільшого розв’язувалися

силовими засобами. Так, літописи свідчать, що київський князь Ігор, прагнучи утвердити свою владу над підлеглими племенами, запроваджував надмірні побори, що спричинило повстання на древлянських землях і завершилося загибеллю князя разом із дружиною. Водночас із поступовим удосконаленням інститутів політичної влади та механізмів політико-правового регулювання в Давній Русі відбувався і розвиток політичної думки.

Політична думка Київської Русі – це первісні політичні уявлення, ідеї та вчення представників давньої східнослов'янської держави, що містяться в текстах літописів, правових пам'яток та творів давньоруської літератури.

До оригінальних історико-політичних творів давньо-руського періоду слід віднести, перш за все, «Слово про Закон і Благодать» митрополита київського Іларіона, «Повість минулих літ» літописця Нестора, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора, «Слово Данила Заточника». У них висвітлені політичні проблеми Київської Русі походження держави; умови виникнення князівської влади; єдність і суверенність політичної влади з правового регулювання суспільних відносин; об'єднання і розрізнення удільних князівств навколо великого князя київського; самостійності й незалежності Київської Русі; організація оптимальної форми правління; законність реалізації вищих владних повноважень; взаємин великого князя і його васалів, світської та церковної влади.

Отже головними проблемами політичної думки даного періоду були дві: рівноправність Київської Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання слов'янських земель задля збереження держави перед зовнішньою загрозою.

Соціальна структура та державний устрій Київської Русі:

I. Соціальна структура Київської Русі

1. Князь

- Верховний правитель держави
- Зосереджував військову, судову та адміністративну владу
- Вважався гарантом порядку й захисником землі

2. Бояри

- Найвища знать, великі землевласники
- Радники князя, учасники управління
- Очолювали дружини, займали урядові посади

3. Дружина

- Військова опора князя
- Поділялася на:
  - **старшу** (бояри, воєводи)
  - **молодшу** (рядові воїни)
- Виконувала військові та адміністративні функції

4. Духовенство

- Священники, монахи, єпископи

- Мали значний моральний і культурний вплив
- Підпорядковувалися церковному праву

5. Міщани

- Купці, ремісники, торговці
- Проживали в містах
- Сплачували податки, брали участь у вічі

6. Селянство

- Основна частина населення
- Категорії:
    - **смерди** – особисто вільні общинники
    - **закупи** – тимчасово залежні
    - **рядовичі** – залежні за договором
    - **холопи** – фактично раби

ІІ. Державний устрій Київської Русі

1. Форма правління

- Ранньофеодальна монархія
- Поєднання князівської влади з елементами колегіальності

2. Князівська влада

- Законодавча (через звичаєве право, «Руську правду»)
- Судова (вищий суддя)
- Військова (очільник війська)

3. Боярська рада

- Дорадчий орган при князі
- Обговорювала найважливіші державні справи

4. Віче

- Народні збори в містах
- Вирішували питання війни і миру, запрошення князя
- Особливо впливове в Новгороді та Києві

5. Адміністративний поділ

- Землі → князівства → волості → громади
- Управління здійснювали посадники, тіуни, воєводи

6. Право

- Основний збірник законів – **«Руська правда»**
- Захист власності, регулювання соціальних відносин
- Обмеження кровної помсти

ІІІ. Ключова ідея

Київська Русь поєднувала сильну князівську владу з елементами народного представництва та соціальної ієрархії, що відповідало умовам ранньофеодального суспільства.

Рис. 11 Соціальна структура та державний устрій Київської Русі (Згенеровано Open AI ChatGPT)

1. КНЯЗЬ. На чолі Київської держави перебував князь, який уособлював верховну державну владу. Право на княжіння мали лише представники династії Володимира Великого. Суспільна свідомість не допускала існування держави без князя, а обсяг його повноважень був фактично необмеженим і залежав від особистого авторитету та реальної сили, на яку він спирався. Передусім князь виконував функції воєначальника, ініціював та організовував військові походи. Основу його військової потуги становила дружина, що перебувала в особистій залежності від князя й утримувалася за його кошт. Окрім того, князь здійснював адміністративні та судові функції, а також мав значний вплив на церковні справи, особливо в Києві.

2. БОЯРСЬКА РАДА. Дорадчим органом при князеві спочатку була його дружина, а згодом – боярська рада. Консультації зі старшими дружинниками, а пізніше з боярами, вважалися моральним обов'язком князя. Такі наради відбувалися регулярно, майже щоденно. Водночас боярська рада так і не перетворилася на повноцінну державну інституцію з чітко визначеним складом і компетенціями, зберігаючи переважно неформальний та ситуативний характер.

3. ВІЧЕ. Віче було органом народного волевиявлення, який у певному сенсі стояв вище князя. За ним визнавалося право обирати, затверджувати або відмовляти князю у владі. Князі змушені були рахуватися з рішеннями віча як із владним приписом. Якщо віче збиралося з ініціативи громади, воно відбувалося на Подолі, а у випадку скликання князем – у княжому місті.

4. ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ. Усі посадові особи призначалися безпосередньо князем і були підзвітні виключно йому. Найважливішим урядовцем був тисяцький, який зазвичай перебував у столичному місті й у разі відсутності князя виконував його функції. Підпорядковувалися йому соцькі та десятські. Ці урядовці поєднували військово-адміністративні, а частково й фінансові повноваження.

5. ВІЙСЬКО. Основу війська становила княжа дружина. Старші дружинники отримували земельні наділи як винагороду, тоді як рядові – частку військової здобичі. Іншу частину війська складали «вої» – народне ополчення, переважно зі смердів, яке формувалося як за рішенням віча, так і на добровільних засадах. Після розпаду Київської держави на окремі князівства кожне з них виставляло власні полки, очолювані відповідним князем.

Усе населення Київської держави поділялося на дві основні категорії – вільних і невільних осіб, до яких зараховували також напіввільних. Найвищий прошарок вільного населення становили члени княжої дружини – княжі мужі, які належали до політичної еліти та виконували роль радників і безпосередніх учасників діяльності князя. Визначальною рисою дружини була добровільність служби: кожен княжий муж мав право залишити свого володаря й перейти на службу до іншого. Саме з цього середовища князь призначав воєвод і вищих урядовців.

Боярство поділялося на кілька груп, проте всі бояри належали до привілейованої верстви населення. Найзаможніші з них утримували власні

дружини. Водночас боярський стан не був замкнутим: за певні заслуги до нього міг увійти навіть смерд. До близького оточення бояр також належали купці.

Середній прошарок вільного населення формували мешканці міст – так звана чернь або «люди». Юридично вони вважалися вільними, однак на практиці перебували в економічній та соціальній залежності від знаті. Значну частину населення становили ремісники, які відігравали важливу роль у господарському житті держави.

Нижчу групу вільного населення становили селяни – смерди. Вони володіли власним господарством, полем, дворами, худобою. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми.

Напіввільні люди. У X – XII ст. існувала значна група напіввільних людей – закупів. Так називали людей, які з різних причин тимчасово втратили свою волю, але могли знову її здобути.

Крім вищеназваних категорій населення, були ще, так звані, невільні люди, їх називали челяддю або холопами (полонені, народжені від холопів). Ізгоями називали людей, які в силу різних причин вибули з тієї групи, до якої належали, але не вступили до іншої. Головна маса ізгоїв походила із холопів, що дістали волю згідно з тестаментами їх панів.

Тестамент – заповіт, що складався за життя на рухоме та нерухоме майно.

Крім вищенаведених були ще служителі церкви – священики, ченці, диякони.

Перші історико-політичні пам'ятки писемності «Слово про Закон і Благодать» митрополита Київського Іларіона, «Повість временних (минулих) літ» Нестора.

Для дослідження суспільно-політичних ідей Київської держави особливо важливим є той факт, що до нашого часу збереглася значна кількість писемних пам'яток цієї доби: літописи, політико-релігійні твори окремих мислителів і церковних діячів, а також збірники та кодифікації законів. Серед найвідоміших джерел варто назвати «Руську правду», «Повість временних літ», «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Слово о полку Ігоревім», «Посланіє Климента Смолятича», «Повчання Володимира Мономаха» та інші.

Однією з найважливіших політико-правових пам'яток Київської Русі є «Руська правда», до складу якої входили «Правда Ярослава», «Правда Ярославичів» і «Покон вірний» (коротка редакція). Переважно цей збірник був присвячений питанням судочинства та містив норми цивільного, процесуального й кримінального права.

Важливою політичною проблемою того часу залишалося співвідношення церковної та світської влади. Прагнучи посилити свій вплив, церква намагалася зайняти провідне місце в державі та об'єднати розрізнені удільні землі навколо себе.

Рис. 12 «Повість временних літ»
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Ідея династичного князювання притаманна для «Повісті минулих літ» (бл. 1110 – 1118 рр.) Нестора Літописця (бл. 1056 – бл. 1114 рр.), ченця Києво-Печерської Лаври. Автор приділяє особливу увагу обґрунтуванню законності та суспільної необхідності князівської влади. Нестор змальовує життя руських племен, діяльність князів, їхню боротьбу із зовнішніми ворогами, а також народні повстання в Київській Русі. Провідною політичною ідеєю твору є утвердження величі, єдності та стійкості Русі, а зміцнення влади великого київського князя й об'єднання навколо нього всіх удільних князів постає як головна умова припинення міжусобних чвар і запобігання занепаду держави. Літописець наголошує, що Руська земля є багатою й великою, проте в ній бракує ладу, адже влада, за його переконанням, дарується Богом тому, кому Він бажає.

«Повість минулих літ» є багатогранною пам'яткою історії, права, філософії, етнографії та політичної думки, що відображає перехідний період між патріархально-общинним ладом, який уже відходив у минуле, та феодальним, що лише утверджувався. Хоча політична єдність руських земель була значною мірою втрачена й окремо виокремилися Полоцьк, Новгород, Галицько-Волинська земля, ідея загальноруської єдності ще зберігалася. Поряд із зміцненням нових феодальних напівдержав – удільних князівств – продовжували існувати традиції єдиної Київської держави.

Феодальна роздробленість була закономірним етапом історичного розвитку Київської Русі. Наприкінці XI століття розпочався занепад єдності Київської держави, у зв'язку з чим зростання ролі регіональних центрів набуло вирішального значення для подальшого розвитку та зміцнення Русі.

Автор пов'язує історію Руської держави із загальносвітовим історичним процесом, надаючи їй важливого місця серед історії європейських народів. «Повість…» покликана нагадати князям про велич і славу Руської землі, а також про далекоглядну політику її попередників.

У творі містяться заклики до народу стати на захист рідної землі, утверджується особлива мораль лицарської честі, характерна для феодального суспільства, а також звернення з вимогою зберігати й наслідувати достойні традиції предків, зокрема військові. Симпатії Нестора спрямовані до освічених князів, на яких він покладає відповідальність за лиха, що спіткали державу. Водночас автор «Повісті» доходить висновку, що збереження єдності Київської держави залежить не стільки від великокнязівської влади, скільки від церкви.

Рис. 13 «Слово про Закон і Благодать»
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Паралельно з цим була сформульована й інша концепція, незалежна від візантійського впливу, запропонована київським митрополитом Іларіоном. У своїй проповіді-трактаті «Слово про Закон і Благодать» (створеній приблизно між 1032–1050 роками) він виступив проти рабства, обстоював ідеї миру та злагоди між народами, вважаючи їх рівними, а також відстоював політичну самостійність Київської Русі. Іларіон стверджував, що закон роз'єднує народи, підносячи одних і принижуючи інших, і тим самим є свідченням поневолення людства.

Вихідним питанням «Слова про Закон і Благодать» митрополита Іларіона є співвідношення закону та істини (благодаті). У межах релігійної традиції під законом автор розуміє Старий Заповіт, а під істиною – Новий. Поняття «закон» Іларіон наповнює змістом вузьконаціональної норми й звичаю, протиставляючи його євангельській істині, нерозривно пов'язаній із благодаттю. Закон, на його переконання, не знає свободи як найвищої цінності, оскільки зосереджений на земному бутті та побутових пристрастях. Він був надбанням лише іудейського народу, тоді як благодать дарована всьому людству. Заміна закону благодаттю, а рабства – свободою, на думку Іларіона, і становить головний зміст історичного розвитку людства.

Іларіон виразно виявляє прихильність до монархічної форми правління. У його творі князь Володимир постає не лише як реальна історична постать, а й як взірець ідеального володаря. Князь розглядається як глава держави, який несе відповідальність перед Богом «за труди пастви людей своїх».

Джерелом державної влади митрополит вважає божественну волю, а її носієм – князя, проголошеного спадкоємцем небесного царства. Владні повноваження, за Іларіоном, передаються за принципом спадкової наступності. Рівень політичної влади в державі він пов'язує з освіченістю правителя та поширенням книжних знань. Наслідуючи античних і візантійських мислителів, Іларіон надає великого значення вихованню майбутнього володаря й підготовці його до здійснення політичної діяльності.

Розглядаючи форми державного правління, методи й способи реалізації влади, Іларіон чітко обґрунтовує ідею єдинодержавності як єдиної суверенної влади в межах усієї підвладної князю території. Водночас, на його думку, така влада повинна бути міцною завдяки «мужності й розуму» правителя та спиратися на закон. Єдиновладдя, за переконанням давньоруського мислителя, є опорою християнської віри, яка, своєю чергою, становить невід'ємний елемент цієї форми правління. Влада має бути зосереджена в руках мудрого правителя, який усвідомлює свою відповідальність перед Богом за підданих, керується законом і справедливістю, а не свавіллям та виявляє милосердя до народу.

Розв'язуючи характерну для Середньовіччя проблему пріоритету влади в державі, Іларіон порівнює великого київського князя з римським імператором, який на Нікейському соборі закріпив союз імператорської влади та церкви. Так само й Володимир, за словами автора, шанував служителів Божих і звертався до єпископів за порадою. Джерело верховної влади Іларіон убачає в

божественній волі, називаючи князя Володимира «причасником Божественного царства».

Автор «Слова…», вирішуючи проблему пріоритету влади в державі на користь самодержавства у союзі з церквою, одночасно торкається й інших актуальних політичних питань. За його переконанням, великий київський князь несе відповідальність і перед Богом, і перед народом. Він зобов'язаний відповідати перед Богом «за працю пастви людей його», забезпечувати мир у державі («ратні прожени, мир утверди, країну приборкай») та ефективне управління («гляди угобзі… бояре умудри, гради розсели»). Ці настанови у творі виступають як своєрідна політична програма для київських князів.

Іларіон вбачає у Володимирі зразок для наслідування усіма князями. Князь описується як «честен муж», «в правду одягнений, міцністю припоясан, в істину взутий, розумом увінчаний і милосердям, як гривнею і золотою прикрасою красується». Інакше кажучи, розум і сила, правове управління, милосердя та справедливість до підданих є необхідними якостями для верховного правителя.

Отже, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона – глибоко патріотичний твір, що захищає політичні інтереси Руської держави, її незалежність і церковну рівноправність.

Рис. 14 Політична програма Володимира Мономаха
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Володимир Мономах (1053–1125) був видатним діячем давньоруської держави: сильним, енергійним і мудрим правителем, сміливим воїном та освіченим гуманним князем. Своє князювання він розпочав у 15 років. За його правління спостерігався стрімкий розвиток міст, де зводилися величні монументальні споруди.

На території між Борисоглібським і Спаським соборами археологи виявили залишки прикрашеної світської будівлі з плінфи – широкої плоскої випаленої цегли, декорованої фресковими розписами як усередині, так і зовні. Науковці вважають, що ця споруда слугувала княжим теремом, вкритим свинцевою покрівлею. Саме тут у просторих київських покоях Володимир Мономах збирав своїх вірних дружинників та бояр на ради й бенкети. Літописні джерела зазначають, що він утримувався від надмірного пияцтва, демонструючи поміркованість і порядність у повсякденному житті.

Володимир Мономах об'єднав навколо Києва значну частину земель Руської держави, що стало останнім проявом такого рівня централізації. Під його владою опинилися не лише Київщина, а й Турово-Пінське князівство. Мономах і без того був найвпливовішим князем Київської Русі, а з доданням цих стратегічно важливих територій його могутність стала винятковою. Щоб її утримати, він проводив гнучку внутрішню політику.

Зокрема, щодо Святославовича Ярослава, який мав обґрунтовані причини для незадоволення, Мономах застосував дипломатичні шляхи укріплення союзів: він оженив свого сина Романа з донькою Ростиславовича та уклав із ним тісний союз; доньку Отафію видав за князя городенського Всеволода, сина Давида Ігоревича, сусіда Ярослава. Таким чином, через династичні й політичні союзи Мономах забезпечував стабільність і зміцнював свою владу.

Рис. 15 «Повчання дітям»
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Праця Володимира Мономаха «Повчання дітям» (1096 р.) насамперед є настановою для дітей та майбутніх правителів – князів, які повинні бути відповідальними, мудрими, справедливими, здатними протистояти ворогам та утримувати в покорі бояр і удільних князів. Мономах прагнув виховати у нащадків християнську мораль, людяність, благочестивість, тягу до науки та стриманість.

У автобіографічній частині твору автор подає ідеалізовану картину своєї державної діяльності та формує образ ідеального князя-правителя, який керується християнськими заповідями, моральними принципами і законами. Він наголошував, що володар має бути взірцем досконалості, закликав князів до примирення та подолання міжусобиць заради єдності Русі.

Окрім моральних настанов, «Повчання дітям» містить і практичні рекомендації щодо управління державою та підданими, а також правила поведінки у типових ситуаціях, зокрема під час війни. Відповідно до політичних традицій слов'янства, князь виступав не лише правителем і воєначальником, а й верховним суддею держави. Володимир Мономах наголошує на необхідності дотримання закону, принципів справедливості та милосердя. Суд і покарання мають бути справедливими: «Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то, не погубляйте жодного християнина».

Політичний зміст поглядів Мономаха особливо чітко виражений у «Повчанні», де центральне місце займає питання організації та реалізації верховної влади. Князь радить майбутнім великим князям вирішувати усі справи спільно з Радою дружини, не допускати «беззаконня» та «неправди» й вершити правосуддя «по правді». Судові функції мають здійснюватися князем особисто, з дотриманням законності та проявом милосердя до найбільш незахищених верств населення – бідних смердів, убогих, сиріт та інших.

Мономах розвиває проблему, яку раніше порушив Іларіон, – відповідальність великого князя перед підданими. Він піднімає її у контексті управління державою, організації правосуддя та ведення військових дій. У спірних ситуаціях він радить надавати перевагу миру, оскільки вважає братовбивчу війну непотрібною: кожному народу відведено своє місце на землі, а правителям слід шукати шляхи досягнення згоди. Спори можна вирішувати «добром», якщо незадоволені князі оформлять свої претензії письмово, у «грамоті». З тими, хто прагне війни – «мужами крові» – справжнім правителям дороги немає, адже помста не повинна бути головним мотивом політики.

Щодо взаємин світської та духовної влади, Мономах надає церкві почесне, але підпорядковане місце. Він «шанував чернечий і попівський чин», проте віддавав перевагу мирським людям, які «мали доброю справою» служити своїй країні і народу, перед ченцями, котрі зазнають «самотність, чернецтво і голод» у пошуках особистого порятунку.

Під час тривалого перебування на переяславському престолі Володимир Мономах здобув репутацію розважливого та твердого державця, справедливого правителя і миротворця.

Старокиївські літописці зображують його як ревного піклувальника про долю Руської землі, її оборонця від зовнішніх ворогів та внутрішніх міжкнязівських чвар. Ідеал християнського володаря для Мономаха був підпорядкований біблійній спадщині, яка слугувала універсальним джерелом формування політичної культури та ідеології для всього середньовічного світу.

Отже, у творі «Повчання дітям», яке є переконливим свідченням розвитку суспільно-політичної думки Київської Русі, узагальнено ключові проблеми давньоруської державності. До них належать: поєднання політики з моральними засадництвами суспільства; відповідальність правителя перед підданими та Богом; дотримання справедливості й законності; компетентність правителя та роль знань у політичній діяльності; прагнення до припинення міжусобиць та об’єднання слов’янських земель.

Рис. 16 Розвиток політично-державної думки в «Слові о полку Ігоревім» (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Важливе значення у розвитку державно-політичної думки Київської Русі мало «Слово о полку Ігоревім» (1187), у якому розвинута ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби, про виникнення держави на ґрунті суспільного договору між князями та народами.

У творі зображено картину всенародного лиха, спричиненого феодальною роздробленістю держави. Слід зауважити, що жоден інший документ того часу не показує настільки яскраво й емоційно зв'язок між князівськими чварами та успіхами зовнішніх загарбників. У контексті загострення міжусобиць описується конкретна подія – похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 року в половецький степ та його військова поразка.

Невідомий автор «Слова» в поетичній формі намагається узагальнити уроки цієї події. Головну причину тяжкого становища Русі він бачить у міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст твору концентрується у «золотому слові» великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він наголошує, що провина Ігоря та причина його поразки полягала в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси держави в цілому. Подібним чином діяли й інші князі, піклуючись лише про свої уділи та нехтуючи інтересами Русі. Тим часом постійні напади половців і монголо-татар значно ослаблювали Київську Русь.

Справжнє горе князя Ігоря полягало в тому, що він не зміг підпорядкувати власні владні амбіції загальному інтересу й відкинути честолюбство заради спільної справи.

Природний хід розвитку Київської феодальної держави був порушений татаро-монгольським нашестям, яке підірвало продуктивні сили суспільства та значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. На підвладних територіях татари і монголи запровадили жорстку систему адміністрування, засновану на принципах колективної відповідальності та беззаперечного підпорядкування. Місцева адміністрація виконувала функції представника влади окупанта.

Залишки державності зберігалися у важкодоступних районах українського Полісся та на західних землях – у Галицько-Волинському князівстві. Князь Данило Галицький та його наступники докладали значних зусиль для збереження й зміцнення влади, реформуючи державне управління та протидіючи татаро-монгольському впливу.

«Слово о полку Ігоревім» мало велике значення для пробудження національної самосвідомості українського народу й вплинуло на низку літературних творів XIII–XIV століть.

Проблема духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського

Проблема взаємин духовної та світської влади на початку XII століття привернула увагу видатного мислителя того часу, єпископа Кирила

Туровського (бл. 1130 – бл. 1182 рр.). Він був блискучим проповідником, автором численних повчань, урочистих Слів і молитовних текстів, канонізованим православною церквою як святий.

Кирило Туровський народився в заможній родині у місті Турові (нині Гомельська область), де здобув гарну освіту, володів іноземними мовами та знав грецьку й візантійську літературу. З дитинства відчув покликання до духовного життя і наук, віддаючи перевагу простоті та відмові від матеріальних благ. У молодості він приєднався до монастиря святих князів-мучеників Бориса та Гліба поблизу Турова, де проявив суворість і дисциплінованість як аскет.

Кирило суворо дотримувався чернечих обітниць і постійно удосконалювався в духовному житті. Відомо, що він практикував стовпництво – життя на стовпі, яке у випадку святого Кирила розумілося як затвор у башті, де він проводив час у молитвах і духовних роздумах.

Творчість Кирила Туровського є одним із найвищих досягнень релігійно-філософської думки XII століття. Його спадщина включає оригінальну ораторську культову прозу, повчання, послання, притчі та канони, що користувалися великою пошаною на Русі. Твори Туровського вирізняються багатством риторичних прийомів і свідчать про його майстерність у поетичному та ораторському мистецтві.

Відомо, що він є автором «Притчі про душу і тіло», «Повісті про білоризця і чорноризця», «Сказання про чин чорноризця», восьми Слів на церковні свята, тридцяти молитов, двох канонів, «Послання до архімандрита Києво-Печерського монастиря Василія», кількох «Послань Андрію Боголюбському» та ін. Йому також приписують близько десяти інших творів. За видатні риторичні здібності та глибину духовної думки Кирило отримав почесне звання «другого Златоуста».

Практично у всіх своїх творах Кирило Туровський відстоював єдність духовної та світської влади, пропагував ідею «одного володаря» та закликав до об’єднання Русі. На його переконання, основою поєднання церковної та князівської влади могло стати Святе Письмо. Туровський вважав, що за допомогою Святого Письма та християнської релігії можна покращити політичне, економічне та соціальне життя держави. Відступ від християнської віри чи порушення її приписів веде до соціального зла, яке карається Божим законом. Рай, створений Богом, охороняється Його законом, а людина, наділена розумом і тілесними можливостями, повинна дотримуватися встановлених Богом норм; гордість та порушення цих норм, стверджував Туровський, ведуть до духовної та фізичної смерті.

Мислитель розділяв людей і народи на зовнішні – язичницькі, чужі, тілесні, приречені на смерть і внутрішні – християнські, «свої», духовні, яким дароване життя. Він засуджував міжусобні війни між князями, суперечки серед духовенства та зазіхання на владу. Туровський наголошував, що влада дана Богом і її слід вправно використовувати. Водночас людина володіє розумом й власною волею і не повинна сподіватися лише на небесного покровителя.

Особливе значення в його творах має «Моління Кирила Туровського», де мудрість прирівнюється до краси та розглядається як опора серця. Розум прикрашає людину, наділяє силою, що перевищує багатство; багатство саме по собі ще не дає мудрості. Людина, наділена розумом і мудрістю, завжди переважає ту, що їх позбавлена. Християнство Туровський вбачав як єдиний шлях до спасіння; земний світ у його творах подається як арена боротьби добра і зла, а світ божественний – як джерело добра та благодаті.

Він наївно вірив і переконував правителя робити людям добро, піклуватися про їхнє матеріальне і духовне становище. Призначенням же служителів церкви – є сприяння встановленню соціальної злагоди в суспільстві, загальної справедливості, гармонії між світською і духовною владами. У таких працях, як «Повість про сліпого і кульгавого», «Кирила-ченця притча про людську душу і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки» Туровський відстоює ідеї єдності церковної та світської влади, одного володаря, закликає до єдності Київської Русі. Основою такої єдності вважає:

– Святе Письмо, яке робить людей смиренними, добродійними та благородними;

– покращення економічних і соціальних відносин як умови утвердження принципів християнської релігії;

– усунення першопричин усякого зла покаранням за порушення вимог законів Божих і християнської віри;

– засудження війни та ворожнечі між світськими князями та служителями церкви, суперництво у боротьбі за владу, яка походить від Бога.

Для реалізації цих ідей Туровський вимагає:

– від представників світської влади – проявів розумності й доброти до людей, піклування про їх духовний і матеріальний стан;

– від служителі церкві – сприяння встановленню соціальної злагоди у суспільстві, справедливості, гармонії між світською й церковною владою.

Освіченість і аскетизм Кирила Туровського привернули увагу як народу, так і місцевого князя. За їхньою ініціативою він був висвячений на єпископа Туровського, до єпархії якого входила значна частина Полісся та північно-східні території Волині.

Політичні ідеї Данила Заточника

Ідея єдиновладдя в державі відображена також у пам’ятці Київської Русі «Моління Даниїла Заточника», авторство якої приписують Данилу Заточнику (кінець XII – початок XIII ст.). За одними джерелами, це реальна особа – священик, засланий на озеро Лаче; за іншими – вигаданий персонаж, від імені якого анонімний автор створив літературне послання під назвою «Слово» («Моління»). Твір виник у період феодальної роздробленості, приблизно наприкінці XII – на початку XIII ст., коли центри політичного життя Русі

перемістилися з південної частини в північно-східну. Автор досліджує умови укріплення держави та засуджує феодальні міжусобиці.

Твір Данила Заточника відображає прагнення до зміцнення великокняжої влади, здатної приборкати внутрішні чвари та підготувати державу до оборони від зовнішніх загроз. Центральною політичною ідеєю «Моління» є образ Великого князя, який поданий у явно ідеалізованому вигляді, відповідно до літературних традицій того часу. Автор підкреслює, що навіть потужна держава може занепасти, якщо влада князя організована погано, відсутній порядок та належне управління. Тому важливе не лише верховенство князя, а й ефективна організація управління.

У дусі традицій княжої політичної думки Заточник наголошує на необхідності мати при собі розумних радників і прислухатися до їх порад. Князь повинен обирати мудрих і справедливих думців, уникаючи лукавих, а їхніх порад не дотримуватися. При цьому Заточник стверджує, що для участі у Думі зовсім не обов'язково запрошувати лише літніх чи досвідчених людей: головне – розум і справедливість, адже навіть недостатньо досвідчена, але розумна особа цілком здатна ефективно виконувати дорадчі функції.

Автор «Моління» в усіх випадках політичних негараздів звинувачує думців, оскільки «не море топить корабель, а морські хвилі, так же і князь не сам впадає у багато речей, а його злі думці туди вводять». Добре управління встановить порядок у своїй землі і прославить князя в інших країнах. Заточник радить князю об'єднувати тямущих і кмітливих, оскільки «краще один тямущий, аніж десять без розуму».

Наведені положення явно демонструють, що концепція влади, пропагована Заточником, близька до ідеалу Мономаха: великий князь вирішує справи разом із мудрими радниками і такий порядок зміцнює державу, міста та армію. Князь має володіти добре організованим військом, щоб захистити країну від завоювань. Багатство правителя визначається не золотом чи сріблом, а міцним і добре обладнаним військом. Управління військом слід доручати мудрим воєначальникам, адже, як зазначає автор, «мудрих полки сильні, а безумних хоробрі, але нерозумні – і на них буває поразка».

Попри значну увагу до військових аспектів, мирна спрямованість політичних поглядів Заточника залишається очевидною. Для нього мудра політика має переважати застосування сили у зовнішніх справах. Автор різко засуджує правителів, які замість того, щоб зміцнювати власну державу та захищати її, ведуть війни проти чужих міст і тим самим ризикують втратити свої землі. Історично він критично оцінює навіть непідготовлений похід князя Святослава на Цареград. На думку Заточника, князь має передусім дбати про процвітання свого народу, а для цього у «Молінні» радить залучати іноземців на службу на користь держави.

Заточник наголошує на необхідності «царської грози», проте її сенс у його розумінні не зводиться до простої демонстрації єдиновладдя. Це радше ознака дієздатності та надійності влади для підданих: гроза захищає людей від негараздів, відновлює справедливість та стримує внутрішніх порушників

закону. Боярське самоуправство засуджується як джерело беззаконня та шкоди державі, а князь протиставляється боярам і посідає явну перевагу.

Заточник критикує феодальну роздробленість і підкреслює потребу сильної, єдиної держави під владою мудрого та сміливого князя, який опирається на раду думців і забезпечує захист усім підданим. Основна мета великокняжої влади – охорона та процвітання власної землі, а не завойовницькі походи, що призводять до страждань народу.

Підтримка міцної верховної влади, за Заточником, передбачає обмеження повноважень місцевих феодалів, що сприяє вирішенню головного завдання княжої доби: об'єднанню слов'янських земель під владою єдиного Великого князя. «Моління» демонструє високий рівень соціально-політичної культури Київської Русі напередодні монголо-татарського нашестя і згодом слугувало джерелом натхнення для мислителів наступних епох.

Отже, ідейні традиції Київської Русі були тісно пов'язані з реальною політичною практикою та процесами державотворення. Київські мислителі підтримували великокнязівську владу й централізовану державу, вважаючи її найефективнішою формою управління за тих умов. Іларіон, Нестор, Мономах і Заточник визначили ключові критерії ідеального правителя:

- **Моральні** – особисті якості повинні відповідати нормам християнської етики;
- **Юридичні** – дотримання закону як у набутті влади, так і в її здійсненні;
- **Політичні** – здатність ефективно керувати державою, підтримувати мир із сусідами, співпрацювати з церквою та проводити соціальну політику.

Серед головних досягнень мислителів Київської Русі – формулювання принципів влади, її цілей і меж, обмежених звичаями та писаним правом («Руською правдою»). Політична думка того часу підкреслювала значення влади та права, законності, справедливості та милосердя. Під впливом античної літератури у Київській Русі почали з'являтися перші раціоналістичні й гуманістичні ідеї, що збагачували політичну культуру держави.

ТЕМА 3.

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У XV-XVII СТ.

Соціально-політичне значення Люблінської унії 1569 р. для України. Сутність рішень Берестейської унії 1596 р.

Люблінська унія 1569 року стала важливою політичною подією в історії Центральної та Східної Європи. Вона передбачала об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту (Республіку), на основі рішення спільного сейму обох держав, який відбувся в червні 1569 року в місті Люблін, що й дало назву угоді.

СЕЙМ – назва шляхетських зборів, а згодом – представницького органу влади взагалі, зокрема законодавчих органів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, Карпатській Україні (1939), Польській республіці (1945–1990), Литві та Латвії (після 1920 р.)

Укладання Люблінської унії було спричинено кількома факторами:

1. **Зовнішня загроза.** Польща та Литва постійно стикалися з нападками з боку Московії, Кримського ханства та Османської імперії. Об'єднання держав дозволяло ефективніше захищати кордони.
2. **Політична стабільність.** Унія сприяла зміцненню політичних відносин між державами, зменшенню внутрішніх конфліктів та забезпеченню стабільності.
3. **Економічні вигоди.** Об'єднання держав розширювало можливості для вільної торгівлі, обміну товарами та ресурсами, стимулюючи економічний розвиток.
4. **Розширення території.** Польща отримувала шанс зміцнити позиції на сході, а Литва – надійну підтримку проти зовнішніх загроз.
5. **Посилення королівської влади.** Унія дозволила польському монарху розширити свою владу й контроль над значно більшою територією.

Таким чином, Люблінська унія стала реакцією на зовнішні й внутрішні виклики, що постали перед Польщею та Литвою в XVI ст. Водночас у Європі зростав попит на продукцію сільського господарства, через що український чорнозем набув особливої привабливості для польської шляхти.

Звичайно, польська, литовська та українська аристократія по різному уявляла модель єдиної держави.

Згідно з Люблінською унією Корона Польська та Велике князівство Литовське з'єдналися в один державний організм – Річ Посполиту, нову державу мав очолити єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як великий князь литовський.

КОРОНА ПОЛЬСЬКА, поняття та назва держави. Поняття «Корона Польська» було впроваджене в Королівстві Польському в серед. XIV ст. Воно вживалося щодо польської монархії з метою відокремлення держави

як юридичного інституту від особи конкретного короля, а також для утвердження суверенітету держави та засад неподільності її території. Від Люблінської унії 1569 до 3-го поділу Речі Посполитої 1795 (див. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795) Короною (Короною Польського Королівства, Corona Regni Poloniae, Korona Królestwa Polskiego) називали власне саме Королівство Польське, сполучене персональною унією з Великим князівством Литовським в об'єднаній державі – Речі Посполитій.

Утворювалися спільний вальний сейм та спільний сенат, урядові кола повинні були проводити єдину для обох суб'єктів федерації зовнішню та внутрішню політику. Представники панівного класу отримали право на володіння монастирями в обох частинах держави.

ВАЛЬНИЙ СЕЙМ – найвищий законодавчий станово-представницький орган (парламент) Корони Польської і Речі Посполитої у XV – XVIII ст. Виник у процесі еволюції королів. ради, загально-державних вічових з`їздів окремих польських земель (воєводств) та малопольських і великопольських провінційних з`їздів, що виконували законодавчі функції; перетворення з`їздів на сейми, тобто на станово-представницькі загальні зібрання (лат. conventio, parlamentum), відбулося тоді, коли участь у них, крім урядовців-сановників, стали брати шляхтичі, а також представники міст і церкви; визначальним фактором у формуванні вального сейму було прагнення різних станів обмежити королівську владу.

СЕНАТ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ – вища палата двопалатного вального сейму, в якій домінували магнати. Як політичний інститут виник у Королівстві Польському в XVI ст. на основі королівської ради (у 1-й пол. XV ст. налічувала 73-х світських та духовних сановників, входила до вального сейму, відіграючи там вирішальну роль). Прийняття рішень у сенаті відбувалося не голосуванням, а шляхом почергового висловлення сенаторами своєї думки; король, або від його імені канцлер, формували загальну позицію сенату з того чи іншого питання (конклюзію), що враховувала думку більшості сенаторів.

Наслідки Люблінської унії (1569 р.)

1. **Політичні**
   - Утворення **Речі Посполитої** (федеративна держава з одним монархом і спільним сеймом).
   - Збереження окремих адміністративних структур для Польщі та Литви.
   - Зростання ролі шляхти, обмеження впливу інших соціальних груп.
2. **Релігійні**
   - Католицизм став **державною релігією**.
   - Формування польсько-католицької еліти.
   - **Варшавська конфедерація (1573 р.)** – гарантія свободи віросповідання, хоча релігійні конфлікти не зникли.

3. **Військові та зовнішньополітичні**
    - Постійні війни з **Московією, Османською імперією, Кримським ханством, Швецією**.
    - Необхідність підтримки міцного війська і оборонної стратегії.
4. **Соціальні**
    - Посилення влади шляхти над селянством та міськими громадами.
    - Зростання залежності українських земель від польської адміністрації.
5. **Культурні та мовні**
    - Культурний обмін між Польщею та Литвою.
    - Польська мова стала **елітною мовою адміністрації та влади**.
    - Поступова полонізація української та литовської еліти.
6. **Вплив на українські землі**
    - Перехід українських земель від Великого князівства Литовського до Корони Польської.
    - Економічний і культурний розвиток, але втрата політичної та релігійної автономії.

Загалом, наслідки для України були неоднозначними:

1. **Релігійні:**
    - Поширення католицизму;
    - Загроза православній церковній та культурній автономії.
2. **Соціально-політичні:**
    - Часткова шляхетизація української еліти з отриманням польських привілеїв;
    - Втрата впливу місцевих правителів.
3. **Козацтво та спротив:**
    - Посилення обмежень на козацькі свободи;
    - Виникнення численних повстань (зокрема Хмельницького 1648 р.).
4. **Культурні та економічні:**
    - Позитивний культурний обмін;
    - Розвиток міст і торгівлі.

Соціально-економічний та політичний розвиток українських земель.

Річ Посполита – «шляхетська республіка», «шляхетська демократія» в тому сенсі, що шляхта отримала не бачені в Європі права. Крім недоторканості особистості та майна, звільнення від податків, монополії на державні посади, шляхта мала право обирати короля. Між шляхтою та новообраним королем укладалася угода – «Pacta conventa», в якій вимагалося від короля дотримання відповідних зобов'язань.

Рис. 17 Вальний сейм
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Законодавча влада передавалася Вальному (загальному) сейму Речі Посполитої. Сейм складався з короля, сенату і посольської ізби. Місце у сенаті було посадовим і належало тільки носіям вищої церковної та світської влади: католицьким єпископам, каштелянам, міністрам (канцлеру, підканцлеру, великому і надвірному маршалкам, коронному підскарбію, згодом гетьману). Православне духовенство та українське міщанство не отримало представництва на сеймі. Фактично, українців представляли магнати. Впливовою частиною Вального сейму була посольська ізба, яка складалася з делегатів-послів від земської шляхти.

ПОСОЛЬСЬКА ІЗБА – це була нижня палата сейму, до складу якої входили делегати від земської шляхти. Посольська ізба відігравала провідну роль у законодавчій діяльності, фактично представляючи інтереси шляхти на рівні всієї держави.

В адміністративному відношенні Річ Посполита була поділена на провінції: Корона – Велика і Мала Польща (сюди входили українські землі) й Литва. Провінції поділялися на воєводства і повіти. Українські землі поділялися на шість (6) воєводств:

Рис. 18 Українські воєводства у складі Речі Посполитої
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Кожним воєводством керував воєвода, який був головним представником центральної влади на місцях, відповідав за адміністрацію, судочинство і оборону.

У 1618 р. приєднали до Речі Посполитої Чернігово-Сіверщину, яку перетворили на Чернігово-Сіверське воєводство (центр м. Чернігів).

На чолі воєводств стояли воєводи, які водночас були сенаторами. Повіти очолювали старости та каштеляни, які зосереджували в своїх руках адміністративну та судову владу.

У період після Люблінської унії українські землі перейняли польську судову систему:

- **Гродський суд** – розташовувався у замках або фортецях, очолювався старостою, призначеним королем. Розглядав важкі кримінальні справи: наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки.
- **Земський суд** – становий, шляхетський, обирався місцевою шляхтою. Розглядав цивільні справи, спори щодо меж землі, нерухомості та суперечки між шляхтою.

Така система судів підкреслювала розділення влади та підсилювала позиції шляхти у місцевому управлінні, водночас зміцнюючи контроль корони через гродські суди.

Залишалося в дії законодавство Великого князівства Литовського. Продовжували діяти литовські статути. Перший (Старий) з 1529 р. та Другий

(Волинський) з 1566 р. закріплювали права феодалів. У 1588 р. було прийнято Третій (Новий) статут, який остаточно закріпачив селян.

«Устав на волоки» (1557) став важливим законодавчим актом, що впроваджував систематизацію землекористування в Речі Посполитій і безпосередньо вплинув на розвиток аграрного сектору українських земель. Основні положення та наслідки цього документа такі:

- **Аграрна реформа**: землі поділялися на наділи – волоки площею близько 21 га. Один наділ зазвичай отримувала одна селянська родина, рідше – дві чи три.
- **Зобов'язання селян**: за користування землею селяни сплачували чинш (40–80 грошів), виконували панщину (2–3 дні на тиждень), а також додаткову працю, зокрема на будівництві шляхів.
- **Розвиток фільварків**: волочний переділ створив умови для виникнення **багатогалузевих господарств –** фільварків, де крім землеробства розвивалися різні промисли.
- **Експлуатація селянської праці**: реформа формально упорядкувала земельні наділи, але фактично закріпачила селян і дала можливість феодалам інтенсивно використовувати їхню працю.
- **Історичний контекст**: на українських землях фільварки з'явилися вже у 14–15 ст. на Галичині, а після «Уставу на волоки» їх кількість зростає на всіх українських територіях Речі Посполитої.

Таким чином, «Устав на волоки» сприяв централізації земельної власності, розвитку товарного господарства і закріпаченню селян, створивши основу для подальшого економічного розвитку феодальних маєтків.

Рис. 19 Аграрна реформа та фільваркове господарство
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Фільварок – це велике багатогалузеве господарство на українських землях у складі Речі Посполитої, яке використовувалося головним чином для товарного виробництва.

Аграрна реформа 1557 р. і розвиток фільварків прискорили зменшення селянських наділів та зростання кількості малоземельних та безземельних селян. Почався процес закріпачення, що виявився у посиленні земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селян від феодала, у загальнодержавних обмеженнях свободи їхньої господарської діяльності та переходу.

Отже, соціальна структура Речі Посполитої виглядала як ієрархічна піраміда:

1. **Шляхта (військово-службовий стан)**
    - Князі
    - Пани
    - Зем'яни
2. **Духовенство («церковні люди»)**
    - Біле духовенство – парафіяльні священники, приходські служителі
    - Чорне духовенство – монахи, ченці
3. **Міщани**
    - Патриціат (заможні міщани)
    - Бюргери (ремісники та торговці середнього рівня)
    - Плебс (низькі верстви міського населення)
4. **Селянство**
    - **Чиншові селяни (данники)** – особисто вільні, платили натуральну чи грошову ренту (чинш)
    - **Тяглі селяни** – обробляли землю феодала, виконували панщину, сплачували податки, несли державні повинності
    - **Службові селяни** – виконували спеціальні роботи: ремісники, рибалки, конюхи, обслуговували панський двір

Ця ієрархія чітко відображала феодальну експлуатацію та розподіл прав і обов'язків у суспільстві того часу.

Рис. 20 Соціальна структура у Речі Посполитій
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Міста були королівськими або феодальними. На кінець XV ст. близько 150 міст мали право на самоврядування (магдебурзьке право), що передбачало податковий імунітет, судову незалежність, привілеї в торгівлях та ремеслах. Наприклад, Львів з 1356 р., Кам'янець на Поділлі з 1374 р., Луцьк з 1432 р., Київ – з 1498 р.

Освіта в Україні в XVI–XVII ст.

1. **Початкова освіта.**
   - Діти навчалися у православних церковних школах, єзуїтських та протестантських школах і колегіумах.
   - Православні школи стали інструментом боротьби з поширенням католицизму.
   - Єзуїтські та протестантські школи виконували пропагандистську функцію, поширюючи власну релігію.
2. **Вища освіта.**
   - Українці для здобуття університетської освіти навчалися в провідних європейських університетах: Сарбонський, Падуанський, Празький, Краківський та інші.
3. **Видатні освітні заклади України.**
   - **Острозький культурно-освітній гурток (1576–1636)**
     - Заснований князем Костянтином Острозьким у Волині.
     - Назви: Острозька греко-слов'янська школа, колегіум, академія.
     - Перший ректор – Герасим Смотрицький, письменник і полеміст XVI ст.
   - **Київська братська школа (1615)** – початок діяльності освітнього закладу у Києві.
   - **Лаврська школа (1631)** – заснована архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою.
   - **Києво-Могилянська колегія (1632)** – об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл у єдиний заклад.

Освітній та культурний рівень українських земель у XV–XVII ст.

Грамотність населення.

- Іноземні мандрівники відзначали високий рівень освіти на українських землях.
- Павло Алепський, який відвідав Україну у 1654 р., зазначав:
  - у селах усі діти, навіть сироти, навчалися у школах;
  - письмовими були не лише чоловіки, а й жінки;
  - селяни добре знали порядок православного богослужіння та вміли співати псалми і релігійні пісні.

Полемічна література (кінець XVI – початок XVII ст.).

- Відоме як «полемічне письменство» або «полемічне богослов'я».
- Висвітлювало суперечності та дискусії церковної та світської еліти щодо актуальних подій на українсько-білоруських землях Речі Посполитої.

Полемічна література та книгодрукування в Україні кінця XVI – початку XVII ст.

Полемічні твори того часу здебільшого присвячувалися питанням церковного розколу 1054 року та подіям Берестейського собору 1596 року. Автори намагалися обґрунтувати свої позиції, або захищаючи, або заперечуючи рішення собору.

У 1573 році за фінансової підтримки доброчинців Іван Федоров відкрив власну друкарню у Львові. Уже наступного року він видав «Апостол» – першу друковану книгу українською мовою, а також «Буквар». У 1581 році з'явилася «Острозька Біблія» – перше повне видання Святого Письма церковнослов'янською мовою обсягом 1256 сторінок.

Після смерті Федорова його справу продовжили учні та послідовники. За підрахунками А. Криловського, Львівське братство видало протягом 1591–1722 років близько 160 тисяч примірників книг, причому близько 20 % з них становили букварі.

Берестейська унія 1596 р.: причини укладання, зміст угоди та наслідки

У XVI – XVII ст. українські землі зазнавали впливу європейської культури. У першій половині XVI ст. в Європі поширилася Реформація – антикатолицький рух, який вимагав обмежити владу церкви, спростити обряди та використовувати національні мови у службах. В Україні православні підтримали ці ідеї, зокрема застосування української мови під час літургії, переклади Святого Письма (найвідоміше – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.) та діяльність церковних братств.

У відповідь католики почали Контрреформацію, спрямовану на зміцнення впливу церкви та захист католицизму. Єзуїти відкривали школи й колегіуми на українських землях, поширюючи освіту та європейські наукові досягнення, одночасно сприяючи окатоличенню молоді.

Для захисту українців від впливу католицизму та пізніше протестантизму ключову роль відігравали церковні братства. Їхні члени впорядковували церковні справи, засновували навчальні заклади, пропагували доступність церкви для всіх, займалися благодійністю та створювали культурно-освітні установи. Найвідомішими й найвпливовішими були Львівське Успенське, Луцьке Хрестоздвиженське та Київське Богоявленське братства, які мали право ставропігії – безпосередньої підпорядкованості патріарху, а не місцевому єпископу.

Причини укладення Берестейської унії:

- **Складне становище православної церкви** в католицькій державі Речі Посполитій. У XVI ст. православ'я занепадало через падіння Константинопольського патріархату (1453) та зниження дисципліни й освіченості серед духовенства.

- **Розширення католицького впливу**. Католики, користуючись кризою православ'я в Україні та Білорусі, прагнули об'єднати католиків і православних під керівництвом папи Римського.
- **Православні єпископи шукали рівність**. Для духовенства унія стала шансом зменшити залежність від міщан, об'єднаних у братства, та досягти фактичної рівності з католиками у державі.
- **Політичні мотиви влади Речі Посполитої**. Польські політики розглядали єдину віру як засіб зміцнення держави та інструмент полонізації українців і білорусів.

Львівський єпископ Гедеон Балабан у 1590 р. на церковному з'їзді в Белзі ініціював підписання унії. Його підтримали єпископи луцький Кирило Терлецький, турово-пінський Лев Пелчицький, холмський Діонісій Збіруйський. Їх наміри схвалив польський король Сигізмунд III Ваза. До змовників приєдналися єпископи перемишльський Михайло Копистенський та володимирський Іпатій Потій. Згодом приєднався і київський митрополит Михайло Рогоза.

Ідейна боротьба католиків і православних. Полемічна література (І. Вишенський, С. і П. Зизаній, Х. Філалет, П. Скарга, З. Копистинський, М. Смотрицький)

Починаючи від XV ст. в Україні поширюється раціоналістично-гуманістичний рух. XVI ст. – бурхливий час європейської Реформації та Контрреформації, пошани до освіти та мистецтв, розквіту книгодрукування, запеклих диспутів, становлення Речі Посполитої, формування українського козацтва, а також розколу українського православ'я (утворення Унійної церкви). Під впливом західноєвропейського протестантизму раціоналістична тенденція у XVI ст. зростає, створюючи ідейні передумови для формування світської науки в Україні.

Українська політична, філософська думка цього періоду розвивалась на основі ідеології гуманізму. Класичним її виразом в Україні була діяльність братств, Острозького освітньо-культурного центру (1576 – 1636), а пізніше Києво-Могилянської академії (1632 – 1817). Як засіб протидії колонізації та покатоличення українського народу в кінці XVI століття виникають релігійно-національні організації-братства: Львівське (1585 – 1586), Рогатинське (1589), Київське (1615), Луцьке (1617) та ін.

Поширення реформаційних і гуманістичних ідей у братських школах та Острозькому культурно-освітньому осередку пов'язують із діяльністю І. Копинського, К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Смотрицького, а також цілої плеяди українських полемістів – І. Вишенського, М. Смотрицького, Х. Філалета, С. Зизанія, З. Копистенського та інших. У своїх працях вони відстоювали засади українського православ'я, піддавали критиці католицьке віровчення й церковну політику Ватикану.

Українські політичні погляди епохи Реформації найперше представлені двома напрямами розвитку політичної думки: гострополемічним напрямом (І. Вишенський, Г. Смотрицький), культурно-освітнім напрямом (Ю. Рогатинець, С. Зизаній).

У XVI столітті на українських землях формується нове, гуманістичне бачення людини, зумовлене переорієнтацією інтелектуального життя від богопізнання до осмислення самої людини та визнання її внутрішньої цінності. Подібно до мислителів доби Ренесансу в Західній Європі, українські гуманісти розглядали людину як найвищу суспільну цінність і активного творця власної долі. Особливої пошани надавали особистим зусиллям у захисті віри й прав українського народу; гідними уславлення вважалися ті, хто здатен боронити себе й свою спільноту, а військова доблесть оборонців рідної землі оспівувалася як взірець громадянської чесноти.

Важливу роль у поширенні освіти відігравали об'єднання православного духовенства при церквах і монастирях, які засновували навчальні заклади, відкриті для сиріт, жінок та соціально незахищених верств населення. Братські школи готували фахівців для різних сфер суспільного життя – учителів, музикантів, акторів, майстрів художніх ремесел тощо. Діяльність братств започаткувала новий етап розвитку українського шкільництва, побудованого на принципах європейського гуманізму. У процесі реформ ці інституції перетворилися на ефективний засіб захисту культурних, релігійних, економічних і національних інтересів українського суспільства.

Після укладення Люблінської унії питання релігії та мови набули особливої гостроти. Однією з найтрагічніших подій цього періоду стала ліквідація православної церковної ієрархії, що відбулася внаслідок Берестейської унії. Саме вона спричинила глибокі зміни в конфесійному житті українських земель і загострила міжконфесійне протистояння.

Для втілення унійних задумів активно залучався орден єзуїтів. За дорученням його керівництва ідеологічне обґрунтування церковної унії здійснив Петро Скарга (Павенський) (1536–1612) – католицький богослов і полемічний письменник, чиї праці стали важливим інструментом поширення унійної ідеї.

Історики характеризують Скаргу як видатного оратора, проповідника своєї епохи, активного борця проти Реформації. Вихідною тезою Скарги було твердження «про відступництво східної церкви через пихатість і надмірну гордість константинопольських патріархів, а також тиранію та перевищення влади візантійських імператорів, які відійшли від римської церкви.

Центральною ідеєю твору «Про єдність церкви Божої…» є укладення унії шляхом повернення «заблудшої» греко-православної церкви у римсько-католицьке лоно. Праця Скарги присвячувалася найвпливовішому православному магнатові Речі Посполитої князю В.-К. Острозькому, вочевидь, задля підштовхування князя до діяльності на користь унії. При написанні праці Скарга використовував значну кількість як західних, так і східнослов'янських літописів і хронік. Залучення широкого кола джерел у поєднанні з яскравими

полемічними здібностями Петра Скарги швидко забезпечили його праці значну популярність у середовищі прихильників унії. У своїх творах він постає не стільки в ролі виваженого дипломата, скільки емоційного та наступального полеміста: історію взаємин Східної і Західної церков подає у спрощеній, дуалістичній формі, цілковито покладаючи відповідальність за церковний розкол 1054 року на східне християнство. Автор наполегливо закликав православних визнати верховенство Папи Римського.

Друге видання цієї книги, опубліковане у 1590 році, було присвячене королю Сигізмунду III. У ньому Скарга відкрито звертався до монарха з вимогою активно підтримати реалізацію церковної унії, у тому числі шляхом використання адміністративного тиску та примусового навернення православного населення до унійної церкви.

Порівняльна характеристика позицій Петра Скарги та православних полемістів		
Критерій	**Петро Скарга (католицька, проунійна позиція)**	**Православні полемісти (І. Вишенський, М. Смотрицький, З. Копистенський та ін.)**
Ставлення до церковного розколу 1054 р.	Покладав повну відповідальність за розкол на Східну церкву	Вважали розкол наслідком рівної відповідальності обох сторін або зловживань Риму
Статус Папи Римського	Визнавав Папу єдиним верховним главою всієї християнської церкви	Заперечували верховенство Папи, визнавали соборність і рівність патріархів
Оцінка Берестейської унії	Розглядав унію як шлях до єдності християн і зміцнення держави	Вважали унію зрадою православ'я та загрозою національній і духовній самобутності
Методи поширення віри	Допускав адміністративний тиск і державне втручання	Виступали за свободу віросповідання і добровільність вибору
Ставлення до православної традиції	Подав православ'я як відстале, неосвічене, дезорганізоване	Захищали давність і рівноцінність православної традиції
Мова богослужіння і культури	Орієнтація на латину як мову культури й науки	Захист церковнослов'янської та народної мови
Соціально-політична позиція	Підтримка королівської влади і політики полонізації	Захист прав українського народу, міщанства, братств
Характер полеміки	Наступальний, емоційний, часто різкий	Апеляція до історії, Святого Письма, патристики, моралі
Кінцева мета	Уніфікація церкви під владою Риму	Збереження православної віри та культурної ідентичності українців

Книга «Житія святих» (із додаванням житіїв місцевих святих і блаженних) мала велику популярність, про що свідчить її багаторазове прижиттєве перевидання і десятки видань у подальшому. Починаючи з цієї книги і продовжуючи «Сеймовими промовами», Скарга почав фронтальну атаку на ренесансну модель життя. Він займався активною місіонерською діяльністю на східних рубежах Речі Посполитої. Майже до кінця своєї письменницької діяльності Скарга різко критикував пануючу в Речі Посполитій толерантність, закликав до анулювання акту Варшавської конфедерації (1573), засуджував шляхту, яка вводила у своїх маєтках протестантизм і присвятив цій проблемі низку брошур, виданих на рубежі XVI–XVII ст. Скарга стверджував, що під прикриттям постанови 1573 року до держави проникають найрадикальніші представники Реформації.

У 1588 році Скарга став придворним проповідником короля Сигізмунда III Вази, який цінував його за видатний дар красномовства. Скарга був прихильником обмеження влади Сейму та розширення владних повноважень короля. У промовах і текстах він таврував вади шляхти, прагнув припинити шляхетську сваволю й обмежити утиски селян, доводив необхідність об'єднання православної та католицької церков. Уважаючи, що релігійний союз усуне відособленість і ворожість між православними й католиками, створить умови для розвитку науки та освіти й зміцнить внутрішню єдність та політичну могутність Речі Посполитої, Скарга став одним із ініціаторів Берестейської церковної унії.

Петро Скарга був послідовним прихильником абсолютизму, що зумовило його конфлікт із впливовими колами шляхти. Негативно до нього ставилася й частина єпархіального духовенства, яке Скарга звинувачував у надмірній зацікавленості матеріальними вигодами та пасивності у протидії протестантській єресі. Водночас він мав підтримку серед політичних діячів, згуртованих навколо коронного канцлера Яна Замойського, для яких державні інтереси переважали над вузькоцерковними.

Діяльність Скарги та очолюваних ним єзуїтів при королівському дворі сприяла загостренню протистояння між королівською владою й опозицією. У творі «Сеймові промови» він послідовно відстоював ідею сильної централізованої держави з абсолютною владою монарха, рішуче виступав проти надмірних шляхетських привілеїв, критикував політичний анархізм, моральний занепад і становий егоїзм шляхти, а також засуджував жорстку експлуатацію селянства.

Під час написання своїх праць Скарга спирався на широкий корпус джерел – як західноєвропейських, так і східнослов'янських літописів та хронік. Ґрунтовна джерельна база в поєднанні з яскравим полемічним стилем забезпечили його книгам значну популярність у проунійних колах. Звинувачення православного духовенства у симонії та моральних зловживаннях значною мірою відповідали реальному стану речей і не могли бути легко спростовані. Православна сторона, попри спроби відповісти, виявилася недостатньо підготовленою до такої інтелектуальної полеміки.

Усвідомлюючи глибокі вади політичного устрою Речі Посполитої, Скарга застерігав від можливого занепаду держави та втрати нею незалежності.

Стефан Зизаній (Кукіль-Тустановський) (р. н. невід. – 1600) – церковний, культурно-освітній діяч, проповідник, письменник-полеміст. Мислитель здобув добру освіту, знав церковнослов'янську та грецьку мови, у 1586 році став членом Львівського братства, а у 1588 – 1592 роках Зизаній обіймав посаду ректора Львівської братської школи. Припускають, що мислитель долучався до підготовки видання Львівським братством греко-слов'янської «Граматики». У 1593 році Зизаній переїхав до Вільно, де став ректором братської школи та проповідником у братській церкві. Його проповіді були спрямовані проти релігійних переслідувань протестантів і православних. Зизаній засуджував вищу православну ієрархію, яка підготувала й проголосила Берестейську церковну унію.

Друкарня Віленського братства опублікувала його твори «Катехізис» і «Казаньє св. Кирила патріарха Ієрусалимського о антихристі і знаках єго...».

У праці «Казаньє св. Кирила…» (виданій польською й українською книжною мовами) в дусі реформаційних учень інтерпретовано богословський твір IV століття про прихід Антихриста й друге пришестя Ісуса Христа. Використавши твір кальвініста З. Любберта «De Papa Romano» («Про Римського Папу»), Зизаній називає одинадцять ознак Антихриста й висловлює думку, що таким є очільник Ватикану. Ним висувалися різні ідеї, які будили релігійну свідомість людей, спрямовували їх до духовного відродження.

Основою його творів, пройнятих реформаційними настроями українського народу, стало положення про боротьбу Христа і Антихриста, істини та неправди, заклик повернутись до ранньохристиянських ідеалів та надія на Друге пришестя Ісуса Христа.

Зизаній послідовно відстоював принцип свободи совісті та виступав за відокремлення церкви від державної влади. Він наголошував, що переконання людей можливе виключно силою слова й особистого прикладу, а будь-які форми примусу щодо віри є неприйнятними. У своїх працях мислитель рішуче засуджував насильницькі методи окатоличення населення.

Реформаційні ідеї, викладені в «Катехизисі», викликали різку реакцію з боку київського митрополита Михайла Рогози. У 1596 році Зизанія було звинувачено в єресі, відлучено від церкви та позбавлено права публічно тлумачити Святе Письмо, виголошувати проповіді й займатися педагогічною діяльністю.

Баніція – це застарілий юридичний термін, що означає вигнання людини поза межі держави чи певного краю як вид покарання за тяжкі злочини, що також супроводжувалося позбавленням честі та інших прав (інфамія), а для шляхти – забороною обіймати посади; засуджених називали банітами, їм забороняли надавати притулок, а в деяких випадках дозволялося навіть безкарно вбивати.

У 1596 році король Сигізмунд III розіслав проти нього «баніцію» – оголосив державним злочинцем і наказав ув'язнити. У 1599 році Зизаній

повернувся до Вільно, знову проповідував у братському Свято-Троїцькому монастирі. Проте уніати домоглися заборони його проповідницької діяльності й змусили вдруге покинути місто. У 1600 році, коли Зизаній ховався від переслідування на шляху до Волощини, його вбили воїни волоського господаря Михая. Його подвижницька діяльність надихнула відомого вченого і поета П. Беринду на написання віршів «На Стефана-першомученика», де в образі євангельського страстотерпця за віру проглядаються риси Зизанія як самовідданого оборонця православ'я. С. Зизаній обстоював принцип соборності. Він уважав, що віруючі миряни повинні контролювати священиків, долучатися до управління церквою й мати право голосу у справах віри.

Мислитель був прихильником активної протидії соціальному, національному й духовному гнобленню українського народу польською королівською владою.

Порівняльна характеристика поглядів

Критерій	Стефан Зизаній (православний полеміст)	Петро Скарга (єзуїт, католицький полеміст)
Релігійна позиція	Захисник православ'я	Прихильник католицизму та церковної унії
Ставлення до Берестейської унії	Рішучий противник, вважав її загрозою вірі й культурі	Активний ідеолог унії, обґрунтовував її необхідність
Свобода совісті	Послідовно відстоював свободу віросповідання	Підтримував навернення до унії, у т. ч. через державний тиск
Методи переконання	Слово, особистий приклад, моральне наставництво	Полеміка, адміністративний вплив, опора на державну владу
Ставлення до насильства у вірі	Категорично засуджував будь-який примус	Вважав допустимим примус задля церковної єдності
Відносини церкви і держави	Виступав за їх розмежування	Обстоював союз сильної церкви з сильною монархічною владою

Політичні погляди	Близькі до демократичних і реформаційних ідей	Прихильник абсолютизму та централізованої держави
Ставлення до шляхти	Критично оцінював привілеї та зловживання	Різко критикував шляхетську анархію і егоїзм
Оцінка православного духовенства	Захищав право церкви на самореформування	Звинувачував православних священиків у занепаді й симонії
Наслідки діяльності	Засуджений як єретик, відлучений від церкви (1596)	Впливовий при королівському дворі, ідеолог унії

Вітчизняні гуманісти, їхні політичні ідеї (Ю. Дрогобич, С. Оріховський-Роксолан)

Під впливом ідей Відродження та Реформації раціонально-гуманістичні світоглядні горизонти розширилися, що у результаті зумовило появу нових оригінальних ідей у сфері політики. Одним із таких мислителів був Юрій Котермак-Дрогобич (при народженні – Юрій Михайлович Донат-Котермак, до XX століття відомий як Джорджіо да Леополлі (лат. Georgius Drohobicz de Russia) (бл. 1450 – 1494) – український філософ, астроном, астролог, перший український доктор медицини, автор друкованого твору (латиною), професор, ректор Болонського (Італія), професор Краківського університету.

Творчість Юрія Котермака-Дрогобича має чітко окреслений гуманістичний зміст. Мислитель надавав особливого значення людському розуму, вірив у його могутність і пізнавальні можливості, у здатність людини осягати закономірності світу та використовувати набуті знання для власного й суспільного блага. Розум він уважав основним критерієм істини, завдяки якому людина може проникнути в безмежні простори неба, пізнати таємниці земного світу й осягнути силу небесних світил.

Саме в розумі, освіті та активній, цілеспрямованій діяльності людини Котермак-Дрогобич убачав головний чинник історичного розвитку й суспільного прогресу. Питання взаємозв'язку небесного та земного світів він розв'язував у руслі неоплатонічної ідеї космічної любові, яка, на його переконання, пронизує весь Усесвіт. Поряд із християнським Богом у працях мислителя постають й інші надприродні сили, що впливають на хід історії та перебіг подій у світі.

У 1483 році у Римі Котермак-Дрогобича видав основну наукову працю «Прогностична оцінка поточного 1483 року» («Iudicium pronosticon Anni MCCCCLXXX III»), яка є першою відомою друкованою книгою, написаною

українцем. У ній представлені відомості з географії, астрономії, метеорології, філософії, хоча за формою й змістом книга належала до поширених на той час астрономічних календарів чи прогностиків, у яких робили передбачення (прогнози) про земні події, життя в державі, характеризували палітру імператорської чи королівської влади. У цьому випадку Котермак-Дрогобич дає сприятливі прогнози на Апеннінському півострові, для «славного міста Флоренції» та для Венеціанської республіки.

«Прогностик» певною мірою відкривав європейському читачеві уявлення про країни Східної Європи. У розділі «Про становище Польщі» автор наголошував, що Львів і Дрогобич належать не до Польщі, а до Русі, під якою він розумів «Руське Королівство» – колишні володіння галицько-волинського князя Данила. Таке трактування політичної карти регіону свідчить про прагнення Дрогобича за кордоном репрезентувати саме Русь, передусім Галичину. Мислитель зауважував, що християнським народам загрожують «великі небезпеки», спричинені утисками з боку князів і панів. У своїх поглядах він виступав за утвердження сильної королівської влади та пріоритет світської влади над церковною.

Яскравим представником українського гуманізму XVI ст. був також Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) – діяч доби Відродження українського походження, знаний як польський церковний та освітній діяч, Перемишльський канонік, а також письменник, оратор, публіцист, філософ, історик і полеміст-гуманіст.

У своїх творах Станіслав Оріховський ґрунтовно осмислював природу держави, форми її правління та проблематику політичної влади. Уже в ранній період творчості він заперечував уявлення про божественне походження держави й влади, виступав проти підпорядкування світської влади духовній та наполягав на невтручанні церкви в державні справи. Таким чином мислитель зробив важливий крок у напрямі звільнення політичної науки від теологічної залежності. На його переконання, верховним носієм влади в державі має бути король, який поєднує законодавчі й судові функції, тоді як церковна влада повинна обмежуватися виключно вирішенням богословських питань. Водночас Оріховський висував ідею своєрідного «європейського дому» – об’єднання народів Європи задля спільної протидії турецькій експансії.

Праця «Про турецьку загрозу» неодноразово перевидавалася в різних європейських країнах і була присвячена проблемі створення коаліції європейських держав для стримування наступу Османської імперії. Оріховський визначав два головні чинники могутності держави: перший – щастя, дароване божественною долею, другий – розсудливість, зумовлена природою людини. Саме розсудливість, на його думку, потребує належної організації суспільства, де завдяки чіткому розподілу обов’язків між станами досягається суспільна гармонія.

Значним внеском Станіслава Оріховського стало й те, що він одним із перших у Європі свого часу, спираючись на надбання античної філософії, розпочав осмислення концепції природного права, зокрема в праці «Про

природне право». Справедливість мислитель тлумачив як духовну основу держави, вбачаючи її суть у тому, щоб кожному було надано належне, передусім – спокій і свободу.

Функціонування християнської держави, за Оріховським, має ґрунтуватися на неухильному дотриманні права. Витоком права він уважав мораль, без якої саме право втрачає сенс і не може повноцінно існувати. Ця ідея простежується й у творі «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу». Оріховський належить до перших європейських мислителів, які розробляли теорію освіченої монархії, уявляючи правителя як «філософа на троні». У своїх працях він окреслює риси, якими має володіти король: прагнення до істини та справедливості, ґрунтовна освіченість і володіння мистецтвом державного управління. Основним обов'язком монарха є оборона Вітчизни, тому він повинен значну частину часу перебувати не в столиці, а разом із військом на прикордонних рубежах. Підтримку підданих король здобуває через справедливе ставлення до них і дбайливе ставлення до державної власності.

Твір написано у формі звернення підданого до володаря і складається з двох частин – «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу» та «Промова на похоронах Сигізмунда Ягелона». У першій книзі викладено вимоги до особи правителя: прагнення до правди й справедливості, опанування знань і науки управління державою. Король має обирати собі найбільш достойних співгромадян як радників і спиратися на їхній авторитет для захисту держави як у мирний, так і у воєнний час. Таких помічників, на думку Оріховського, слід добирати серед знатних мужів, народжених у славних родинах, адже вони відповідають за честь свого роду й користуються суспільною повагою. Водночас мислитель наголошував, що справжній авторитет визначається не походженням, а особистою доблестю та заслуженою славою.

У другій книзі подано систему конкретних настанов, виконання яких, на думку Оріховського, здатне забезпечити стабільність держави та добробут її підданих. Правитель має піклуватися про власний авторитет і переконувати суспільство у своїй мудрості, справедливості, силі та моральній перевазі. Оріховський наголошував, що король повинен діяти в межах покладеного на нього обов'язку, адже держава існує не для монарха, а монарх – для держави. Закон мислитель вважав вищим за волю правителя, називаючи його «душею і розумом держави», а короля – лише носієм і виразником закону, його «вустами, очима й вухами».

У питанні взаємин між церквою та державою погляди Оріховського були непослідовними. На початковому етапі своєї діяльності він активно підтримував ідеї Реформації в Польщі, обстоював верховенство світської влади та відстоював думку, що король є головним носієм влади, тоді як церква має займатися виключно духовними справами. Згодом мислитель визнав за церквою право брати участь у державному управлінні, а наприкінці життя почав обстоювати зверхність церковної, зокрема папської, влади над світською.

Така еволюція поглядів значною мірою була зумовлена особистою трагедією – втратою дружини та п’ятьох дітей, яку Оріховський сприйняв як Боже покарання за зневагу до Папи Римського.

Оріховський виокремлював чотири основні форми державного правління: монархію, де влада зосереджена в руках однієї особи; олігархію, за якої керує обмежене коло впливових громадян; демократію, де править народ; а також політію – ідеальну, на його думку, форму державного устрою, що поєднує елементи різних систем. Саме політія найбільше відповідала його уявленням про досконалу державу. Він вважав, що сильна, освічена й гуманна монархія повинна бути стримана законом, порадами достойних радників, моральними засадами та милосердям самого правителя.

На завершальному етапі життя Оріховський майже відійшов від попередніх своїх поглядів і практично підтримав тезу, яка була популярною в дореформаторські часи – «усяка влада є від Бога». Втім, він постає як великий гуманіст, мислитель європейського масштабу, ідеї та думки якого актуальні й нині, виступають дороговказом у сучасних державницьких прагненнях українців.

Розвиток політичної думки в Києво-Могилянській академії. Ідеї української державності в фундаторів цього навчального закладу: П. Могили, І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського

У 1632 році Київська Лаврська та Братська школи були об’єднані в один навчальний заклад, який отримав назву Києво-братська колегія. Її очолив Петро Могила, відомий як «старший брат», – високоосвічений діяч, видатний просвітитель і гуманіст. У колегії викладали слов’янську, грецьку, латинську, польську й українську мови, а також піїтику, риторику, філософію, математику (арифметику й геометрію), астрономію, музику та богослов’я.

Сучасні науковці вважають, що початком вищої освіти в Україні слід уважати 1615 рік – час заснування Київської братської школи, яка стала основою майбутньої Києво-Могилянської академії. У 1694 році царська влада підтвердила право колегії на самоврядування, а 26 вересня 1701 року Петро І своєю грамотою офіційно закріпив за Києво-Могилянською академією статус вищого навчального закладу.

Рис. 21 Києво-Могилянська колегія
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Серед найвизначніших діячів Києво-Могилянської академії другої половини XVII століття варто виокремити Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, Іоаникія Галятовського, Феодосія Сафоновича, Дмитрія Туптала, Андрія Радивиловського, Стефана Яворського. У своїх працях вони порушували питання вдосконалення державного ладу, співвідношення й розмежування політичних сил в Україні, а також проблеми суспільного розвитку.

Інокентій Гізель у творі «Мир з Богом людині» (1669) подав ґрунтовну картину сучасного йому українського суспільства. У цій праці він виклав власні морально-етичні погляди, пройняті ідеями гуманізму. Проте в 1690 році книга була заборонена церковним синодом.

***Синод** (від грец. Σύνοδος «сход, збори, зустріч, зібрання, нарада») – певний ступінь внутрішньої свободи управління церковної організації, найвища колегіальна церковна установа для розв'язання важливіших справ під головуванням ієрарха вселенської, помісної, автономної або автокефальної церкви.*

Важливе місце у формуванні суспільно-політичної думки на Україні належало Лазару Барановичу, який виступав за єдність слов'ян і доводив, що причин для ворожнечі між ними немає, а об'єднавши свої зусилля, вони зможуть допомогти й іншим народам.

У працях Іоаникія Галятовського засуджувались національний і релігійний гніт. Однак, він так і не піднявся до розуміння необхідності зміни соціального устрою.

Серед відомих істориків того часу необхідно назвати Феодосія Сафоновича, Григорія Граб'янку, Самійла Величка, Петра Симоновського, Василя Рубана та ін.

В історії Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. основоположну роль відіграв Феофан Прокопович, творами якого зачитувались в усіх східнослов'янських країнах. Ф. Прокопович найхарактернішою рисою історичної науки вважав патріотичну спрямованість. Якщо в першій половині XVIII ст. Києво-Могилянська академія була на піднесенні, то складним і неоднозначним було її становище в другій половині XVIII ст. Особливо вороже відносилася до цього відомого у всьому світі навчального закладу російська імператриця Катерина II. Згідно з її наказом, академія підлягала частковій секуляризації.

Секуляризація - це вид змін у взаємовідносинах релігії з суспільством у напрямку звільнення від релігійного впливу. Зокрема: Перетворення церковної і монастирської власності на власність світську, державну. Вилучення чогось із церковного відання й передання його до світського, цивільного.

На межі XIX ст. Києво-Могилянська академія була настільки немічною, що її 1817 р. закрили. Правда, 1819 р. її знову відкрили, але як духовний навчальний заклад для підготовки виключно церковнослужителів. Кращі традиції вищої школи України сприйняв відкритий у 1834 р. Київський університет.

Отже, на зміну бурхливому розквіту Київської Русі з її величезними досягненнями в усіх галузях суспільного життя приходить складний і тяжкий період розпаду й занепаду, тривалого іноземного поневолення. Період зі середини XIV століття до Люблінської унії (1569) в історії України був досить рідкісним феноменом – періодом литовсько-білорусько-українського співжиття. Галицько-Волинське князівство з другої половини XIII ст. стало королівством, головним законним спадкоємцем Київської династії та продовжувачем політичних і культурних традицій.

У тогочасній Західній Європі паралельно з посиленням королівської влади відбувався процес формування станової монархії, яка забезпечувала юридичне підтвердження прав і ролі у державі феодалів та (певною мірою) міщан. Документи цього періоду стосуються переважно правового регулювання відносин між політичними елітами й громадянами. На сторінках літописів фіксувалися найперше відомості про запеклу боротьбу князів із боярами, котрі робили опору на різних князів. Успіх або невдачі окремих князів у міжусобній боротьбі значною мірою визначався співвідношенням сил регіональних князівсько-боярських коаліцій.

Загалом політична думка розвивалася в руслі гуманістичної традиції, яку простежено в працях Ю. Дрогобича та С. Оріховського. У політичній думці переважали ідеї обґрунтування сильної князівської, а пізніше – королівської, влади, визнання зверхності світської влади над церковною. У працях мислителів цього періоду визначено мету держави – збереження набожності, добробуту та свободи громадян. Політичні здобутки й ідеї мислителів періоду XIII–XV ст. відіграли важливу роль для подальшого розвою політичної думки в умовах панування на Україні польських і литовських феодалів. Але водночас за цих умов простежено значне загальмування розвитку української політичної думки.

ТЕМА 4.

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

Наприкінці XV – на початку XVI ст. за дніпровськими порогами виникає запорізьке козацтво. Воно утворилося у ході постійної боротьби українського народу проти Речі Посполитої та турецько-татарської агресії.

Тяжко жилося українцям під панами та їх мандаторами (службовець поміщицького або державного маєтку, що виконував адміністративні та поліцейські функції), які над ними знущались і тому багато українців покидали свої села, йшли в ліси та степи, де не мали над ними влади пани і там організовувались у ватаг, згодом прийнявши назву козаки. Їх завзяттям було жити на волі і боротися з усіма ворогами України. Слово «козак» турецького походження і перекладається як вправний мисливець. Тоді Україна перебувала під польським пануванням і мало хто звертав увагу на козацьке об'єднання, де зростала бойова сила, з якою потрібно рахуватися.

Спочатку козацьке об'єднання було невеликим і кочовим: козаки блукали степами та лісами, займаючись риболовлею, полюванням і збором дикорослих продуктів. Згодом поодинокі групи об'єдналися і оселилися на острові Хортиця серед Дніпра. Це місце було безпечне для життя і зручне для оборони. На острові будували житла з дерева та глини, покривали їх очеретом або шкурами диких тварин. Постійно прибували нові люди, які рятувалися від панської влади і кількість козаків збільшувалася.

Козаки були побожними, тому на Січі збудували церкву Святої Покрови Пресвятої Богородиці з образом Пречистої Діви, перед яким молилися на колінах. Жителів Січі називали запорожцями, оскільки вони жили «за порогами» Дніпра. До козаків також приєднувалися вчені та ремісники, які виконували важливі функції в козацьких таборах.

Рис. 22 Запорізька Січ
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Суспільний устрій Запорізької Січі

Запорізька Січ була військово-адміністративним об'єднанням із розвиненою системою управління. Найвищим органом влади була січова рада**,** на якій мали бути присутні всі козаки. На раді кожен козак був рівний**,** мав один голос**,** право висувати пропозиції, а рішення приймалися більшістю голосів і були обов'язковими для всіх.

Військові сили Січі формували **Запорізьке військо**. У поході його очолював **наказний отаман**, а разом із ним діяли похідні полковники із своїми старшинами – осавулом та писарем.

Для управління **паланками** щороку обирали постійного полковника**,** осавула, писаря, хорунжого, підосавула та підписаря.

Цивільну, військову та духовну владу очолював кошовий отаман, чия влада була практично необмеженою. Він:

- встановлював дипломатичні стосунки з іноземними державами;
- призначав або затверджував козаків на посади;
- розподіляв паланки між куренями.

Символ влади кошового отамана – булава, яку він тримав під час урочистих заходів та боїв.

Судова система Січі включала військового суддю, який жив і харчувався у своєму курені; його символи – січова печатка та тростина**.**

Січову канцелярію очолював військовий писар, який керував діяльністю всієї військової старшини.

За підрахунками сучасних дослідників, у XVIII ст. військова канцелярія Січі налічувала 48 чоловік. В обов'язки військового осавула входила організація і ведення прикордонної служби Запоріжжя, охорона зимівників та шляхів на Січ по Дніпру і на суші. Він проводив слідство та виконання судових вироків. Артилерійську та фортифікаційну справу на Січі очолював військовий обозний. Його помічником був пушкар. Необмежену владу над козаками свого куреня мав курінний отаман. Без його дозволу ніхто не мав права відмикати курінну скарбницю, де зберігались кошти куреня та особисті речі козаків. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який ніс курінний хорунжий. Курінного отамана обирала курінна рада. До речі, хто не був раніше на посаді курінного отамана, не міг бути обраним на посаду кошового.

Рис. 23 Влада та управління на Запорізької Січі
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Рис. 24 Організаційна структура Запорізької Січі (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Рис. 25 Політико-державна діяльність П. Конашевича-Сагайдачного (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Надзвичайне значення в початковій козацькій організації мала діяльність Сагайдачного (1570 – 1622) – запорозького полководця і політичного діяча, гетьмана реєстрового козацтва. Він був організатором успішних походів запорозьких козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства. Меценат православних братств та опікун братських шкіл. Військовій справі він навчався на Запоріжжі і там набрався таких «прикмет», за які його славили навіть поляки: в боротьбі не шанував життя, сам шукав небезпеки, в бій завжди йшов першим, в таборі був суворим, мало спав і зовсім не пив. Коли став гетьманом, для козаків настала нова епоха розвитку. Козаки під його керівництвом припиняють передчасну опозицію проти Польщі і спрямовують свої сили проти татар та турків.

За правління Сагайдачного надзвичайного розвитку набув козацький флот на Чорному морі. Новий український флот початком сягає середини XVI ст., коли перші козацькі човни з'явилися на першому «Українському» морі, але могутній розвиток і великі успіхи нашої морської сили припадають на час Сагайдачного. Козацькі чайки, якщо їх порівняти зі звичайними військовими кораблями, – були мініатюрних розмірів, довжиною не доходили до 20 метрів, могли вмістити 50-70 людей, також 4-6 гармат, всі, хто були на човні, мали рушниці та шаблі.

Сагайдачний тримав військо у суворому послузі і карав смертю за провини, можливо від нього пішов звичай, що в поході не можна вживати горілку – під карою смерті. Турки не могли надивуватися хоробрістю козаків, а їх літописці кажуть, що «не знайти на цілім світі людей сміливіших, які менше боялися б смерті, – люди обізнані з морським ділом, оповідають, що ця голота своєю відвагою у морських битвах страшніша від усякого ворога».

Не гіршою була козацька сила й на суші. Військо ділилося на полки, що мали до 40.000 людей, на чолі з полковника, гетьман мав свій полк; в турецькому поході 1621 року було 11 полків. Кожен полк мав хоругву (***старовинний бойовий прапор***), довбиша ***(Військовий довбиш (кошовий довбиш) – військовий службовець у Запорізькій Січі (XVI – XVIII ст.),*** що відав військовими литаврами, за допомогою яких скликав запорожців на загальні козацькі ради (1 січня нового року, на 2-3-й день Великодня, на 1 жовтня – храмове свято Покрови Пресвятої Богородиці на Січі), а також перед військовими походами або під час прибуття на Січ офіційних осіб. Військовий довбиш здійснював також інші важливі функції, зокрема поліційні – роздягав засудженого і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані, був присутній при виконанні вироків.

Рис. 26 Військові символи Запорізької Січі
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

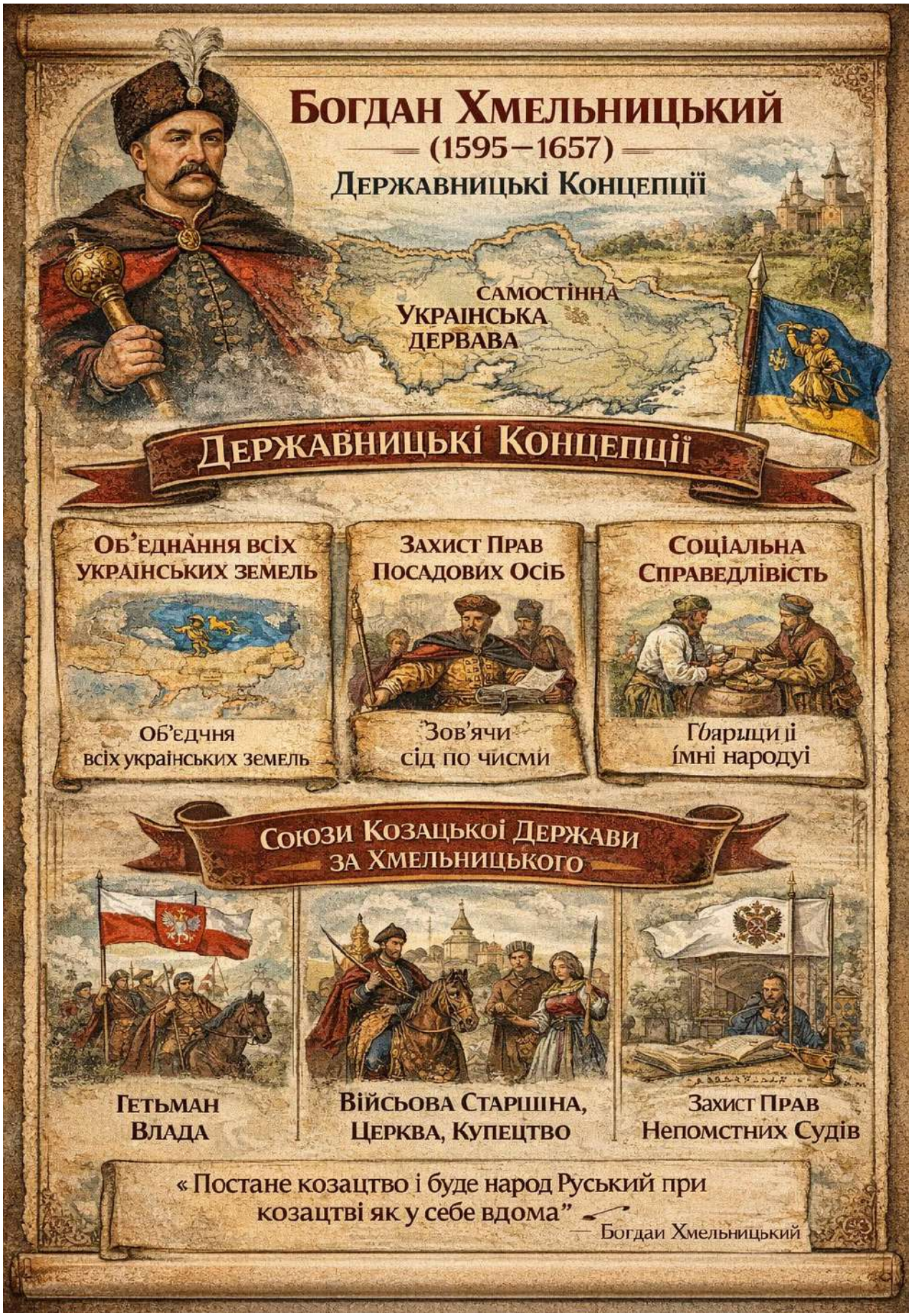

Рис. 27 Богдан Хмельницький
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Новий етап розвитку українського війська у 1648–1657 рр. пов'язаний з діяльністю Богдана Хмельницького (1595-1657). Упродовж тривалого часу український народ був позбавлений власної державності, однак ідея незалежної держави та національної єдності ніколи не зникала. Провідні представники української еліти формували й обґрунтовували національну ідею, яка знайшла відображення в низці програмних політичних документів.

Однією з перших реальних спроб здобути право на самостійне державне існування став період Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. Важливим кроком у цьому напрямі було укладення Зборівської угоди 1649 р. між Богданом Хмельницьким та Річчю Посполитою, під час якої українська старшина висунула так звані «17 статей». Відповідно до цієї угоди землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств визнавалися такими, що перебували під виключною владою українського гетьмана, а дія польського законодавства на цих територіях припинялася.

Серед ключових вимог козацької сторони були ліквідація Берестейської унії, підпорядкування київського митрополита Константинопольському патріархові, заборона створення єзуїтських колегій у Києві та інших українських містах. Таким чином, у межах Речі Посполитої фактично постала своєрідна модель української держави з власними органами влади, законами та суспільно-правовими нормами.

Водночас слушною є думка Ореста Левицького, який зазначав, що умови Зборівської угоди свідчать про недостатньо чітке усвідомлення Хмельницьким свого історичного призначення та можливих наслідків очолюваного ним руху. На його переконання, гетьман мав повністю скористатися результатами здобутих перемог: продовжити наступ, полонити польського короля, поглибити воєнні дії на території Польщі, зруйнувати аристократичний устрій, що викликав ненависть українців, і лише після цього висувати умови миру, які гарантували б остаточне політичне визволення українських земель.

Україна не втратила свого статусу й після укладення «Березневих статей» 1654 року, підписаних Богданом Хмельницьким та російським царем Олексієм Михайловичем. Згідно з цим договором, Україна зберігала свої колишні порядки та самоврядування під владою гетьмана та козацької старшини, яких обирали вільним голосуванням. Гетьман мав право приймати послів та встановлювати дипломатичні відносини з іноземними державами. Таким чином, договір 1654 р. фактично був угодою між двома рівноправними державами, кожна з яких не мала права втручатися у внутрішні справи іншої. Проте Росія вже незабаром після підписання почала порушувати умови договору, що добре усвідомлював Хмельницький. Водночас, як зазначав Михайло Грушевський, він «під Польщу вертатись ніяк не хотів».

Ідеологічною основою початку визвольної війни під проводом Хмельницького було усвідомлення історичного походження українського народу. У одному з універсалів гетьмана зазначалося, що поляки походять від савроматів і русів. Тобто українці й поляки розглядалися як народи спільного кореня, між якими повинен настати мир.

Вже з перших своїх документів Хмельницький проявив себе як талановитий державний стратег і тактик. Він не лише розпочав національно-визвольну війну, а й чітко усвідомлював її завдання та суть. Під його керівництвом формувалася українська національна геополітика, а поняття «Мала Русь» та «Україна» охоплювали ширші території, ніж лише «Козацька держава».

Аналіз суспільно-політичних джерел свідчить, що Хмельницький був творцем Козацької держави зі статусом автономії під протекторатом іншої держави. Його державна структура значною мірою спиралася на правовий статут Речі Посполитої та козацьке звичаєве право. Гетьман дбав про забезпечення прав світської влади – козаків, та духовної – православного духовенства, захищав інтереси української шляхти і всього народу. Саме охорона цих прав і вольностей стала основною причиною очолюваної ним національно-визвольної війни.

Протягом усієї своєї політичної діяльності Богдан Хмельницький проводив активну міжнародну політику, яка ґрунтувалася на чіткій орієнтації ідеї. Головна мета гетьмана полягала в тому, щоб для Козацької держави знайти надійного й сильного союзника, що забезпечував би безпеку кордонів та захист прав і вольностей України.

У відносинах із сусідами Хмельницький виділяв три основні типи взаємодії: підданство, дружбу та ворожнечу або супротив. При цьому поняття «підданство» не означало повної державної залежності. Воно передбачало лише спосіб встановлення дружніх стосунків із монархами – польським королем, турецьким султаном, московським царем. Такий статус набував характер протекторату монарха над державою нижчого рівня (на кшталт князівства), укладеного на основі конкретних домовленостей. Саме державу такого типу Хмельницький і будував.

Стосунки з державами, рівними за статусом Козацькій державі – Кримським ханством, Семигородом, Молдавією, Валахією, Бранденбургом – мали інший характер і визначалися поняттям дружби або **б**ратерства, оскільки союз укладався між державами однакового рівня. На цій основі Хмельницький формував свої зовнішньополітичні відносини, які були багатовекторними й гнучкими.

Отже, у державницькій концепції Хмельницького не ставилася задача створення повністю незалежної України з абсолютним суверенітетом. Гетьман будував автономну Козацьку державу. Прагнення до незалежності проявлялося у його політичних позиціях, але не було визначальним для всієї його державної діяльності.

Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович)

Стефан Яворський (світське ім’я Симеон) (1658 – 1722) – український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник, митрополит Рязанський і Муромський, місцеблюститель патріаршого престолу.

Рис. 28 Політичні ідеї духовенства
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

У своїх філософських працях Яворський обережно виступав проти підпорядкування церкви світській владі. Як провідний теолог свого часу, він захищав інтереси православної церкви та її авторитет у духовному житті суспільства, заперечуючи спроби адміністративної влади втручатися в церковні справи. З цією метою митрополит підтримував поширену в Україні концепцію рівноправності світської та церковної влади. За його переконанням, світська влада повинна охороняти церковні закони, а не встановлювати їх. Такий підхід продовжував візантійські традиції, спрямовані на збереження автономії церкви та організацію її ефективної взаємодії з державою.

Переїхавши до Москви у 1700 році, митрополит Яворський активно відстоював ідею рівноправної співпраці церкви з державою задля загального блага. Водночас він підтримував сильну централізовану царську владу. У своїх працях Яворський зобразив політичну систему Росії у вигляді піраміди: на верхівці – імператор, нижче – князі та бояри, далі – генерали та вищі офіцери, під ними – купці й духовні чини, а на найнижчому щаблі – простий народ.

Таким чином, він окреслив станову структуру держави: верхні щаблі підтримували монарха, духовна знать освячувала владу, а найнижчий рівень займали прості люди. Як духовний наставник, у «Камені віри» Яворський закликав народ до смирення та послуху владі, засуджував єретиків, яких вважав загрозою для віри та суспільного порядку.

Його погляди відображають кризу церковно-феодальної ідеології епохи петровських реформ: він підтримував заходи Петра I щодо зміцнення держави, створення регулярного війська та розвитку економіки й освіти, водночас виступав за невтручання держави у церковні справи. Яворський прагнув піднести авторитет церкви та зміцнити її вплив на духовне та суспільне життя, захищаючи її права від обмежень світської влади.

Наприкінці життя Яворський відмовився від активної участі у світському житті і зосередився на етичних та гуманістичних питаннях, висловлюючи протест проти підпорядкування церкви державі в росії. Він відстоював ідею взаємодії двох влади – світської та духовної, які мають діяти як «дві руки», кожна в своїй сфері впливу. Водночас Яворський визнавав, що церква повинна підкорятися світській владі, «владі, від Бога даній».

Ще більш рішуче концепцію централізованої влади підтримував Феофан Прокопович (1681–1736), церковний діяч і письменник, автор праць «Слово про владу і честь царську», «Духовний регламент», «Розшук історичний», «Правда волі монаршої» та інших. Переїхавши до Петербурга за запрошенням Петра I, Прокопович став головним ідеологом секуляризації та централізації державної влади.

Рис. 29 Феофан Прокопович
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Особливу увагу він приділяв теорії держави й права, розвиваючи ідеї природного права та суспільного договору, критично оцінюючи Західноєвропейських мислителів, зокрема Гоббса та Гроція. На відміну від Гоббса, Прокопович вважав людину від природи доброю, здатною до совісті та створення добра. Люди, об'єднані зовнішніми та внутрішніми загрозами, за природним законом та Божим промислом утворили державу і передали владу монарху.

На основі цих принципів Прокопович формулював теорію освіченого абсолютизму, де народ зобов'язаний беззаперечно виконувати волю монарха, не має права судити або наказувати йому, повністю передавши йому свою владу («Правда волі монаршої»).

Основне завдання держави, на думку Прокоповича, полягає в охороні природних прав людини та гарантуванні її свобод і вольностей. Громадяни, у свою чергу, повинні покірно підпорядковуватися монархові та виконувати закони. Політичним ідеалом мислителя була абсолютна спадкоємна монархія на чолі з освіченим правителем – «філософом на троні», самодержцем, під владою якого перебувають усі, включно з церквою.

Прокопович вважав, що сила держави полягає в єдності та неподільності влади, а її найкращий вплив на народну користь забезпечується саме сильною державною владою. Природна рівність людей не означає їхньої соціальної рівності: монарх, як верховний носій влади, стоїть вище закону задля «загальнонародної користі». Для подолання соціальних проблем – жебрацтва, аморальності, злодійства – Прокопович пропонував поширення освіти, розвиток продуктивних сил і зміцнення держави, що під силу лише освіченому правителю.

Політичні ідеї українських гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик)

Іван Мазепа (1639–1709) був видатним українським військовим, політичним і державним діячем, гетьманом Війська Запорозького та очільником козацької держави на Лівобережжі (1687–1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709). Він походив із знатного шляхетського роду Білоцерківщини. Його батько, Степан Мазепа, брав участь в укладанні Гадяцької угоди, а мати, Марина-Магдалина Мокієвська, після його смерті активно займалася громадською та церковною діяльністю, стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря та до 1707 року залишалася дорадницею сина.

Політичні прагнення Мазепи проявилися у «Промові до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою (1708)» та «Маніфесті до українського народу». Ідея самостійності України була помітною вже у його ранній творчості: у «Думі», написаній у 70-х роках XVII ст., молодий Мазепа підкреслював, що розбіжності у поглядах та

політичній орієнтації правлячої еліти тягнуть за собою руйнування країни: «През незгоду всі пропали, Самі себе звоювали».

Мазепа вказував на причини цієї незгоди: порушення морального кодексу християнина, відсутність взаєморозуміння між різними верствами, недостатній рівень політичної свідомості. Він наголошував на важливості порядку («покою»), братерства, згоди та толерантності, відзначаючи, що «не всім дано всеє знати і річами керувати». Такі проблеми, на думку Мазепи, були наслідком недосконалості національної освіти та виховання.

Ставши гетьманом у 1687 році, Мазепа прагнув реалізувати свою політичну програму. «Дума» збереглася до наших часів, зокрема через те, що через тридцять років після написання була передана В. Кочубеєм цареві Петру І як доказ «зради» Мазепи. Життєздатність цієї програми підтверджується його універсалами, листами та таємними угодами.

Рис. 30 Іван Мазепа
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Рис. 31 Пилип Орлик
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Благородну справу Івана Мазепи продовжив Пилип Орлик (1672–1742) – український політик, державний діяч, гетьман Війська Запорозького в еміграції (1710–1742) та видатний мислитель. Орлик здобув освіту у Києво-Могилянській колегії і з 1702 року обіймав посаду генерального писаря. Він брав участь у таємній дипломатичній діяльності Мазепи та виконував його спеціальні доручення.

У 1709 році Орлик разом із прихильниками Мазепи емігрував до Молдавії, а 5 квітня 1710 р. на козацькій раді під Бендерами його обрали гетьманом. На тій раді була прийнята «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська», відома як Конституція Пилипа Орлика, або Бендерська. Вона стала першим документом, де закладено принцип розподілу влади на окремі гілки та двопалатний парламент.

Законодавчу владу згідно з Конституцією мала Генеральна Рада, до складу якої входили генеральна та полкова старшина, представники козацьких полків і Запорозької Січі. Генеральна Рада збиралася тричі на рік – на Різдво, Великдень та Покрову. В інший час її повноваження виконували гетьман і Рада генеральної старшини, що виступала в ролі вищого виконавчого органу. Судова влада мала бути незалежною.

Пилип Орлик розрізняв два типи правових відносин народу з монархом. Перший – «підданство» – виникає при завоюванні і суперечить природному праву; повстання проти нього він вважав справедливим. Другий – «протекція» – виникає при добровільному входженні народу під владу монарха на основі договору, що передбачає обов'язки сторін. Такий тип відносин забезпечує права народу на самоврядування, зміну монарха у разі невиконання його зобов'язань і захищає природне, божественне право на свободу.

Політичні ідеї у козацьких літописах (С. Величка, Г. Граб'янки)

За трьома літописами – Самовидця і Величка та Граб'янки – закріпилася назва «козацькі літописи». Така назва – досить умовна, бо кожен із творів є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій – битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України – і яка надто далека від традиційної літописної форми.

«Літопис С. Величка»

Незважаючи на занепад попереднього способу життя, а може і як відповідь на такі процеси, відбувається ідеалізація козацтва. І якщо в другій половині XVII ст. майже кожен автор пропонує бачити в козакові «святу людину, ченця, що вийшов за монастирські мури, аби оружною рукою утвердити в житті правду Христову», то у XVIII ст. такий підхід властивий лише тим авторам, які традиційно розглядають козацтво як єдиний рицарський

стан, своєрідну «нову шляхту» чи «українських дворян». Для інших козаки – лише люди військові, а значить сильні, безжальні до ворогів, мужні, спраглі подвигів і слави і, звичайно, «вірні слуги його імператорської величності». Очевидно, творці козацьких літописів настільки, наскільки дозволяли обставини, представляли перший напрям політичних ідей. Чи не виразніше такий підхід представлений Самійлом Величком (1670 – після 1728), автором історико-літературного твору «Літопис С. Величка», написаного у 1720-х роках, – найбільшого українського історико-літературного твору XVIII століття.

При написанні Літопису Величко використав значну кількість опублікованих і рукописних документів, літературних джерел. У листах запорожців до українських гетьманів, більшість із яких (листів) дослідники вважають не автентичними, Величко критикує політику гетьманів і викладає практично власну концепцію української держави, основою якої є «шляхетський козацький стан», а ідеальним устроєм – устрій Запорізької Січі. Він рішуче критикує політичну незрілість гетьманів: «Очевидно, диявол, що завжди шукає людської погибелі, навіяв нам вас, таких гетьманів, як куколю по пшениці, що через свої привати й інтереси, принаймні, не вболіваєте про крайній занепад нашої Вітчизни», – зазначав Величко устами запорожців в одному із таких листів.

Водночас він розумів неможливість відновлення давніх звичаїв і як за прийнятний варіант політичного ладу вважав станово-представницьку монархію, з очевидним обмеження влади монарха. Відносини монарха з підданими, об'єднаними у стани, є договірними. Такі договори укладаються при обранні монарха, містять права й обов'язки сторін, затверджуються взаємною присягою. Порушення таких договірних відносин монархом звільняє підданих від присяги і дає їм право на різні форми спротиву, включно з переходом – особистим або, за рішенням станів (насамперед дворянства) певної території, колективним разом із територією – у протекцію до іншого монарха.

Свої погляди щодо обмеження гетьманської влади на користь козацьких представницьких органів Величко непрямо виразив через включення до Літопису видатної пам'ятки української політичної думки – анонімного вірша кінця XVII століття «Ей, Іване, поповичу-гетьмане».

Найбільшою загрозою існуванню Війська Запорозького літописець вважав громадянську війну, що спричиняється негативними рисами у ментальності українців – честолюбством, користолюбством, невіглаством і простодушністю, схильністю до розбрату тощо, які автор засуджував; а також орієнтаціями населення на різних монархів.

Величко приділяв значну увагу темам патріотизму, національного та релігійного відступництва. У Літописі розділяється божественне та природне (або натуральне) право, обстоюється невід'ємність прав людини, наданих Богом (природних) і натуральних (що випливають із природи живої істоти) прав. Земні закони мають відповідати природному праву. Саме з точки зору

прагнення козацтва відновити порушені польським народом природні права людини.

У Літописі приділено значну увагу місцю Запорозької Січі в українському політичному процесі. У ньому найповніше розкрита політична ідеологія Запорозької Січі (радше як ідеал). Січ виступає як самостійний політичний організм, що разом із Військом Запорозьким підпорядковується гетьману, зберігаючи, проте, повну автономію. Гетьман, як керівник цих двох автономних утворень, має обов'язково виконувати політичну волю Запорозької Січі, виразниками якої є запорозька рада та кошовий отаман. Рішення Запорозької Січі є авторитетнішими, ніж Війська Запорозького, бо вона є давнішим утворенням, що поклало початок городовому козацтву. Запорозька Січ, у випадку незадоволення гетьманом її потреб або у випадку незгоди з його політикою, може визнати над собою владу іншого гетьмана або обрати власного, не пов'язаного з Військом Запорозьким. Для Запорозької Січі гетьман виступає як посередник у її відносинах із монархом.

До певної міри іншу позицію займає автор іншого літопису Граб'янка Григорій Іванович (поч. 1670-х рр. – 1738 р.) – полковник Гадяцького полку, автор одного з відомих козацьких літописів – «Літопису Граб'янки». Ані місце, ані точна дата народження Григорія Граб'янки невідомі – так само, як і факти його біографії, що стосуються раннього періоду його життя. Відомості про нього з'являються на початку 1680-х рр., коли він вчився в Києво-Могилянській колегії, опановував польську, латинську і німецьку мови. Пізніше служив у Гадяцькому полку – пройшов шлях від рядового козака до полковника.

«Літопис Г. Граб'янки»

Літописець оцінює події другої половини XVII ст. з точки зору козацької старшини. За його концепцією історії України «хто б з попущенням не завойовував Русь, які б монархи не владарювали, завжди в Малій Русі старшина була своя. Ніхто ще силою не насилав своїх старшин». Водночас автор літопису підтримує ідею монархії. Монарха розглядає як намісника Бога на землі. У поглядах на роль монарха у державі автору притаманний антропологізм. З іншого боку, Граб'янка визнає невідчужуваність і безумовну цінність прав (власне, станових прав) підданих. На його погляд, успішність державного будівництва залежить від справедливості, правових основ відносин монарха з підданими.

Іншим суб'єктом у відносинах із монархом виступають «землі» – територіальні міжстанові корпорації. «Земля» зберігає незмінними свої права, навіть у випадку завоювання. У випадку порушення монархом прав «земель», останні можуть виявляти різні форми протесту, зокрема й збройний опір центральній владі, та присягти разом із своєю «землею» іншому монарху. Відповідь монарха у таких випадках повинна мати насамперед правовий характер і мати за мету відновлення справедливості. Посередниками у таких конфліктах можуть виступати інші монархи. Міжнародна політика

здійснюється монархами, а союзи між монархом і підданими іншого монарха є протизаконними. Монарх абстрагований від національної та станової приналежності, здійснює правосуддя та вирішує конфлікти між підданими, виходячи із чистої справедливості.

Граб'янка неодноразово виступає проти виявів превалювання станової демократії у Речі Посполитій над владою короля, вважаючи, що такий стан справ у державному управлінні сприяє розвитку анархічних тенденцій та вияву насилля, порушенню прав громадян, недотриманню міжнародних договорів. Влада монарха, що є інструментом виконання божественної волі, має, на думку Граб'янки, скоріше не обмежуватися, а коригуватися відповідно до порад органів станового представництва.

Автор літопису розвивав поширену в українській політичній думці XVII–XVIII ст. категорію «вільний народ». Найбільшою загрозою державотворенню автор вважав зовнішні та громадянські війни. У питаннях українського державотворення Граб'янка займав виразну автономістичну позицію. Він засуджує незалежницькі прагнення гетьманів, вважаючи їх проявами гордині, кару за що Бог накладає на Військо Запорозьке. З іншого боку, він засуджував спроби держав (Речі Посполитої та росії) обмежити українську автономію.

Права українців як «вільного народу», за «Літописом Граб'янки», полягають у повній автономії у формах, формуванні та діяльності адміністрації на чолі з гетьманом, що підпорядковується безпосередньо монарху. Гетьман, що обирається радою старшин, набуває законної влади лише після його затвердження монархом. Автор засуджував форми прямої демократії у Війську Запорозькому, що, на його думку, призводять до анархії та насилля, скептично оцінював здатність мас приймати політичні рішення. Він прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову.

«Просвітницький» напрям політичної думки (Я. Козельський, М. Козачинський, В. Каразин, С. Десницький)

Значно збагатилася вітчизняна суспільно-політична думка ідеями українських просвітників XVIII ст.

Просвітництво – суспільно-політична течія, представники якої прагнули усунути недоліки функціонуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут шляхом поширення ідеї добра, справедливості, наукових знань.

Вітчизняне Просвітництво, зазнавши помітних впливів просвітницької філософії Західної Європи та США, оформилося на ґрунті внутрішніх суспільно-політичних і економічних процесів. На українських теренах визрівала своя політична думка, яка сприяла осмисленню цих процесів, пропонувала відповіді на значимі питання тогочасного буття. Усвідомлення занепаду Гетьманщини як очевидного історичного факту, й одночасно несприйняття ідей абсолютизму, спонукало до формування просвітницьких ідей. Основними засобами боротьби за утвердження суспільного договору

просвітники вважали не революційні (збройні) перетворення, а реформаторство. Провідну роль тут відводили просвіті, яка сприятиме змінам у свідомості дворянства, виробить відповідну громадську думку (моральний осуд деспотичних порядків), що вплине на самодержця і змусить його здійснювати реформи.

Політичну свободу та рівність просвітники тісно пов'язували з правом власності. Суспільний лад просвітників базувався на ідеях свободи, рівності та власності. Поняття рівності просвітники тлумачили як рівність людей перед законом; шлях до цієї рівності мав пролягати через знищення класових (станових) привілеїв, а не самих класів. Політичну свободу та рівність просвітники тісно пов'язували з правом власності.

Рис. 32 «Просвітницький» напрям політичної думки
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Чи не найпослідовніше просвітницький варіант реформування обстоював філософ Яків Козельський. Для обґрунтування політичних ідей просвітники обрали концепцію «природного права» та концепцію «вроджених прав людини». Зокрема, Козельський поділяв право на природне («встановлене у самій природі людини»), громадянське («встановлене у громадянах для спокійного життя і постійного благополуччя»), всесвітнє (міжнародне) («Філософічні пропонування»). Природні права індивіда мислитель одночасно називав і божественними, адже вони створені самим Богом, і вічними, оскільки вони не можуть бути відторгненими ні у минулому, ні у майбутньому, та необхідними – без них людина приречена на страждання й об'єктивними – вони залежать не від особи, а від Бога.

Важливе місце у просвітницькій ідеології посідала договірна теорія держави та суспільства (теорія суспільного договору) Козельський наголошував на її доречності та зручності: «Людина через громадянський стан замість втрати природної рівності набуває рівність моральну і правову, і будучи природно не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною до договору і по праву» («Філософічні пропонування»). За цим договором людина, будучи повноцінним членом суспільства, не втрачає природних прав у вигляді основи держави та суспільства взагалі. Народ і державна влада – рівноправні договірні сторони, тому скасування одного договору й укладання другого цілком допустиме.

Ще одним представником просвітницького напряму української політичної думки XVII ст. був Михайло (Мануїл) Козачинський (1699 – 1755) – український філософ, письменник, просвітник, педагог, церковний діяч, учитель Г. Сковороди. У своїй педагогічній діяльності Козачинський керувався переконанням, що основним рушієм суспільного розвитку є освіта, бо лише вона вдосконалює світ, тому людина, ким би вона не була, мусить постійно вчитися. Вищим суддею в житті та діяльності як окремого індивіда, так і цілого суспільства Козачинський, відповідно, визнавав розум.

У трактаті «Суспільна політика» Козачинський використовуючи положення з творів Т. Аквінського про закони, розглядав природні права як інтегральну частину людської природи, пізнавану людським розумом. Із природних прав людини мислитель виділяв право на життя, право його захисту усіма доступними засобами, свободу совісті, приватну власність, право вибору. На його думку, там, де немає вибору, немає і свободи, оскільки вона є фундаментом будь-якої форми правління. Чинність природного закону він уявляв обов'язковою та необхідною, підкреслював, що порушити її не може навіть Бог, позаяк він суперечив би сам собі.

Етичні та суспільно-політичні погляди Козачинського спиралися на вчення про людину як інтегральну частину природи, для чого Козачинський використовував теорію природного права. На думку Козачинського, природне право – це природні закони, вкладені Богом у серця людей, вони є частиною їхньої природи, в якій відображено вічний закон, тобто підвладний пізнанню та розуму людини. Діючі у суспільстві закони мислитель поділяв на людські

(суспільні) і канонічні, звертав увагу на їх можливу розбіжність, а то й протиріччя людських законів із природними. Недосконаліть людських законів допомагає виправити божественний закон.

У праці «Філософія арістотеліанства» Козачинський проголошує: «Властивість закону – це його здатності. Здатність його чотирискладова, а саме: керувати, забороняти, дозволяти, карати». Козачинський виправдовував соціальну нерівність, уважаючи її природним станом суспільства. Це стосується перш за все постаті правителя, який виводиться за межі влади закону. «Законодавець не дотримується своїх законів щодо примусової сили, бо ніхто не може себе примушувати […] законодавець не дотримується своїх законів, оскільки матерія закону для нього не спільна з підлеглими» («Філософія арістотеліанства»). На відміну від інших філософів, Козачинський уважав, що саме суспільний (громадянський) стан є природним для людини, бо тільки в ньому «природа людини, тобто її розум, а відповідно й природні права можуть розвиватись найбільш повно». Такий погляд по суті є демократичним, відповідно до якого чинність природного закону не припиняється, а підсилюється в суспільстві.

Концепція природних прав у Козачинського різко дисонувала з концепціями теоретиків абсолютизму та згодом використовувалась вітчизняними мислителями для обґрунтування вимог громадянських прав і свобод.

Козачинський вивчав проблеми міжнародного права, першим в українській політичній думці провів класифікацію воєн на зовнішні, внутрішні, громадянські, оборонні, агресивні.

Василь Каразин (1773 – 1842) – освітній і громадський діяч, просвітник, публіцист, винахідник, засновник Харківського університету, який нині носить його ім’я.

В своїх науково-практичних розвідках Каразин розкрився як оригінальний мислитель, наполегливий експериментатор, талановитий винахідник. Державницькі ідеї Каразина були консервативними, мислитель виступав за збереження існуючої самодержавної моделі, що для нього дорівнювало збереженню державної, політичної та соціальної стабільності. Єдине, що допускалося ним, – шлях незначного оновлення соціальних і політичних інститутів. На думку Каразина, єдино можливою державною формою правління для росії є монархія. Зі справедливою діяльністю монарха він пов’язував свої сподівання на поліпшення суспільного устрою в майбутньому. В центрі поглядів Каразина на монархічну владу був такий визначний чинник, як визнання її природного характеру, де центральне місце займає ідея «єдиноначальності». На думку Каразина, «єдиноначальність» є основою основ усього сущого, завдяки цьому принципу функціонують живі організми та нежива природа. Звідки випливає каразинська теза про те, що всі громадяни держави повинні підпорядковуватися волі однієї людини – монарха. Це підпорядкування лежить у самій природі людини. Прагнення підданих

коритися волі монарха Каразин пояснює соціальними властивостями людської психіки.

На думку Каразина, соціальна структура суспільства повинна включати лише три стани: дворянство, духовенство та селянство. Вони наділені певним обсягом прав і обов'язків, виконують у суспільстві певні соціальні функції, що обумовлені неоднаковим рівнем освіти та корпоративним вихованням. Каразин зазначав про необхідність створення при правителі своєрідного представницького органу – «Державної думи» з функціями дорадчого органу. Він не вважав кріпосницьку систему гальмом на шляху до соціально-економічного та політичного піднесення країни. Сутність вирішення питання поступального розвитку суспільства Каразин відносив до другорядних, побічних проблем, а саме: самовдосконалення поміщика, введення ним у господарство прогресивних методів обробки сільськогосподарської продукції.

Каразинська доктрина зовнішньоекономічного розвитку зводилась до пошуку нових ринків збуту для російських товарів, розширення торгівлі на південь, зокрема на Кавказ.

Каразин першим на урядовому рівні виступив за створення єдиної великої слов'янської держави. Вона повинна створитися за ініціативою росії на землях, де проживали етнічні серби і які перебували під владою Туреччини. Політичний устрій цієї держави вбачався Каразиним як конституційна монархія.

Рис. 33 Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

З новаторськими ідеями до української політичної думки увійшов Григорій Савович Сковорода (1722–1794) – видатний український мислитель, поет, педагог, перекладач і музикант.

У поезії De libertate звучить мотив «золотої вольності». У цьому творі Сковорода, прославляючи боротьбу України за свободу, створює образ Богдан Хмельницький як «батька вольності», який веде свій народ із неволі.

У суспільстві, яким його уявляв Григорій Савович Сковорода, важливе місце має посідати й «воїнство», покликане захищати мирну працю громадян як від зовнішніх загроз, так і від тих, хто прагне жити за рахунок інших. Найбільшим злом філософ вважав неробство. У байці «Змія та Жаба» він підсумовує: «Хто труда не викладе, той до добра не прийде». На його думку, бездіяльність веде до морального занепаду й трагедії, тоді як праця є джерелом радості та щастя.

Праця, за Сковородою, природно супроводжує людину впродовж усього життя і є її внутрішньою потребою, проте вона має бути «сродною», тобто відповідати природним нахилам. Краще займати скромне становище, але жити у злагоді зі своєю природою, ніж обіймати високу посаду в чужій справі. Як зауважує мислитель, «краще бути природним котом, ніж левом з ослячою природою». Люди часто обирають не своє покликання, керуючись матеріальною вигодою, статусом чи славою, але «лихо переслідує кожного, хто прагне не звання, а прибутків».

Справжнє щастя, за Сковородою, полягає в усвідомленні власної «сродності» й умінні жити відповідно до неї. У творі «Розмова..», звана «Алфавіт», чи «Буквар світу» він наголошує, що бути щасливим означає пізнати себе, обрати споріднену справу та узгодити її із загальним благом. Отже, призначення людини – через самопізнання і наполегливу працю знайти своє місце в житті, розкрити власні здібності та реалізувати природний потенціал у суспільстві.

Сутність людської душі, за Григорієм Сковородою зумовлена її природою, тому суспільство постає як сукупність індивідів, підпорядкованих природному порядку, тобто Богові. Державний устрій і політична організація, на його думку, залежать від того, наскільки суспільний стан людей узгоджується з їхньою духовною сутністю – саме цим пояснюється поява у філософа ідеї духовного відродження особистості.

Державу мислитель вважав явищем природним і необхідним, однак заперечував владу, що набуває злочинного характеру через відхилення від природних засад. Ідеальною формою правління він бачив демократичну республіку, у якій гарантуються соціальна рівність і політичні свободи громадян. На переконання Сковороди, свобода й рівність можливі лише за умови гармонійної відповідності між природою людини та її суспільним становищем.

Водночас чіткої моделі такого суспільного устрою мислитель не розробив. Ідеться радше про гармонійне співжиття, засноване на суспільному

компромісі та певній ієрархії. Шлях до цього ідеалу, за Сковородою, лежить через самопізнання, самообмеження та аскетичний спосіб життя.

Твори Г. Сковороди не свідчать про системний і розгорнутий інтерес до соціально-політичної проблематики, однак у багатьох із них міститься гостра критика суспільно-моральних вад його часу. Мислитель засуджував визискування з боку заможних верств, схильність до судових чвар, а також духовний занепад, спричинений прагненням до розкоші й матеріальних насолод.

ТЕМА 5.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)

Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні

Перша половина XIX ст. в Україні позначена поглибленням кризи феодальної системи та поступовим утвердженням нових ринкових відносин. Занепад феодального ладу супроводжувався активізацією революційних виступів проти кріпацтва, самодержавства й національного гноблення українського народу з боку російського царизму. Невдоволення феодальними порядками та кріпосницькою системою господарювання виливалося у різні форми селянського протесту: від ухилення від сплати оброку й відбування панщини до підпалів поміщицьких маєтків, убивств управителів, втеч і збройного спротиву владі.

На початку XIX ст. в українській політичній думці переважали просвітницькі ідеї суспільного договору, природної рівності та свободи людини, що сприяло поширенню вимог обмеження царської влади, ліквідації кріпацтва й оновлення суспільного устрою. Водночас важливим чинником формування українського національного руху стало поширення ідей романтизму, для яких були характерні звернення до історичного минулого як до ідеалу, критичне ставлення до сучасності та прагнення пробудити національну свідомість через образи героїчної історії.

Представники романтизму возвеличували народ і його культурно-етнографічну спадщину як прояв унікального національного духу. Вони відмовилися від традиційно зневажливого ставлення до народної культури, утверджуючи її як повноцінне джерело мистецької творчості. Кожну національну культуру романтики розглядали як самобутню й цінну, а зникнення народу чи його культурної спадщини – як справжню трагедію.

У 1804 році в Харків було засновано перший в Україні університет – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, який у першій половині XIX ст. став провідним осередком культурно-наукового життя. Згодом разом із Київський національний університет імені Тараса Шевченка він перетворився на центр формування молодої української інтелектуальної еліти.

Українські інтелектуали зосереджували увагу на самобутніх рисах свого народу – фольклорі, етнографії, мові, історії та літературі, що стимулювало активне збирання етнографічних матеріалів. Вони видавали періодичні видання, організовували гуртки, де обговорювали філософські, політичні та ідеологічні питання, визначали як поточні, так і стратегічні напрями діяльності, спрямованої насамперед на покращення становища трудових верств. У цей період також активно розвивається українська література, з’являються твори

Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Леоніда Глібова та інших авторів.

Рис. 34 Політичні ідеї Івана Котляревського
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Початком модерного українського національно-культурного руху дослідники вважають появу поеми «Енеїда» Івана Котляревського (1769–1838), сюжет якої спирається на козацьку традицію, збережену в народній пам'яті. Написана в бурлескно-гумористичному стилі, «Енеїда» не викликала спротиву царської цензури, водночас утверджуючи ідеї поєднання народного світогляду з прагненням до власної державності як політичного ідеалу.

Поема «Енеїда» І. Котляревського засвідчила відродження й актуалізацію козацької традиції серед широких верств українського суспільства на межі XVIII–XIX ст. Пам'ять про козацьку славу, пов'язані із Запорозькою Січчю, стала однією з основ формування модерної української національної свідомості, зберігаючись навіть у середовищі значною мірою зрусифікованої еліти – нащадків козацької старшини.

Уявлення про козацьке минуле в українському суспільстві існували у двох основних варіантах, що залежали від соціального становища. Селянство пов'язувало його передусім із демократичними традиціями Запорозької Січі, її свободолюбними порядками та запереченням будь-яких форм дискримінації. Натомість українська аристократія – спадкоємці козацької старшини – орієнтувалася на ідею державності, пов'язану з традиціями Гетьманщина.

Важливим чинником нового етапу національного відродження стало збереження українським селянством духовних і культурно-історичних цінностей. Саме завдяки його консерватизму, високій духовності та відданості традиціям сформувався ціннісний фундамент, який надихав інтелектуальну еліту на культурну діяльність і боротьбу за національне самовизначення. Село виступало носієм і гарантом тяглости національної ідентичності.

Українське дворянство, що походило з козацької старшини XVII ст., попри інтеграцію в імперські структури та часткову русифікацію, зберігало елементи традиційного способу життя. Саме ця верства стала активним учасником процесу відновлення історичних традицій Гетьманщини, визначаючи його зміст і форми. У період остаточного поглинення українських земель російською імперією, коли значна частина шляхти асимілювалася, виникли нові сили, які відновили протистояння між імперським централізмом і прагненням до української автономії.

Отже, початок XIX ст., попри зовнішню пасивність і відсутність відкритого політичного руху, став важливим етапом національного відродження України. Цей процес пройшов кілька стадій: від початкового, «академічного», етапу зі збиранням історичних і культурних пам'яток, через культурницьке відродження мови й літератури, до формування національно-патріотичних організацій, які поступово почали висувати політичні вимоги – від автономії до ідеї незалежності.

Хоча цей рух розвивався переважно в прихованих формах і не супроводжувався гучними політичними деклараціями, він забезпечив перехід від територіально-державницького патріотизму козацької еліти до усвідомленої етнічної ідентичності, сформованої духовними провідниками українського народу.

Ідеологічні засади українських автономістів

Остаточна ліквідація Гетьманщини в складі російської імперії на межі XVIII–XIX ст. спричинила поступову асиміляцію та русифікацію української шляхти, яка дедалі більше інтегрувалася в імперське суспільство, втрачаючи роль національної еліти. Значна частина козацько-старшинських родів почала сприймати Російську державу як свою батьківщину та спрямовувати діяльність на її зміцнення. Водночас на початку XIX ст. активізувалися прояви українського опозиційного руху, що значною мірою були пов'язані з прагненням шляхти домогтися офіційного визнання своїх прав і рангів.

Варто зазначити, що включення лівобережного поміщицтва до російського дворянського стану відбувалося складно й не завжди безперешкодно. Нащадки козацької старшини часто займали опозиційні позиції щодо імперських реформ, оскільки царський уряд не поспішав надавати їм дворянський статус.

Світогляд автономістів мав специфічні риси: вони відстоювали історичні права України та прагнули їх відновлення, проте не ставили за мету відокремлення від російської імперії. Їм була властива ностальгія за минулим, але водночас відсутність віри у радикальні зміни майбутнього. Автономісти часто сприймали себе як представників спільноти, якій судилося зійти з історичної арени. Для більшості українських традиціоналістів єдиним прийнятним варіантом залишалася лояльна служба імператорові в надії на збереження або часткове відновлення автономних прав.

Серед провідних діячів українського автономістського руху були В. Полетика, В. Капніст, Т. Калинський, Ф. Туманський, А. Чепа, В. Чарниш та інші. Їх об'єднувала прихильність до минулого та критичне ставлення до сучасних імперських трансформацій. Усі вони поділяли консервативні погляди, визнаючи особливу цінність традиційного суспільного устрою, форм життя та державного управління.

Василь Полетика (1765–1845) – український історик, історіограф, джерелознавець, збирач документів з історії України XIV–XVIII ст., громадський діяч, засновник і опікун навчальних та медичних закладів. У своїх записках «Про малоросійське дворянство» та «Про початок, походження і гідність малоросійського дворянства» він підкреслював, що основою існування шляхетства Малої росії є той факт, що за часів польського панування українська шляхта брала участь в управлінні державою, входячи як до сенаторського, так і до лицарського станів, які разом із королем керували Річчю Посполитою.

Дослідник обґрунтовував позицію, згідно з якою «малоросійські чиновники» не могли вважатися простолюдинами, адже поєднували землеволодіння з військовою або цивільною службою. Вони походили із заможних і заслужених шляхетських родів і з отриманням посад переходили на військову службу. Полковник як військовий керівник разом із полковим обозним, осавулами та хорунжими не лише очолював полк, а й разом із ними входив до складу полкової канцелярії, яка здійснювала адміністративний

нагляд і забезпечувала порядок на території полку. Окрім того, спільно з полковим суддею та писарем вони брали участь у діяльності міського суду.

На думку Полетики, невизнання правового статусу українських «шляхетських чинів», з якими традиційно була пов'язана шляхетська гідність, пояснювалося тим, що Геральдійська установа не врахувала особливостей прав, звичаїв, привілеїв і вольностей Малої росії, які існували з давніх часів і збереження яких було умовою її добровільного входження до складу російської імперії. У зв'язку з цим він вважав справедливим урівняти ранги малоросійських чиновників із великоросійськими, щоб останні, перебуваючи на державній службі з вищою оплатою та привілеями, не мали підстав для знецінення та приниження українських службовців.

Ще одним представником українських автономістів був Андріян Чепа (1760–1822) – політичний діяч російської імперії, канцелярист Малоросійської колегії, історіограф, збирач документів з історії Гетьманщини та фольклорист. Спираючись на значний масив джерел, він переконливо доводив шляхетний характер українських військових чинів і право їхніх носіїв на дворянський статус у праці «Записка про привілеї чинів малоросійських». Використовуючи привілеї, універсали, статути, укази, грамоти, рескрипти та інші документи, Чепа аргументував, що українські службові ранги мають право на ті самі шляхетські привілеї, що й російське дворянство та чиновники, передбачені «Табелем про ранги».

Включення до українського «патріотичного» кола історика й етнографа Федора Туманського (1757–1810) суттєво посилило інтелектуальний потенціал руху. Він був одним із провідних діячів Гетьманщини та організатором академічної бібліотеки в Глухові.

Іншим ідеологом лівобережного українського дворянства був Тимофій Калинський (бл. 1740-х – після 1808), автор праць з історії української шляхти. Центральною ідеєю його концепції була теза про давнє походження українського шляхетського стану та його перевагу над російським дворянством.

Калинський стверджував, що українська старшина ще наприкінці XVI ст. була визнана шляхтою, яка мала ширші права, ніж російське дворянство. На його думку, не лише старшина, а й увесь козацький стан становив «лицарський орден зі шляхетським статусом». Він підкреслював, що російські дворяни не можуть дорівнювати ані давній українській шляхті, яку не визнавала Геральдія, ані навіть козакам, оскільки в московії дворянами спочатку називали придворних службовців, часто з простолюду. Відтак, за Калинським, козацька верства з її правами й привілеями мала значно вищий статус, ніж російські поміщики. Особливу вагу він надавав козацькій старшині, вважаючи, що її керівники мали вищий суспільний авторитет, ніж офіцери регулярної армії. Гетьмана ж він не вважав рівним генерал-фельдмаршалу, оскільки бачив у ньому не просто військового керівника, а фактичного главу держави.

Попри формальну лояльність до імперської влади, Калинський розглядав захист станових прав українського дворянства значно ширше, фактично обстоюючи ідеї українського державницького характеру.

Найпослідовніший опір імперській політиці демонструвала група традиціоналістів на чолі з Василем Капністом (1758–1823), яка прагнула відновлення гетьманського устрою, зокрема за підтримки іноземних держав. На початку 1780-х років гучним протестом українського дворянського середовища проти російського централізму стала «Ода на рабство» (1783) Капніста, опублікована лише у 1806 році. Її написання було зумовлене остаточною ліквідацією інституцій Гетьманщини: замість полково-сотенного устрою було запроваджено російські намісництва, що зруйнували традиційну адміністративну систему України, а також поширенням кріпацтва на українських землях.

У спогадах доньки Капніста підкреслюється його глибока відданість Україні: він, заради її добробуту, був готовий пожертвувати власним майном, а головним його прагненням було відродження колишнього добробуту Малоросії та повернення народові втраченої свободи.

В «Оді на рабство» поєднуються два ключові мотиви: протест проти ліквідації української автономії та засудження кріпацтва як нового виду поневолення населення, запровадженого імперською владою.

Продовженням цих ідей стала поема «Ябеда» (1798), яка відіграла важливу роль не лише в літературній, а й у суспільно-політичній діяльності Капніста. У ній автор різко критикував колоніальну політику російської імперії в Україні, висміював судову систему та бюрократію кінця XVIII ст. Політичне значення твору полягає у викритті моральної деградації адміністративного апарату, яку, на думку Капніста, спричинили губернські реформи та імперська централізація.

У цьому контексті українські автономісти, зокрема Капніст, усвідомлювали, що відновлення української державності потребує власної військової опори – насамперед козацького війська. Лише наявність власних збройних сил, на їхню думку, могла забезпечити реальну підтримку з боку іноземних держав у протистоянні з імперським тиском. З цією метою Капніст разом із групою аристократів розробив проєкт відновлення козацьких формувань в Україні, який, попри підтримку окремих впливових діячів, був відхилений царським урядом.

Загалом уявлення про «українське питання» як міжнародну проблему свідчить про орієнтацію частини автономістів на зовнішньополітичні чинники та можливість іноземної підтримки. Водночас спроба Капніста звернутися до Пруссії та інші прояви подібної активності були радше винятком, оскільки більшість традиціоналістів залишалися лояльними до імперії та обмежували свої вимоги збереженням або частковим відновленням інституцій Гетьманщини законними засобами.

Отже, українські автономісти передали ідею національно-державного відродження наступному поколінню 1840-х років – потужній групі діячів Т. Шевченка та кирило-мефодіївців, які остаточно звільнили українську національну ідею від залишків шляхетсько-станової ідеології.

Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство.

Криза у взаєминах між верховною владою та суспільством, яка намітилася ще за правління Катерини II, істотно загострилася під впливом наполеонівських війн. Антикріпосницькі й антимонархічні настрої в російській імперії, що посилилися після закордонних походів 1813–1814 років, доповнювалися активізацією автономістських прагнень місцевої еліти. Упродовж XIX ст. українські землі залишалися осередком соціальної напруги та опозиційних політичних рухів. Рівень невдоволення зростав також через ліквідацію українських козацьких полків, які сумлінно виконали свій військовий обов'язок під час наполеонівського вторгнення. Водночас посилення опозиційних настроїв в умовах самодержавного режиму не могло відкрито проявлятися, що сприяло формуванню таємних організацій, спрямованих проти царизму.

Опозиційний рух цього періоду найяскравіше виявився у створенні та діяльності таємних товариств, зокрема масонських лож. Вони заповнювали суспільний простір, де мали б функціонувати відкриті громадські, політичні та релігійні об'єднання. Такі організації стали своєрідною реакцією української та імперської еліти на виклики часу, об'єднуючи тих, хто прагнув подолати тиск бюрократично-поліцейської системи та змінити існуючий суспільно-політичний порядок.

Масонство, або франкмасонство (фр. franc-maçon – вільний каменяр) – релігійно-етичний рух, який своїми витоками сягав часів існування середньовічних гільдій і цехових об'єднань із своїм статусом, символікою, нормами поведінки, його завдання полягало у вдосконаленні людства.

Для масонства було характерним заперечення насильницьких методів суспільних перетворень і наголос на моральному самовдосконаленні особистості як єдиному прийнятному шляху до досягнення ідеалів свободи, рівності та братерства. Організація членів лож здійснювалася за ієрархічною системою ступенів і рангів. Формально ні соціальне походження, ні національна приналежність не ставали перешкодою для вступу до масонської ложі, принаймні на початковому, «учнівському» рівні. Звичайні члени часто не були обізнані з повним колом цілей організації та мали приховувати свою участь у ній. Кінцевою метою масони проголошували створення об'єднаного світового суспільства, в якому кожен індивід робить внесок у загальне благо та гармонійний розвиток усіх.

Помірковано-демократичні ідеали масонського руху поступово набували більшої радикальності під впливом потреб визвольної боротьби та прагнення подолання національного гноблення. Однією з передумов успіху вони вважали залучення до визвольного процесу інших слов'янських народів як у межах російської, так і Австрійської імперій.

Початковий етап розвитку масонського руху на українських землях датується кінцем XVIII ст. Перша ложа під назвою «Безсмертя» була створена

у 1784 році в Києві в середовищі офіцерів західноєвропейського походження, які перебували на російській службі, а також представників місцевого російського й українського дворянства, близьких до них. Вона підпорядковувалася «Великому сходу польському». До цієї структури належали й інші ложі, зокрема «Трьох колон» у Києві, «Мінерви» в Кременчуці, «Розсіяного мороку» та «Сходу житомирського» в Житомирі, а також «Цілковита таємниця» в Дубні. Після припинення діяльності «Великого сходу польського» у 1794 році масонський рух на українських землях поступово занепав.

Нова хвиля зацікавлення масонством припадає на період повернення російських військ із Франції. Після завершення наполеонівських війн відновили діяльність уже існуючі масонські ложі, а також виникли нові організації: «Тамплієрів» у Бердичеві, «Астра» в Житомирі, «Озіріс» у Кам'янці-Подільському, «Цілковита таємниця» в Дубні, «Благочестивий поляк» в Острозі та «Увіковічена краса» в Рафалівці.

Масонське вчення набуло значної популярності серед представників заможних і впливових українських родів, зокрема Розумовських, Капністів, Кочубеїв, Мартосів, Ломиковських, Скоропадських, Тарновських, Полетик, Родзянок, Ханенків, Лукашевичів та інших. Водночас для багатьох із них участь у масонстві мала радше формальний характер, а важливішим був сам статус належності до закритого привілейованого братства та його символічна атрибутика.

У 1817 році в Одесі було засновано дві масонські ложі – «Понт Євксинський» і «Три царства природи». Ініціатором створення першої став наступник А. Е. Рішельє на посаді Новоросійського генерал-губернатора та одеського градоначальника граф О. Ланжерон. До складу ложі входило близько 70 осіб різного етнічного походження та соціального статусу – інтелігенція, військові, купці, поміщики. Серед її членів був і культурно-освітній діяч І. Котляревський. Такий склад відображав специфіку формування тодішньої Одеси як молодого торговельно-промислового й поліетнічного центру.

Інша одеська ложа – «Три царства природи» – вирізнялася участю в ній онуків останнього українського гетьмана, братів Кирила і Петра Розумовських. Діяльність обох організацій мала переважно помірковано-просвітницький характер, однак через доноси про «політичні дискусії» на засіданнях влада у 1822 році змусила їх припинити існування.

У березні 1818 року в Києві була заснована ложа «Об'єднаних слов'ян», з діяльністю якої пов'язують зародження ідей слов'янського федералізму. Її символом був хрест із написом польською мовою «Jedność słowiańska» («Єдність слов'янська»). Ложа налічувала близько 30 членів – українців, росіян і поляків. Серед них були польські поміщики В. Росцишевський, Х. Харлинський, маршалок шляхетства Київської губернії П. Олізар, а також декабрист князь С. Волконський. У 1822 році, наприкінці своєї діяльності, організація вже об'єднувала понад 80 осіб різних національностей і професій, серед яких були урядовці, вчителі, лікарі та військові.

Попри функціонування масонських лож на українських землях, їхня діяльність не набула виразного українського національного характеру. Вони радше виконували роль своєрідних клубів, де ліберально налаштовані представники еліти обговорювали суспільно-політичні питання. Українські дворяни-масони загалом не висували окремих національних вимог, за винятком окремих патріотично орієнтованих діячів, які намагалися використати масонські структури з їхніми конспіративними практиками для створення таємних організацій із програмою державного відродження.

Найвиразніше українська національно-політична спрямованість простежувалася в діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини», заснованої у 1818 році місцевою елітою, серед якої були автор «Енеїди» І. Котляревський, поміщики С. Кочубей і В. Тарновський, переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич та інші. Ложа налічувала 23 члени, а її керівником був М. Новіков – начальник канцелярії малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна та небіж відомого російського масона-просвітителя Миколи Новікова. І. Котляревський виконував у ній функції «вітії» (оратора).

Загалом відбулося 21 засідання ложі «Любов до істини». Перше з них відбулося 26 травня 1818 року, під час якого було обрано її керівні посадові особи. Упродовж діяльності до складу ложі, окрім провідників – М. Новікова, С. Кочубея, В. Тарновського, Л. Дьякова, І. Котляревського, С. Левенця та інших, входило практично все оточення генерал-губернатора М. Рєпніна, а також ватажки повітового дворянства. Як «приїжджий брат» (відсутній член) у списках значився В. Григорович – відомий діяч культури, уродженець Пирятина. До діяльності ложі також долучалися офіцери військових частин, розквартированих на Полтавщині.

На 16-му засіданні, що відбулося 14 грудня 1818 року, серед гостей був М. Муравйов-Апостол, а в останньому засіданні 25 лютого 1819 року взяв участь «брат-відвідувач» С. Волконський.

Основною темою обговорень у ложі були можливі реформи Олександра І та їхній вплив на Полтавську губернію. Під час засідань порушувалися питання повернення селян до козацьких прав, а також характер політичних і економічних зв’язків Полтавщини з іншими регіонами російської імперії. Особливий інтерес члени ложі виявляли до історичного минулого українських земель, однак цілісної програми щодо їхнього майбутнього не сформулювали. Основну увагу вони приділяли піднесенню політичної свідомості українського дворянства. За окремими свідченнями, у програмному документі організації – «Катехізисі» – містилися положення про можливість відокремлення України від російської імперії, а також про необхідність формування української державності.

Інформація про зміст цих обговорень стала відома імператору, який розцінив ідейну атмосферу ложі як потенційне середовище для розвитку сепаратистських настроїв серед частини українського дворянства. Полтавська ложа проіснувала близько року і була заборонена 12 березня 1819 року особистим розпорядженням Олександра І. Щодо її членів жодних репресивних

заходів не застосовували. Водночас «Любов до істини» діяла легально й фактично стала своєрідним етапом підготовки частини її учасників до участі в таємних декабристських організаціях – «Союзі порятунку» та «Союзі благоденства».

У 1821 році виходець із давнього козацько-старшинського роду, предводитель дворянства Переяславського повіту В. Лукашевич разом з однодумцями – колишніми учасниками полтавської ложі «Любов до істини» С. Кочубеєм, В. Тарновським, П. Капністом, І. Котляревським та іншими – заснував Малоросійське таємне товариство, яке на відміну від масонських лож уже мало характер політичної організації. Окрім колишніх масонів, до його складу входили також поміщики та чиновники.

Основні програмні засади товариства були викладені в «Катехізисі автономіста», укладеному Лукашевичем. У ньому щодо українського питання ставилося завдання домогтися незалежності України від російської імперії та відновлення Гетьманщини в її історичних формах, з можливістю перебування під протекторатом відновленої Польської держави.

Малоросійське товариство підтримувало контакти з Польським патріотичним товариством і Південним товариством декабристів. Під час слідства у справі декабристів у 1826 році його члени також зазнали переслідувань, однак невдовзі були звільнені через відсутність достатніх доказів існування організації. Таким чином, унаслідок репресивної політики державних структур Малоросійське товариство не змогло реалізувати своїх практичних планів і втілити програмні положення в життя.

Оцінюючи масонський рух в Україні та його вплив на політичні процеси, слід зазначити, що діяльність масонських організацій значною мірою орієнтувалася на ідеї Великої французької революції, які були сприйняті декабристами і згодом перейшли до ідейного арсеналу кирило-мефодіївців.

ТЕМА 6.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства

Важливою віхою розвитку політичної думки в Україні став XIX ст., особливо його друга половина. У цей період на українських землях формується значна кількість політичних течій і напрямів, що відображали складну систему суспільно-політичних відносин. Вони були безпосереднім проявом боротьби за державну владу, народних рухів проти самодержавного гноблення, а також загострення національних і релігійних суперечностей.

Кирило-Мефодіївське товариство (Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія) – українська політична організація, що виникла наприкінці 1845 – на початку 1846 років. Його засновниками стали чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак, ад'юнкт-професор Київського університету св. Володимира М. Костомаров і студент М. Білозерський. Згодом до товариства приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш, Д. Пильчиков, які працювали вчителями, а також студенти О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулу та поміщик М. Савич. Загалом із організацією підтримували зв'язки близько ста осіб.

Серед членів товариства виокремлювалися дві основні ідеологічні течії: помірковано-ліберальна, представники якої виступали за поступові реформи (М. Костомаров, М. Маркевич, П. Куліш, В. Білозерський), та радикальна, яка орієнтувалася на революційні методи суспільних змін (Т. Шевченко, О. Навроцький, М. Гулак, І. Посяда).

Практична діяльність кирило-мефодіївців охоплювала різні сфери: створення сільських шкіл, розробку проєктів мережі початкової освіти в Україні, укладання підручників, видання книг і журналів, збирання коштів на культурні потреби та просвітницьку діяльність.

Ідейні засади товариства, що відображали слов'янофільські тенденції, були викладені в низці програмних документів, зокрема в «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», відозві «Брати українці» та праці «Закон Божий. Книги буття українського народу».

У статуті були закріплені «основні ідеї», зміст яких полягав у тому, що духовне й політичне об'єднання слов'ян розглядалося як їхнє історичне призначення, до якого вони мають прагнути. Водночас наголошувалося, що кожен слов'янський народ повинен зберігати власну самостійність, мати «народне правління» та дотримуватися рівності громадян. Передбачалося, що державний устрій, законодавство, право власності та освіта мають ґрунтуватися на християнських засадах, а участь в управлінні суспільством повинна визначатися рівнем освіченості та моральності. Окремо планувалося створення загального Слов'янського собору з представників усіх народів.

Рис. 35 Кирило-Мефодіївське товариство
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Статут також містив «основні правила товариства»: його метою, побудованого на принципах рівності, проголошувалося поширення ідей через виховання молоді, літературну діяльність і розширення членства. Важливим завданням було подолання писемної та релігійної ворожнечі між слов'янами, сприяння примиренню християнських церков, ліквідація рабства та будь-якого соціального приниження, а також поширення грамотності. Членами товариства могли бути слов'яни всіх станів і походження, які під час вступу складали присягу; у разі переслідувань вони зобов'язувалися не видавати своїх соратників, а організація, своєю чергою, мала підтримувати їхні родини. Уся діяльність мала ґрунтуватися на християнській етиці любові, а саме товариство діяло таємно.

У пояснювальній записці до статуту, підготовленій В. Білозерським, слов'янофільські ідеї доповнювалися тезою про необхідність об'єднання слов'ян у єдину державу, адже лише так, на його думку, поневолені народи могли б здобути свободу. Щодо України він зазначав, що її окреме існування є неможливим, оскільки вона опинилася б між різними силами та зазнавала б постійного тиску.

Показово, що якщо російські слов'янофіли обстоювали ідею об'єднання слов'ян під домінуванням росії, то кирило-мефодіївці, навпаки, наголошували на рівноправності учасників слов'янського союзу, «самостійності» кожного народу після об'єднання та «народному правлінні», тобто республіканській формі устрою.

У відозві «Брати українці», автором якої був М. Костомаров, положення статуту було розвинене й уточнене. У ній підкреслювалося, що всі слов'яни мають об'єднатися, однак кожен народ повинен сформувати власну «Річ Посполиту», зберігаючи мову, культуру та обираючи свого керівника. Центральним програмним документом братства став твір Костомарова «Закон Божий. Книги буття українського народу», створений під впливом ідей Товариства об'єднаних слов'ян та західноєвропейського романтичного націоналізму.

У цій концепції українцям відводилася роль ключового елемента в історичному розвитку, покликаного утверджувати принципи рівності й свободи та втілювати християнські ідеали в межах слов'янського союзу, де кожен народ мав би власну незалежну державність у формі республіки.

Отже, братство прагнуло створення федеративного союзу всіх слов'янських народів. Воно відстоювало ідеї свободи, рівності та братерства, заперечувало соціальне поневолення, виступало проти самодержавства і кріпосного права. Його програма значною мірою перегукувалася з поглядами декабристів і петрашівців, а також із ідеями діячів польського визвольного руху, зокрема А. Міцкевича, Й. Лелевеля та С. Гощинського.

Більш повне уявлення про світогляд кирило-мефодіївців дають їхні інші праці: «Юридичний побут поморських слов'ян» М. Гулака, конституційні проєкти Г. Андрузького, історико-політичні розвідки М. Костомарова («Дві

руські народності», «Мислі южноруса», «Мислі про федеративне начало в древній Русі»), а також художні твори, зокрема й творчість Т. Шевченка.

Політична позиція Т. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців

Своєрідною ідейною протилежністю поміркованої автономістсько-культурницької позиції М. Костомарова в Кирило-Мефодіївському товаристві були погляди Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861) – видатного поета, прозаїка, художника, гравера, етнографа та громадського діяча. У XIX столітті європейський інтелектуальний простір був пронизаний ідеями особистої та національної свободи і саме Шевченко одним із перших в українському середовищі чітко їх сформулював, піднісши національну ідею до рівня державницької. Він спонукав народ, позбавлений власної державності, замислитися над своєю історичною долею. Його діяльність виходила далеко за межі літератури та формування української мови, адже його суспільно-політичні погляди значно випереджали епоху.

Шевченко стверджував, що «у своїй хаті своя правда, і сила, і воля», підкреслюючи право народу на самовизначення. Його уявлення про справедливий суспільний лад відображене, зокрема, в сцені обрання гетьмана у творі «У неділеньку святую», де він акцентує на єдності громади, братства та козацтва. Політичний ідеал поета – це незалежна Україна з демократично обраною владою, рівністю перед законом, суспільною злагодою та спільністю цінностей. Центральним для нього залишається поняття свободи: саме з особистої свободи, на його думку, постає свобода політична і державна. Усвідомлення власної місії він виразно передав у таких творах, як «Заповіт», «Думи мої, думи мої», «Мені однаково...».

У процесі духовного розвитку Тараса Григоровича Шевченка дедалі чіткіше формувалися його погляди на соціально-політичне життя українського народу. Центральною для його світогляду ставала ідея державної незалежності України, а також розуміння її морально-правових засад і нагальної необхідності. Водночас поет не підтримував радикальних форм боротьби, розглядаючи повстання як крайній засіб і надаючи перевагу просвітництву та мирним шляхам досягнення змін.

Важливе місце в його державницькій концепції посідав образ козака – символ честі та боротьби за особисту і національну свободу. Однак ідеалізація козацтва не означала прагнення відновити старі політичні форми: Гетьманщину Шевченко не вважав актуальним зразком державності. Натомість він виступав за осмислення її історичного досвіду, його адаптацію до нових умов і творення модерної української держави відповідно до реалій XIX століття.

Рис. 36 Політична позиція Т.Г. Шевченка
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Шевченко наголошував на необхідності критичного осмислення та використання політичного й духовного досвіду минулого, його адаптації до нових історичних умов і модернізації. Водночас він був переконаний у потребі впевненого руху вперед та формування концепції нової української держави відповідно до реалій XIX століття. Звертаючись до спадщини Козацької держави, поет актуалізував політичну свідомість народу, що спонукала його до боротьби за свободу, і підкреслював важливість створення нових державницьких форм, які б відповідали демократичним тенденціям розвитку світової цивілізації. Основою такого суспільного устрою, на його переконання, мали бути воля та справедливість.

Ідеї республіканського ладу незалежної України та пріоритету народовладдя яскраво втілені у поезії «Пророк». Шевченко вважав, що досягнення ідеалу вільної України можливе лише завдяки спільним зусиллям усього народу. Він підкреслював необхідність формування політичної волі, адже її відсутність веде до поневолення. Цей мотив виразно звучить у творах «Кавказ», «Сон», «Юродивий». Найвищим моральним орієнтиром поета було прагнення до торжества Правди.

Важливе місце у творчості Шевченка посідає проблема національно-визвольної боротьби народів. Колоніальну політику царизму він глибоко викрив, зокрема в поемі «Кавказ», де однозначно став на бік поневолених народів. Рішуче засуджуючи самодержавство, кріпацтво, соціальну нерівність і колоніалізм, поет обстоював ідеали соціальної справедливості та політичної свободи.

Шевченко не лише критикував існуючий лад, а й закликав до його радикального, революційного подолання. Він виступав як послідовний революційний демократ, чия творчість суттєво вплинула на розвиток визвольного руху українського народу. Його політичним ідеалом була демократична республіка, заснована на народному самоврядуванні та колегіальному управлінні, де ключову роль відігравали б трудівники, що працюють на власній землі. На противагу поглядам про поступове «виховання» народу перед наданням свободи, Шевченко стверджував, що справжнє поліпшення його становища можливе лише через полегшення умов життя.

Упродовж усього творчого шляху поет зберігав віру в майбутню свободу України. Як митець і мислитель, він сформував власне бачення держави як духовної спільноти, що ґрунтується передусім на системі моральних і духовних цінностей. Саме вони, а не економічні чинники, визначають основу його державницької концепції. Шевченко виступив як національний ідеолог, який окреслив духовні засади української державності, ставши центральною постаттю не лише літературного процесу, а й усієї національної політичної традиції.

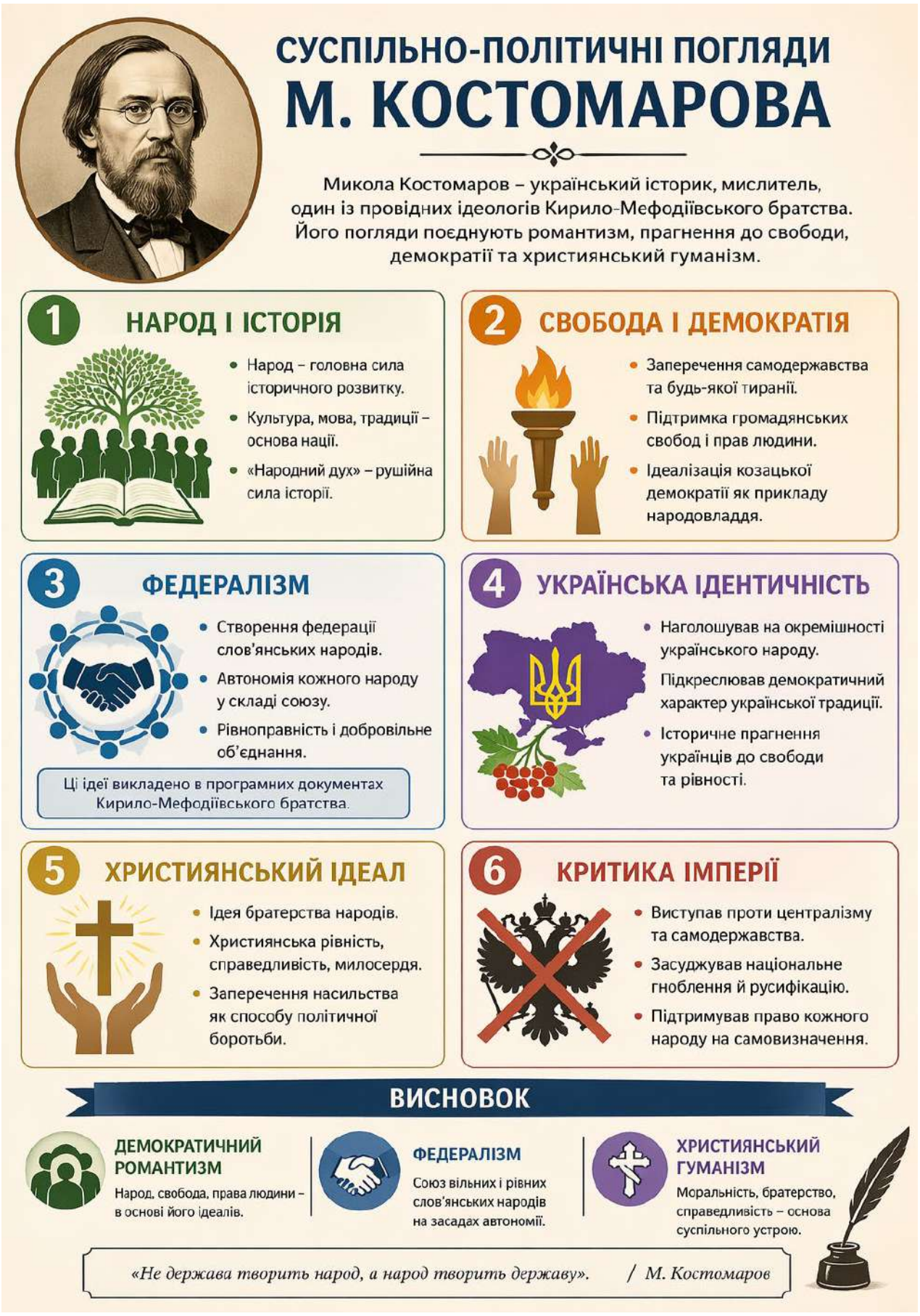

Рис. 37 Суспільно-політичні погляди М. Костомарова (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Микола Костомаров (1817–1885) – історик, письменник і громадський діяч, один із провідних ідеологів українського національного руху в межах російської імперії. У науковій традиції його часто вважають автором ключових програмних текстів Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема «Книг буття українського народу» («Закон Божий»). Він увійшов в історію як визначний учений та духовний провідник ідей цього братства.

Костомаров був щирим прихильником української справи. Під впливом європейського романтизму та російського слов'янофільства сформувалося його бачення історичної й культурної самобутності українців. Серед слов'янських народів він особливо виділяв українців як найбільш релігійних, морально чистих і духовно близьких до первісних християнських ідеалів. Водночас він наголошував, що через історичні обставини та зовнішнє панування український народ тривалий час був позбавлений можливості вільного розвитку.

За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Костомарова було засуджено до річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці та подальшого заслання до Саратова. Проте ці репресії не зламали його наукової й світоглядної позиції. Перебуваючи на засланні та після повернення, він продовжив активно займатися історичними дослідженнями, особливо українською історією. У своїх працях він виступав проти поглядів державницької школи російської історіографії, яка абсолютизувала роль держави. Натомість Костомаров підкреслював, що головною рушійною силою історії є народ, а держава – лише форма його організації та розвитку.

Після повернення до наукової діяльності у 1858 році Костомаров очолив кафедру історії Санкт-Петербурзького університету. Його лекції, присвячені значенню народного начала в історії, здобули значний успіх. Паралельно він долучився до українського культурного руху: разом із Пантелеймоном Кулішем, Василем Білозерським та іншими діячами брав участь у виданні журналу «Основа» та діяльності українських громад і просвітницьких організацій.

У 1862 році Микола Костомаров, послідовний прихильник федералістичних ідей, у статті «Мислі южноруса» сформулював своє бачення держави та її ролі у вирішенні національного питання. Він розглядав державу як необхідну форму організації суспільства, що може об'єднувати різні народи. Водночас кожен із них, залишаючись частиною спільного державного цілого, зберігає власну самобутність у внутрішньому житті. Костомаров підкреслював, що держава не повинна ототожнювати себе з жодним народом і надавати йому перевагу над іншими, а має забезпечувати рівність усіх підвладних народів, охороняти порядок їхніх взаємин і сприяти вільному розвитку кожного з них.

Важливе значення для подальшого розвитку української національної ідеї мала праця «Дві руські народності». У ній автор проводить чітке розмежування між українським і російським народами, спираючись на їхні психологічні, моральні та культурні особливості, з яких виводяться відмінності в організації родинного, суспільного й політичного життя.

Зокрема, українську громаду Костомаров протиставляє російській общині. Українська громада розглядається як добровільне об'єднання вільних людей, тоді як російська община ґрунтується на підпорядкуванні індивіда колективу та принципі кругової поруки. Подібні відмінності він простежує і в сімейних відносинах: українська родина має більш демократичний характер, тоді як російська вирізняється жорсткою патріархальністю.

У політичній сфері українцям, на думку Костомарова, властиве прагнення до створення вільних і рівноправних союзів, що простежується від традицій давньоруських міських утворень до козацької організації. Натомість російська політична традиція тяжіє до централізованої влади з сильним одноосібним правлінням.

Окремі його міркування про взаємне «доповнення» українців і росіян у державному розвитку згодом були використані як підґрунтя для концепції бездержавності української нації, яка здобула поширення серед частини українофільських діячів другої половини XIX століття.

«Книги буття українського народу» та її політичні стратегеми щодо державно-політичного устрою України

З іменем Миколи Костомарова пов'язують авторство низки документів Кирило-Мефодіївського товариства, які були виявлені жандармами під час слідства. Особливе місце серед них посідає рукопис «Закон Божий», відомий також як «Книги буття українського народу».

Цей твір поєднує в собі елементи романтичного світогляду, радикальні політичні ідеї, соціальні концепції та християнські моральні засади. Він є своєрідним синтезом історико-публіцистичних і релігійно-повчальних положень, що відображають програмні засади братства.

«Книги буття українського народу» містять 109 положень, у яких простежується огляд світової історії від найдавніших часів до середини XIX ст. У творі підкреслюється, що історична місія України полягає у пробудженні інших слов'янських народів до національного відродження та боротьби за свободу. Водночас автор обґрунтовує необхідність суспільного устрою, побудованого на християнських принципах.

У своїх поглядах на державу Костомаров виходив із тези, що будь-яка влада має божественне походження, але не може бути абсолютною чи самодержавною. Він пояснював формування монархічної системи в росії впливом християнства, яке освячувало верховну владу, а також наслідками монголо-татарського панування, що сприяло централізації управління та створенню сильної адміністративної системи.

Натомість Костомаров віддавав перевагу республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народові. Він також підтримував федеративний принцип відносин між народами. Оптимальною формою державного устрою він вважав поєднання федерації з республіканською системою, яку розглядав як традиційну для слов'янського світу, що сягає своїм

корінням часів Київської Русі. Така модель, на його думку, дозволяла б забезпечити політичну самостійність народів і водночас запобігати соціальній нерівності та експлуатації.

Ідею слов'янської федерації Костомаров бачив у створенні союзу рівноправних держав – польської, литовської, української, білоруської та російської. Кожна з них мала б зберігати політичну самостійність, але водночас бути об'єднаною спільним виборним органом для вирішення загальних справ. Як окремі держави, так і федерація в цілому мали очолюватися виборними представниками.

У межах такого союзу передбачалося запровадження спільних основних законів, уніфікованої системи мір і ваги, єдиної грошової системи, свободи торгівлі та скасування внутрішніх митних кордонів. Центральна влада повинна була відповідати за військові справи та зовнішню політику, тоді як кожен суб'єкт федерації зберігав би повну автономію у питаннях внутрішнього управління, судочинства та освіти.

У «Книгах буття українського народу» Микола Костомаров наголошує, що Україна історично прагнула до рівноправного союзу зі слов'янськими народами не задля домінування над ними, а з метою створення умов для вільного й рівноправного розвитку кожного народу зі збереженням його національної самобутності.

На думку автора, саме українці можуть стати духовним ядром майбутнього слов'янського об'єднання, оскільки вони не піддалися спокусі владних амбіцій і традиційно не сприймали державну владу як самоціль. Костомаров навіть формулює ідею, що справжній українець не прагне панування над іншими. У цьому контексті він одним із перших в українській політичній думці порушує тезу про «безелітність» української нації як її характерну рису.

Аналізуючи історичний досвід, зокрема втрати українцями власної політичної еліти, мислитель не вбачає в цьому лише негативного явища. Навпаки, він використовує цю обставину як підставу для оптимістичного бачення майбутнього України. Саме на цій основі формується його уявлення про ідеальний суспільний устрій – «народоправство», яке протиставляється традиційній державі.

Такий ідеал, за Костомаровим, є близьким слов'янським народам, а особливо українцям, які покликані реалізувати його на практиці. У боротьбі за власну свободу Україна, на його переконання, має стати чинником звільнення інших слов'янських народів від тиранії та різних форм пригнічення, що і становить її історичну місію.

Важливою умовою формування майбутнього Слов'янського союзу він також вважав запровадження республіканської форми правління в усіх слов'янських країнах і забезпечення політико-правової рівності всіх громадян.

Рис. 38 Політичні проєкти майбутньої України
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Державницькі ідеї Миколи Костомарова поділяли й інші діячі Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема Г. Андрузький, М. Гулак, П. Куліш.

Пантелеймон Куліш (1819–1897) – український письменник, історик, критик, етнограф, фольклорист, перекладач, редактор і видавець. Його світогляд, на відміну від Костомарова та Шевченка, формувався під впливом як вітчизняної, так і західноєвропейської культури, а також різних соціальних теорій. Романтичне осмислення минулого як носія вічних цінностей привело його до ідеї повернення до традиційних культурних основ. У цьому контексті виникла його концепція «хутірської філософії» як реакція на міську цивілізацію, яку він вважав духовно спустошеною та позбавленою справжніх цінностей.

Куліш допускав можливість федеративного устрою росії у формі парламентської республіки, до якої могла б увійти й Україна як рівноправний суб'єкт.

Він був літературним редактором журналу «Основа» (1861–1862), що виходив у Петербурзі, де публікував популярні історичні нариси про Україну, зокрема «Хмельниччину» та «Виговщину». З метою підвищення освітнього рівня населення Куліш видавав серію дешевих популярних книжок «Сільська бібліотека» (1860–1862). Значним його внеском стала «Граматка» (1857) – перший український буквар і читанка, а також запровадження фонетичного правопису, відомого як «кулішівка». Він також здійснив переклади українською мовою «П'ятикнижжя», «Псалтиря» та «Євангелія».

У кінці 1850-х – на початку 1860-х років Куліш двічі подорожував Європою. З 1864 по 1868 рік він працював у Варшаві директором духовних справ і брав участь у перекладацькій комісії польських актів, фактично підтримуючи імперську адміністративну політику. Водночас він обґрунтовував відмінність польського та українського історичного досвіду, підкреслюючи, що українці нібито не прагнули поневолення інших народів, а лише обмежували шляхетське панування, сприяючи встановленню правового порядку.

Попри це, Куліш підтримував зв'язки з галицькими діячами й активно друкувався у львівській пресі. Іван Франко навіть називав його одним із провідних рушіїв українофільського руху в Галичині у 1860-х – першій половині 1870-х років.

Занепокоєний стихійністю народних повстань і переконаний, що козацько-селянські виступи мали негативний вплив на розвиток української культури, Куліш створив тритомну працю «История воссоединения Руси». У ній він намагався довести шкідливість визвольних рухів, позитивно оцінював польський культурний вплив і навіть частково виправдовував роль російського самодержавства в Україні. Його погляди на Шевченка були суперечливими, хоча саме Куліш одним із перших у 1850–1860-х роках сприяв публікації творів поета після заслання.

Праця викликала різку критику в українському середовищі. Водночас сам Куліш неодноразово змінював свої погляди, розчаровуючись у самодержавній владі, оскільки сподівання на реформи та розвиток української культури в

межах імперії не справджувалися, а компроміси з урядом не приносили реальних результатів для української інтелігенції.

Після повернення в Україну Пантелеймон Куліш видає збірку «Хуторна поезія», яка була заборонена цензурою та вилучена з обігу. Це було пов'язано з тим, що в ній містилися як російськомовні статті, так і українські твори, що стало неприйнятним після запровадження Емського указу, який обмежував використання української мови.

Позитивно оцінюючи російську культуру, Куліш водночас відстоював право українців на власний національний розвиток і самобутнє місце в світовій цивілізації. У посланні «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», адресованому діячам Галичини, він порушував питання можливості співпраці між українською та польською інтелігенцією, наголошуючи на принципі рівноправності у слов'янському світі.

Наприкінці життя Куліша дедалі більше непокоїли конфлікти між слов'янськими народами. Особливе занепокоєння у нього викликав польський шовінізм у Східній Галичині. У цей період його погляди знову зазнали змін, і він почав схилятися до так званої «туркофільської» ідеї.

Микола Гулак (1821–1899) – один із найактивніших організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, знаний математик свого часу, юрист, літературознавець, орієнталіст, перекладач (володів приблизно двадцятьма мовами) та філософ. Саме в його помешканні найчастіше проходили зібрання членів товариства. Разом із М. Костомаровим він ініціював використання символіки братства – перснів із написом «Св. Кирило і Мефодій», а також печатки з гаслом: «І пізнаєте істину, і істина визволить вас». Його вважають представником революційно-демократичного напряму в діяльності товариства.

Важливе місце у формуванні його поглядів на федеративний устрій посідає праця «Юридичний побут поморських слов'ян», яка була вилучена під час арешту 18 березня 1847 року. У ній Гулак досліджує джерела політичної влади у слов'ян, починаючи з аналізу співвідношення батьківської та родової влади, вважаючи батьківську владу одним із первинних її джерел. Вона ґрунтується на традиції та має майже необмежений характер. Очільник патріархальної громади, за його спостереженнями, виконує не лише родинні, а й суспільні функції: представляє громаду, розпоряджається майном і вирішує внутрішні справи.

Аналізуючи давньослов'янську патріархальну общину, Гулак звертає увагу на її соціальну неоднорідність. Він виділяє два основні прошарки: родичів, пов'язаних кровними узами з родоначальником, і молодших членів роду. Останні могли залишатися в межах спільного господарства або, досягнувши зрілості, за згодою родоначальника відокремлюватися, створюючи нові родини та господарства. Таке відокремлення, за його словами, було типовим явищем і відповідало звичаєвому праву.

У своїх міркуваннях про політичну організацію слов'ян Гулак зазначає, що князь у слов'янській традиції відрізняється від германських моделей влади. Він не є лише військовим керівником, а радше старшиною роду: у мирний час

виконує функції судді, а у воєнний – очолює військо (хоча військове керівництво часто належить воєводі). Князь перебуває в тісному зв'язку з народом і спільно з ним володіє землею, не маючи виключної приватної власності як правитель.

Водночас володіння землею вважалося ключовою умовою політичної участі в давньослов'янському суспільстві. Лише землевласники мали право голосу на вічах, брали участь у військових походах і захищали державу зі зброєю в руках. У виняткових випадках могла скликатися загальна мобілізація населення – посполите рушення.

Гулак підкреслює, що подібна традиція довго зберігалася і в Україні. Зокрема, у козацькому середовищі право участі в радах і можливість займати військові посади залежали від наявності власного господарства та землі. Водночас кожен власник, навіть із невеликим майном, був зобов'язаний нести військову службу.

Підсумовуючи, Гулак доходить висновку, що князівська влада сформувалася на основі патріархальної влади родового старшини, успадкувавши її функції та принципи. Як і в родовій організації, наближені могли засновувати нові господарства та поселення з дозволу старшини або князя, що відображало тяглість соціально-політичних традицій у слов'янському світі.

Микола Гулак звертає увагу на те, що у деяких слов'янських народів (зокрема у чехів і поляків) для позначення як світського правителя, так і священнослужителя вживається спільний термін – ксьондз. Це свідчить про те, що обидві постаті сприймалися як посередники між божественною силою та народом, носії особливих знань і авторитету. Водночас така «вища» влада не завжди передавалася у спадок. Походження з князівського роду саме по собі не гарантувало права на престол, адже вирішальними були також воля народу та вибір. Як зазначає Гулак, «народження і вибір народу давали право на престол».

У різних слов'янських спільнотах механізми обрання правителя відрізнялися: у Новгороді князя могли запросити з будь-якого роду, тоді як у поляків, чехів і в Києві влада часто закріплювалася за певною династією. Водночас, за легендарними переказами, навіть засновники династій обиралися народом – як Рюрик, Пшемисл чи Пяст, причому останні могли походити й із простого селянського середовища.

Підсумовуючи аналіз політичних традицій слов'ян, Гулак доходить висновку, що державний устрій у них сформувався на основі двох принципів – патріархального та демократичного. Перший став джерелом князівської влади, другий – основою громадського устрою та федеративних об'єднань. На його думку, ці два начала не є взаємовиключними, а навпаки – у слов'янських суспільствах, які розвивалися природним шляхом, вони поєднувалися в гармонійну систему.

З цього Гулак робить висновок, що для України як частини слов'янського світу і спадкоємиці політичних традицій Київської Русі важливо забезпечити

поєднання колективних форм організації влади з чіткою персональною відповідальністю правлячих осіб.

Георгій (Юрій) Андрузький (1827 – ?, після 1964 р.) – український громадський діяч, поет і науковець. Точна дата його смерті невідома, як і відсутнє прижиттєве зображення.

Він був членом Кирило-Мефодіївського товариства та належав до його радикального крила, ідейним авторитетом якого вважав Тараса Шевченка. Під час обшуку 19 березня 1850 року жандарми вилучили з його помешкання 14 великих зошитів, що містили поетичні твори, наукові праці та так званий «третій» варіант конституційного проєкту. Це був один із перших у XIX столітті конституційних проєктів, оформлений у дусі тогочасної європейської політичної думки утопічно-соціалістичного спрямування. Він відзначався детальним регулюванням суспільного життя та описом структури державної влади на всіх рівнях.

Особливий інтерес становить частина проєкту, де окреслюється майбутня федерація та її склад. Вона відображає уявлення кирило-мефодіївців про можливу конфігурацію слов'янського союзу. Держава мала складатися з семи автономних округів, серед яких Україна (з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом), Польща (з Познанню, Литвою та Жмуддю), Бессарабія з Молдавією та Валахією, Остзея, Сербія, Болгарія та Дон. Кожен округ мав власні органи влади – президента, віце-президента і сенат.

Політичні погляди Андрузького були доволі неоднозначними: він допускав як конституційну монархію, так і федеративну республіку штатів. Монархічна форма влади розглядалася ним як початковий етап реформ, які мали здійснюватися поступово через законодавчі зміни. Остаточною метою політичної еволюції він вважав республіканський устрій, що і знайшло відображення у його проєкті «Начерки Конституції Республіки».

За його задумом, слов'янська федерація мала складатися з семи штатів, які поділялися б на області, округи та громади (від 200 до 2000 сімей). Основою державного устрою мав стати закон. У суспільстві повинні були гарантуватися рівність і особиста свобода громадян, при цьому інші форми «свободи» він розглядав як прояв свавілля.

Держава, на думку Андрузького, мала досягати високого рівня організації суспільних відносин у сферах рівності, влади, права, релігії, соціальної структури та виконання обов'язків. Найвищим законодавчим органом він передбачав Законодавчі збори, а виконавчу владу – Державну раду, яка обирала президента, віце-президента, міністрів, державного прокурора та керівників різних структур.

Важливим елементом його концепції було прагнення до поділу законодавчої, виконавчої та судової влади. Ліквідація станових і родових привілеїв мала відкрити доступ до управління державою широким верствам населення. Залучення освічених громадян до влади розглядалося як спосіб підвищення ефективності управління та узгодження різних суспільних інтересів.

Основою державного устрою мала стати громада – найнижча адміністративна одиниця, що складалася з сімей і мала власні органи управління та бюджет. Вона підпорядковувалася державі, але водночас зберігала елементи самоврядування. Голову громади могли усунути у разі нездатності виконувати обов'язки або через неналежну поведінку.

Уся система, за задумом Андрузького, мала будуватися на принципах демократизму та децентралізації. Особлива увага приділялася розширенню економічних прав місцевих громад. Як зазначають дослідники, зокрема Т. Лушагіна, хоча його концепція виглядала дещо утопічною, вона стала однією з перших спроб в українській політичній думці осмислити можливість демократичного та децентралізованого державного устрою і проголосити право українського народу на самостійний політичний розвиток.

Кирило-Мефодіївське товариство стало першою політичною організацією української інтелігенції, що ознаменувало перехід від культурно-просвітницького етапу національного руху до політичного. Його виникнення та діяльність відкрили новий етап боротьби за національний розвиток України, пов'язаний уже не лише з культурними, а й із політичними вимогами.

У програмних документах товариства вперше було зроблено спробу поєднати українську національну ідею з загальнолюдськими християнськими цінностями та концепцією слов'янської єдності. Тим самим формувалося бачення майбутнього розвитку України в ширшому, загальнослов'янському та морально-релігійному контексті.

Діяльність братства стала продовженням і водночас новим етапом розвитку суспільно-політичної думки, стимулювала пошук шляхів вільного розвитку українського народу та слугувала орієнтиром для наступних поколінь борців за національне й соціальне визволення.

Особливе значення мали ідеї, викладені в програмному творі товариства – «Книгах буття українського народу». Саме вони заклали основи становлення модерної української політичної думки, сформувавши нові уявлення про історичну місію України та принципи суспільного розвитку.

ТЕМА 7.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини XIX ст.

Ідеї української політичної думки другої половини XIX століття є одними з найбільш дискусійних і водночас актуальних у контексті пошуку орієнтирів державотворення та вирішення проблем національного відродження. У цей період відбувається узагальнення попередніх етапів її розвитку, а також формування нових напрямів еволюції, що були зумовлені історичними, економічними, соціальними, політичними та культурними процесами в Україні, яка перебувала у складі російської та Австро-Угорської імперій і не мала власної державності.

Імперська політика певною мірою гальмувала модернізаційні процеси, однак суспільний розвиток усе ж відбувався відповідно до загальноєвропейських і світових тенденцій. Серед основних історичних умов, що впливали на формування політичної думки та процеси державотворення, можна виділити такі:

1. Формування об'єднаної Німеччини та прагнення польської еліти відновити Річ Посполиту за рахунок українських земель загострювали боротьбу за території та ресурси. Це, разом із зіткненням інтересів європейських держав, ускладнювало вирішення українського національного питання, хоча водночас сприяло розвитку капіталістичних відносин, індустріалізації та модернізації суспільства.
2. Колоніальна політика імперій, що проявлялася в уніфікації, бюрократизації та денаціоналізації, негативно впливала на процеси формування української нації.
3. Національно-визвольний рух мав український, польський і російський напрями, що зумовлювало відображення інтересів різних національних еліт у політичних ідеях. У результаті поняття свободи, справедливості та демократії часто використовувалися як інструменти національної боротьби, впливаючи на розвиток української політичної думки.
4. Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року суттєво обмежили розвиток української мови, культури та освіти, що призвело до тимчасової дезорганізації національного руху та звуження можливостей поширення політичних ідей.
5. Поразка революції 1848–1849 років в Австрійській імперії спричинила послаблення революційних процесів, однак водночас австрійська влада була змушена визнати певну міжнаціональну рівноправність. Це сприяло розвитку українських освітніх і культурних організацій, участі українців у

парламентському житті та активізації політичної думки через партійні програми й відозви.

6. Поразки революційних рухів першої половини XIX століття стимулювали пошук причин невдач, появу нових форм політичної боротьби та залучення ширших верств населення до суспільної активності. Це сприяло зміцненню національної свідомості та прискоренню соціально-політичних процесів, попри складні умови життя під владою двох імперій.

7. Відсутність єдності між національно-визвольними рухами Наддніпрянщини та Західної України, повільне формування національної еліти та окремі поразки у боротьбі стимулювали подальший розвиток політичної думки і посилення уваги до проблем державного будівництва.

Описані історичні умови розвитку України зумовили формування низки характерних особливостей політичної думки другої половини XIX століття:

1. Розвиток капіталістичних відносин сприяв появі нових форм політичної взаємодії та підвищенню політичної активності різних соціальних груп у різних сферах суспільного життя.

2. Існували суттєві відмінності в цілях, завданнях, формах боротьби та методах поширення політичних ідей на українських землях, що перебували під владою російської та Австро-Угорської імперій.

3. Важливим явищем стало видання українською мовою політичної та науково-просвітницької літератури, зокрема у Відні та Женеві, що сприяло поширенню національних ідей за межами імперій.

4. Зміст політичних концепцій і трансформація цілей національного руху засвідчили поступовий відхід від культурницької діяльності та перехід до політичної фази боротьби, пов’язаної з вимогами автономії або повної незалежності України.

5. Політичні процеси дедалі частіше аналізувалися у зв’язку з економічними чинниками та їх впливом на потреби національного розвитку і державотворення.

6. Формування національної еліти відбувалося в умовах культурного й політичного утиску, що зумовило поступову еволюцію її ідей – від пробудження національної свідомості до усвідомленої боротьби за українську державність.

7. Активізувався процес створення політичних партій, культурно-освітніх організацій, наукових товариств і друкарень, що сприяло інституційному оформленню різних напрямів політичної думки – демократично-народницького, націоналістичного, консервативного, соціалістичного та національно-державницького.

Громадівці виходили з переконання, що саме народ є головним суб’єктом історичного процесу і рушійною силою соціальних та політичних змін. На початковому етапі їхня діяльність мала переважно культурно-освітній характер, однак через переслідування з боку імперської влади відбулася поступова політизація їхніх поглядів.

Розвиток громадівського руху можна умовно поділити на кілька етапів:

1. Діяльність першої української громади в Санкт-Петербурзі, до якої входили М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та інші. Її учасники займалися культурно-просвітницькою роботою, зокрема виданням журналу «Основа», що мав на меті піднесення рівня національної свідомості та культури українців (50–60-ті роки XIX ст.).

2. Формування київської громади на основі таємного студентського гуртка «хлопоманів» у Київському університеті (В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький та ін.). Її учасники виступали за ліквідацію кріпацтва й самодержавства, поширення освіти та підвищення політичної свідомості українського населення (з 1861 р.).

3. Відновлення діяльності громад після репресій з боку царського режиму. Вони об'єднали провідних представників української інтелігенції (М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолинський, М. Ковалевський, І. Нечуй-Левицький та ін.) навколо ідеї національного визволення (70–90-ті роки XIX ст.).

Значення громадівського руху для розвитку суспільно-політичного життя другої половини XIX століття проявилося у:

– формуванні теоретичних основ громадянського суспільства, побудованого на принципах свободи, самостійності та відповідальності;

– поширенні соціалістичних ідей як засобу подолання соціального та національного гноблення й забезпечення рівноправного розвитку народів;

– обґрунтуванні федералізму як форми національного самовизначення українців у межах союзу вільних народів, як у складі російської імперії, так і в ширшому міжнародному контексті;

– формуванні ідеалу вільної особистості, здатної через внутрішню свободу усвідомити цінність свободи інших народів;

– поширенні ідей соціал-демократії та патріотизму, що вплинули на подальший розвиток української політичної думки.

Отже, у другій половині XIX століття на українських землях сформувалося багато політичних течій і громадських організацій, які відображали складність суспільно-політичних процесів, різноманітність інтересів та політичних орієнтацій. Усі ці напрями стали проявом політичної боротьби за вирішення національно-державницьких питань України.

Рис. 39 Соціально-політичні погляди В. Антоновича
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Володимир Антонович (1834–1908) – український історик, етнограф і громадський діяч. Формування його суспільно-політичних поглядів відбувалося під впливом європейських революційно-демократичних ідей, а також громадських рухів, що розвивалися на українських землях.

Початковий етап його діяльності пов'язаний із рухом хлопоманів, до якого належали П. Житецький, Б. Познанський, Т. Рильський та інші діячі.

Хлопоманство – народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній частині України в 1850-ті – 1860-ті роки, яка прагнула зближення з народом.

Хлопомани – польський термін на означення прихильників селянства; згодом цю презирливу назву перебрали самі адепти «любові до простого українського народу».

Представники цього руху вбачали своє головне завдання у служінні народові, спрямованому на підвищення культурного та освітнього рівня селянства, підготовку його до демократичних перетворень, а також формування національної інтелектуальної еліти, здатної ініціювати й реалізовувати ці зміни на практиці.

У процесі «ходіння в народ» вони активно досліджували історію українського народу, ототожнюючи націю насамперед із селянством, опановували українську культуру, моральні та етичні цінності. Це сприяло зростанню громадської активності та посиленню орієнтації на захист національних інтересів.

Зокрема, Володимир Антонович очолював етнографічні експедиції, вивчав історію та побут українців, систематизував зібрані пісні, перекази, легенди й фольклор, а також сприяв розвитку культурно-просвітницької роботи серед сільського населення. У цей період з'являється його праця «Моя сповідь», у якій він пояснює відхід від підтримки польського національного руху та перехід до служіння українському народові. Основною причиною цього він називає прагнення глибше пізнати історію й культуру власного народу та долучитися до формування нового бачення української державності, незалежного від польської шляхетської традиції.

Антонович вважав, що кожна освічена людина повинна усвідомити свою національну належність, перейнятися інтересами свого народу і через активну працю сприяти його національному відродженню.

Володимир Антонович вважав державу ключовим політичним інститутом, у межах якого формуються правила та норми взаємодії між громадами. Усвідомлення значення держави, на його думку, є необхідною умовою прогресивного розвитку суспільства, оскільки вона є результатом діяльності людського розуму в конкретних історичних обставинах. Основним призначенням держави він визначав забезпечення зовнішньої безпеки та внутрішньої стабільності для всіх громадян незалежно від їх національної належності.

Учений підкреслював важливість врахування європейського досвіду державотворення, де політичні інститути на законодавчому рівні гарантують

задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства, дотримуючись рівного ставлення до різних національних, релігійних та ідеологічних груп. Причиною відсутності української державності Антонович вважав як недостатній рівень політичної зрілості еліти, що не змогла сформулювати ідею незалежної держави, так і низький рівень освіченості населення, яке не завжди усвідомлювало необхідність свободи та відповідальності.

Ідеальною формою державного устрою він вважав федерацію вільних слов'янських народів, у якій кожен народ має право на розвиток власної мови, культури та національних особливостей. На основі аналізу історичних джерел Антонович дійшов висновку, що ефективне державне управління можливе за умови розвитку системи місцевого самоврядування. Воно має враховувати історичні, політичні та регіональні особливості громад, забезпечуючи задоволення їхніх конкретних потреб.

Досвід європейського самоврядування, зокрема магдебурзьке право, на його думку, слід використовувати з урахуванням місцевих традицій і звичаїв, інакше він може перетворитися на інструмент зловживання владою. У своїх працях учений також розрізняв поняття «нація» і «національність». Під «нацією» він розумів спільноту людей зі схожим темпераментом, характером і поведінковими рисами, тоді як «національність» визначав як сукупність антропологічних, культурних та етнографічних ознак, що відрізняють одну суспільну групу від іншої.

Формування цих ознак, на його думку, залежить від кліматичних умов, змішування етносів, особливостей господарювання та історичного розвитку. Вони поділяються на природні та набуті в процесі культурно-історичної еволюції. Порівнюючи українців, росіян і поляків, Антонович виділив характерні риси українського народу: активне, хоча іноді запізніле реагування на суспільні події; високий рівень толерантності, доброзичливості та ввічливості, особливо у сімейних відносинах; схильність до самоорганізації у громади; а також орієнтацію на ідеали справедливості, рівності та правди, що мають коріння ще в козацькій традиції.

На його переконання, саме ця національна самобутність має стати основою формування української національної ідеї та державотворчих принципів. Антонович зробив значний внесок у вивчення українського народу з позицій антропології, психології та культури, вважаючи, що розвиток освіти й національної свідомості є ключовими умовами успішного державотворення. Його політичним ідеалом була федерація вільних слов'янських народів, заснована на принципах демократії, рівності та політичної свободи.

Рис. 40 Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Михайло Драгоманов (1841–1895) – український історик, літературознавець, філософ і громадсько-політичний діяч. Центральне місце в його науковій спадщині займає концепція державності, яка вирізняється комплексністю та врахуванням основних тенденцій суспільно-політичного розвитку того часу.

Державу він розглядав як систему форм і органів влади, що створюються суспільством для забезпечення правового порядку та ефективного функціонування громадського життя. Особливу увагу Драгоманов приділяв багатонаціональним державам, стабільність яких, на його думку, залежить від дотримання принципу «політичної нації», тобто рівного забезпечення прав і свобод усіх громадян незалежно від їх національної належності. Прикладом успішної реалізації такого підходу він вважав США та Швейцарію.

Формування нових національних держав, за Драгомановим, має ґрунтуватися на добровільному об'єднанні громадян, які усвідомлюють свої права, обов'язки та відповідальність за функціонування держави. Водночас рівноправність повинна бути закріплена законодавчо як для владних структур, так і для всіх суспільних груп.

За таких умов державна національність проявляється не через протиставлення народів, а через формування спільної громадянської свідомості, в якій належність до держави сприймається як вигідна і в матеріальному, і в моральному сенсі. Це, своєю чергою, забезпечує високий рівень суспільно-політичного розвитку.

Громадяни як носії суверенітету через інститути громадянського суспільства контролюють діяльність державних органів, запобігаючи узурпації влади та надмірній централізації управління. Формування державного апарату має відбуватися за демократичним принципом – від місцевого самоврядування до загальнонаціональних інституцій. У цьому контексті суверенітет належить політичній нації, що формується на засадах громадянського суспільства та характеризується самоорганізацією, політичною активністю й соціальною структурованістю.

Ідеальну модель держави Драгоманов розглядав на двох рівнях – внутрішньому та зовнішньому. На зовнішньому рівні він допускав перспективу формування «всесвітньої федерації» як закономірного етапу розвитку державності. Такий перехід можливий у разі надмірної централізації влади, що не відповідає потребам суспільства, і викликає протистояння централістичних і автономістських тенденцій.

На його думку, федеративний устрій дає змогу забезпечити політичну й національну свободу, об'єднати різні народи та сформувати оптимальну модель державності. Саме тому Драгоманов вважав доцільним розвиток українського суспільства в межах демократизованої та федеративної росії.

Згодом погляди Михайла Драгоманова зазнали еволюції у бік визнання необхідності формування України як незалежної держави на федеративних засадах. Він виокремлював дві основні форми національної самостійності:

1. сепаратизм – повне політичне відокремлення від метрополії;

2. федералізм – досягнення національної автономії без виходу зі складу державного об'єднання.

Драгоманов певною мірою надавав пріоритет принципу федералізму в процесах державотворення України, що пояснювалося історико-політичними умовами, за яких українські землі перебували під владою російської та Австро-Угорської імперій. Він вважав, що поступове розширення автономії створить передумови для накопичення потенціалу українського народу та його подальшої боротьби за повноцінну незалежність у формі федеративної держави.

Розвиток цього потенціалу, на його думку, залежав від кількох чинників:

– посилення консолідації громадян, які усвідомлюють необхідність застосування знань і навичок для національно-культурного розвитку;

– формування національної свідомості через відродження культури та широке використання української мови в повсякденному житті;

– звернення до історичної пам'яті народу з метою виявлення традицій демократичного управління;

– становлення національної інтелігенції, здатної формувати державницький світогляд через освіту, просвітництво та культурну діяльність;

– поява політичних лідерів із високим рівнем освіти й професійної підготовки, спроможних розробляти й реалізовувати політичні програми за підтримки громадської ініціативи.

Внутрішню ефективність функціонування держави Драгоманов пов'язував із розвитком системи місцевого самоврядування, яка, на його переконання, є основою демократичної федеративної держави. Аналізуючи зарубіжний досвід, він виділяв три ключові функції самоврядування: вираження та узагальнення громадських ініціатив у межах громади; організацію соціально-економічного та культурного життя на місцях; а також представництво інтересів громад перед центральною владою.

Організація системи місцевого самоврядування в концепції Михайла Драгоманова передбачала врахування низки важливих чинників, зокрема національно-етнічного складу населення, особливостей економічного розвитку регіонів, а також домінуючих політико-культурних традицій. При цьому функції органів самоврядування мали бути чітко визначені й не повинні дублювати повноваження інших інституцій державної влади.

Функціонування місцевого самоврядування Драгоманов розглядав як поєднання двох демократичних принципів: прямої та представницької демократії. На рівні сіл і громад воно мало здійснюватися через загальні збори населення та обрання відповідальних і підзвітних старшин (елементи прямої демократії). Натомість на рівні міст, повітів та областей управлінські функції переходили до виборних представницьких органів – дум (представницька демократія).

Учений також підкреслював, що місцеве самоврядування є важливим механізмом формування національної політичної та духовної еліти. Особливе значення він надавав законодавчому закріпленню основних прав і свобод

людини та громадянина. Політичну свободу Драгоманов розглядав як фундамент демократичного розвитку суспільства, оскільки вона забезпечує життєдіяльність держави через реалізацію соціально-економічних і культурних механізмів.

Цінність політичної свободи, на його думку, проявляється у:

1. визнанні прав і свобод людини як умови її особистого розвитку;
2. досягненні соціальної справедливості через ефективне місцеве самоврядування;
3. інтеграції українського суспільства у розвиток провідних світових культур.

Реалізація принципів політичної свободи, за Драгомановим, сприяє зміцненню громадянського суспільства, активізації суспільної участі та формуванню демократичної політичної культури.

Ефективна виборча система в концепції Михайла Драгоманова розглядалася як один із ключових інструментів реалізації політичної свободи. Вона мала забезпечувати громадянам можливість обирати представників своїх інтересів до органів державної влади, сприяючи таким чином формуванню керівництва з найбільш компетентних і гідних представників національної еліти.

Гарантії свободи слова, права на громадські зібрання, а також свободи наукової й творчої діяльності, на його думку, сприяють загальному підвищенню культурного рівня суспільства, формуванню спільної для всіх національної ідеї та створюють основу для подальшої боротьби за її реалізацію. Важливу роль у захисті прав і свобод людини в його концепції відігравала судова влада.

Таким чином, Драгоманов розробив цілісну концепцію державного розвитку на федеративних засадах. Його уявлення про українську державність еволюціонували від ідеї національної автономії до обґрунтування необхідності створення незалежної федеративної держави. Центральне місце в його теорії займала система місцевого самоврядування як основа ефективного державного устрою.

На переконання вченого, поступова демократизація суспільства, зростання рівня культури та національної свідомості, політична активність громадян і наявність дієвої політичної еліти є ключовими чинниками, що формують національний дух і мобілізують суспільний потенціал для боротьби за державність.

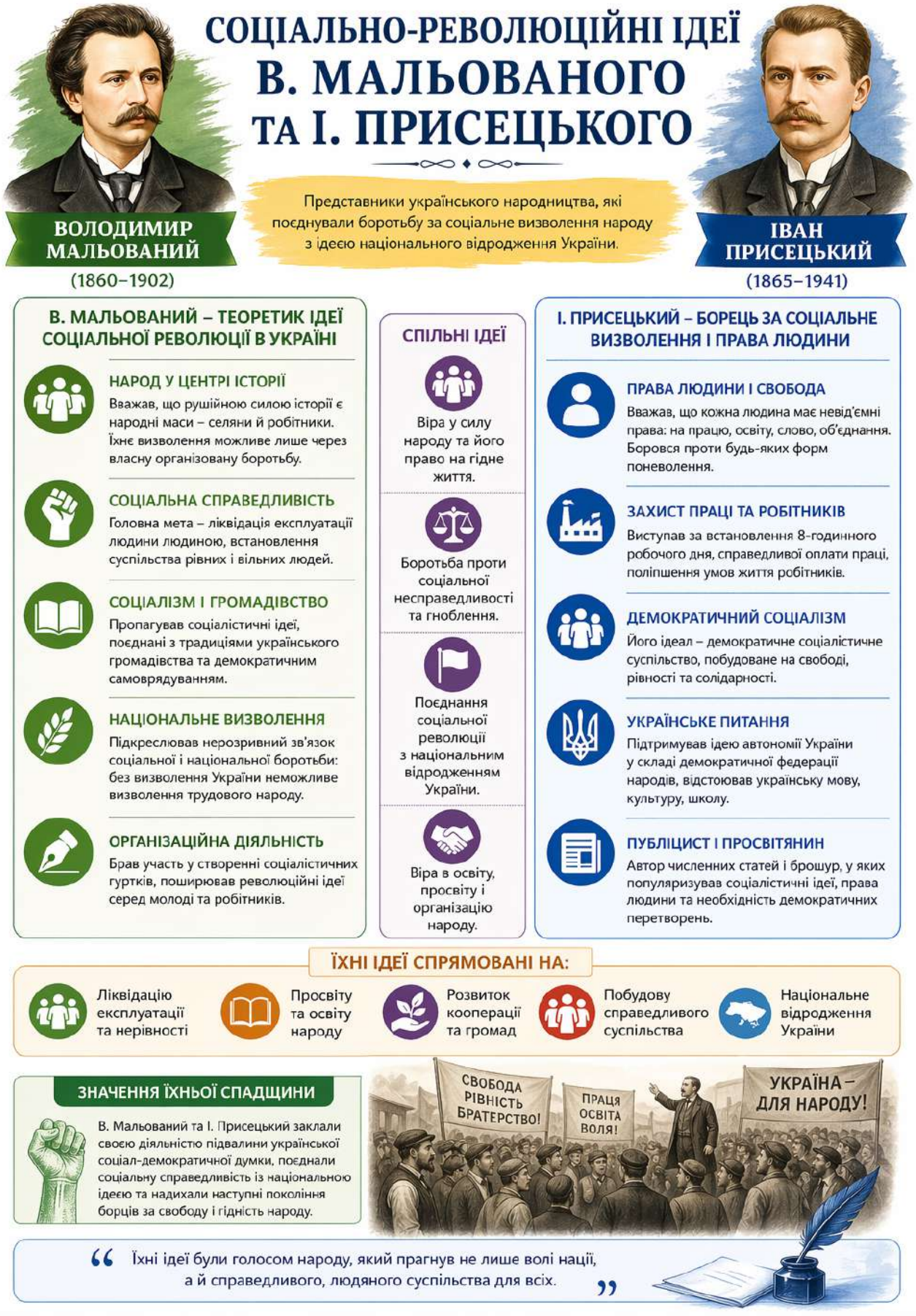

Рис. 41 Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присецького. (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Політичний світогляд одеського громадівця Володимира Мальованого (1847–1893) вирізнявся поєднанням ідей національного та соціального демократизму. У його практичній діяльності поєднувалися напрями національно-визвольної та соціально-політичної боротьби. Водночас Мальованому був ближчий соціальний демократизм (народництво у вузькому значенні) ніж національний, а схильність до радикальних поглядів зближувала його з російським народництвом.

Прагнучи подолати організаційну розпорошеність і програмну невизначеність українського соціально-революційного руху, Мальований розробив один із варіантів проєкту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883, оригінал не зберігся). Під впливом європейської соціал-демократичної думки ця програма (що складалася з 10 параграфів) визначала мету побудови нового суспільного ладу в інтересах як українського народу, так і інших народів російської імперії.

Досягнення соціального ідеалу передбачалося через утвердження «ідеї колективізму» у поєднанні з «ідеєю індивідуалізму», оскільки остання, забезпечуючи особистий економічний розвиток, поступово веде до реалізації колективістських засад.

Політичні погляди Івана Присецького (1858–1911) під впливом ідей М. Драгоманова та європейського політичного досвіду еволюціонували від народницького чорнопередільства до соціалістично-федералістичних ідей, а згодом – до конституційного демократизму. Усвідомивши значення парламентської системи, він закликав опозиційні сили об’єднатися навколо «Народної волі» для здобуття політичних прав і свобод, вважаючи терор лише вимушеним і тимчасовим засобом боротьби.

Присецький був переконаний у неминучості запровадження конституційного ладу в російській імперії та запропонував змінити народницьке гасло «Все для народу і через народ» на формулу «Все для нації і через ту її частину, яка найбільше зацікавлена в суспільних справах». Націю він трактував як сукупність інтелігенції, промислових верств і робітництва, відводячи провідну роль у політичній боротьбі насамперед інтелігенції.

У своїх показаннях та рукописах (1883 р.) Присецький обґрунтовував необхідність створення нової політичної організації, що об’єднала б різні класи та національності з метою перетворення російської імперії на засадах політичної свободи, самоврядування та федералізму. Це мало створити передумови для поступового переходу до соціалістичного суспільства.

Він підкреслював, що соціалізм не може бути запроваджений насильницьким шляхом у будь-яких умовах, а потребує відповідного рівня суспільного розвитку, який забезпечує сприятливе середовище для розумового, морального та соціального прогресу народу. Оптимальною формою державного устрою він вважав представницьку демократію у поєднанні з федеративною системою, побудованою на принципах децентралізації та самоврядування.

Критикуючи централізовану модель російської імперії, Присецький запропонував програму реформ, яка передбачала:

- представницьке народовладдя;
- поділ держави на автономні області з урахуванням географічних, економічних і національних особливостей;
- створення вільної федерації цих регіонів;
- гарантування прав людини та політичних свобод;
- проведення соціально-економічних реформ для покращення становища населення.

Присецький наголошував, що спиратися безпосередньо на «простий народ» неможливо через його розпорошеність, недостатній рівень освіченості та нерозуміння ролі політичних інституцій. Тому соціалісти-федералісти заперечували ідею стихійного народного повстання або нової «пугачовщини», адже це, на їхню думку, неминуче спричинило б масове насильство і знищення зародків освіти та цивілізації. Тимчасове захоплення землі без зміни політичного ладу також оцінювалося як шкідливе для суспільного прогресу. Відтак, боротьба мала вестися обережно й організовано, переважно в прихованих формах, із залученням усіх опозиційних сил.

Рис. 42 Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика та О. Терлецького
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Сергій Подолинський (1850–1891) – український громадсько-політичний діяч і науковець. Центральне місце в його наукових і суспільно-політичних поглядах посідає концепція громади як основної форми організації суспільного життя, що має ґрунтуватися на соціал-демократичних засадах. Громади, за Подолинським, поділяються на міські та сільські, між якими встановлюється тісна взаємодія через обмін товарами та послугами.

Функціонування громад передбачає низку принципів: колективне володіння землею з рівномірним розподілом результатів праці; виборність управлінських посад; ухвалення ключових рішень на загальних зборах; обрання до керівництва лише освічених осіб, які добре знають потреби своєї громади; а також забезпечення безкоштовної освіти.

У праці «Парова машина» Подолинський окреслює умови переходу суспільства до громадівського самоврядування, серед яких – формування в суспільній свідомості цінності прав і свобод, консолідація людей навколо ідеї самоуправління та можливість радикальних суспільних змін як способу перебудови політичного ладу. Він вважав, що розвиток громадського устрою на українських землях сприятиме закріпленню прав і свобод та стане основою державотворчих процесів.

Разом із М. Павликом і М. Драгомановим Подолинський розвинув ці ідеї в програмі часопису «Громада» (1880), де підкреслювалося право кожної громади на самостійність, вибір політичного союзу та самостійне регулювання внутрішніх справ і відносин з іншими громадами.

У програмі були визначені основні напрями громадівського самоврядування:

- **політичний** – рівність громадян, свобода слова, преси, зібрань і самоврядування;
- **економічний** – спільна власність громади на ресурси та засоби виробництва за згодою її членів;
- **культурний** – розвиток науки, освіти, творчості та свобода віросповідання.

Кінцевою метою розвитку громад Подолинський вважав формування незалежної української держави на федеративних засадах. Значну увагу він приділяв ролі соціал-демократичних ідей у національному русі, вважаючи, що українська соціал-демократія повинна розвиватися самобутнім шляхом, поєднуючи соціальні ідеали з національними традиціями та прагненням до політичної і культурної самостійності.

Важливим засобом поширення цих ідей він вважав «ходіння в народ» інтелігенції та видання доступної літератури українською мовою, що мало підвищити рівень національної свідомості та підготувати суспільство до глибоких соціальних і політичних змін.

Подолинський вважав селянство провідною суспільною верствою, яка завдяки тісному зв’язку із землею та традиційним способом життя здатна стати основою національно-визвольного руху, якщо з нею проводити відповідну просвітницьку роботу. Водночас він звертав увагу на процес формування

робітничого класу в Україні, який також необхідно залучати до соціал-демократичного руху.

Як прихильник соціал-демократії, учений підкреслював важливість врахування європейського досвіду політичних партій цього напряму. Він критикував слабку організаційність українських громадських структур і відсутність цілісних програм у порівнянні з західними партіями. Водночас Подолинський відзначав певну спільність ідей, що свідчило, на його думку, про культурну спорідненість українського народу з європейськими політичними традиціями. Серед таких спільних рис він виділяв: прагнення до федеративного устрою на основі громад; визнання та законодавче закріплення прав і свобод людини; помірковані форми політичної боротьби через пропаганду; рівноправність жінок і чоловіків.

У наукових працях («Про багатство і бідність», «Ремесла і фабрики на Україні», «Праця людини та її відношення до розподілу енергії») Подолинський досліджував сутність праці та її роль у суспільстві. Він трактував працю як процес перетворення й накопичення енергії, що забезпечує розвиток суспільства. Особливе значення надавав землеробській праці, яка, на його думку, найбільш тісно пов'язана з природними ресурсами та формує національну самосвідомість. Учений звертав увагу на те, що українське селянство було позбавлене можливості працювати на власній землі й отримувати справедливу винагороду, а змінити це становище можливо через організацію громадського самоврядування та захист соціально-економічних прав.

Михайло Павлик (1853–1915) – український письменник і громадсько-політичний діяч, який, як і Подолинський, підтримував ідеї соціал-демократії, зокрема принципи соціальної рівності, справедливості та братерства вільних громадян.

У «Друкованому листі до всіх русинів в Галичині» Павлик визначав громаду як добровільне об'єднання рівноправних людей із спільною власністю та самоуправлінням, яке в ширшому розумінні може розглядатися як основа держави. Він вважав, що громадівський спосіб життя сприяє розвитку особистості та впровадженню прогресивних змін у дусі європейських демократичних ідей.

У громаді всі її члени, незалежно від статі, мали б рівні права в політичному, економічному та культурному житті. Управління здійснювалося обраними представниками, які були підзвітні громаді та могли бути відкликані у разі невиконання своїх обов'язків. Рівність і свобода, за Павликом, мали реалізовуватися у праві участі в управлінні, вільному виборі професії, доступі до освіти та культурного розвитку, незалежно від соціального чи національного походження.

Особливу увагу він приділяв питанням рівноправності жінок, наголошуючи на їхніх однакових правах із чоловіками у всіх сферах життя. Павлик виступав за невтручання держави і церкви у сімейні відносини, вважаючи шлюб добровільним союзом рівних партнерів. Він підкреслював

необхідність законодавчого закріплення гендерної рівності та формування суспільної свідомості через діяльність громад, жіночих рухів, освіту та пресу.

Павлик разом із Іваном Франком підтримував створення та діяльність жіночих культурно-просвітницьких організацій, зокрема «Товариства руських дам» і «Товариства руських жінок», у межах яких формувалися прогресивні уявлення про роль жінок у суспільному та політичному житті. Питання жіночої рівноправності також було відображене в програмі Русько-української радикальної партії, до якої належали Франко та Павлик.

Водночас учений приділяв увагу суспільно-релігійній проблематиці, критикуючи тогочасне духовенство за пасивність у громадському житті та використання свого становища у власних інтересах. Він звертав увагу на невідповідність застарілих церковних догм вимогам часу, а також на поширення серед духовенства таких негативних рис, як лицемірство, псевдопатріотизм і відчуженість від народних інтересів. На думку Павлика, це гальмувало розвиток «громадівського соціалізму», науки та культури. Через свої публіцистичні твори він намагався подолати ці явища, закликаючи духовенство активніше долучатися до морально-виховної та національно-визвольної діяльності.

Остап Терлецький (1850–1902) – український громадсько-політичний діяч і публіцист. Його суспільно-політичні погляди сформувалися під впливом соціалістичних ідей і ґрунтувалися на принципах соціальної справедливості, рівності та правового забезпечення свобод громадян. Учений підкреслював, що розвиток соціалізму неможливий без демократичних засад, а реальне забезпечення свободи та рівності досягається у межах федеративної демократичної республіки, де громада є основним суб’єктом влади.

Терлецький вважав, що верховенство народної волі, рівність перед законом і гарантування прав людини створюють умови для культурного й духовного розвитку особистості, яка є основою самореалізації суспільства. Одночасно він не відмовлявся від ідеї національно-визвольної боротьби, пов’язуючи її успіх із підвищенням рівня національної свідомості, подоланням неосвіченості, пасивності та псевдопатріотизму.

На його думку, ключову роль у цих процесах мала відігравати освіта та просвітницька діяльність інтелігенції, що дозволило б підготувати суспільство до організованої боротьби за власні права, враховуючи як історичний досвід, так і сучасні умови.

Загалом Подолинський, Павлик і Терлецький обстоювали ідею добровільних громад як основи демократичної федеративної держави. Їхні погляди еволюціонували у напрямі визнання необхідності національно-визвольної боротьби українського народу. Важливою умовою цього процесу вони вважали зростання національної свідомості та освіченості населення, а також утвердження принципів рівності та прав людини, зокрема й гендерної.

Рис. 43 Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Іван Франко (1856–1916) – видатний український письменник, поет, науковець і громадсько-політичний діяч.

Важливий вплив на його світогляд справили соціалістичні ідеї, які були поширені в Європі в другій половині XIX ст. Водночас Франко не сприймав їх у догматичному вигляді та критично ставився до окремих положень, зокрема ідеї диктатури пролетаріату чи радикального знищення соціальних класів. У праці «Що таке соціалізм» (1878) він визначав соціалізм як прагнення усунути соціальну нерівність, експлуатацію та злиденність і встановити більш справедливий суспільний лад. При цьому він наголошував, що соціалізм не передбачає насильницького відбирання благ, а орієнтується на рівність і справедливий розподіл можливостей.

Ідеалом суспільного устрою Франко вважав рівність усіх громадян перед законом і рівний доступ кожного до реалізації своїх прав. У цьому контексті він обстоював ідею створення вільних громад як основи нового суспільного порядку. Такі громади мали забезпечувати вирішення основних соціальних і політичних питань на засадах самоврядування.

Серед ключових принципів організації громад Франко виділяв: справедливий розподіл матеріальних благ із колективним ухваленням рішень щодо їх використання; рівноправність чоловіків і жінок; широкі повноваження самоуправління громад і їхню взаємодію на основі рівності та солідарності; гарантії доступу до освіти й культурного розвитку для всіх членів суспільства.

У праці «Чого хоче галицька робітнича громада» Франко підкреслював, що організоване громадське життя здатне забезпечити впорядкування соціальних відносин і підвищення рівня добробуту населення. Саме на такій основі, на його думку, може сформуватися федерація вільних народів із рівними правами та політичною самостійністю.

Учений вважав, що свобода і рівність не лише формують громадянську свідомість, а й зміцнюють патріотизм, спонукаючи людей до активної участі у суспільних змінах. Водночас він наголошував, що політична незалежність сама по собі не гарантує прогресу без глибоких соціально-економічних реформ. Лише усунення національного гноблення, забезпечення добробуту та рівноправності дає змогу створити умови, за яких народ здатен зберегти свободу та державність і розвиватися в системі рівноправних міжнародних відносин.

Проблематика національного відродження посідала центральне місце в наукових працях Івана Франка. Ідеалом політичного розвитку він вважав націю, яка є вільною у своїх внутрішніх процесах, самостійно визначає напрями розвитку та водночас будує рівноправні, доброзичливі відносини з іншими народами.

Першим етапом національного відродження Франко вважає культурно-просвітницьку діяльність інтелігенції. Саме вона має сформувати спільний культурний простір, сприяти усвідомленню українцями своєї єдності та виробленню зрозумілої й цілісної національної ідеї. Така ідея, у свою чергу,

стає підґрунтям для політичної активізації суспільства та висунення вимог самовизначення.

Особливу роль у цьому процесі мислитель відводить молоді. Вона розглядається як найбільш динамічна й сприйнятлива до змін частина суспільства, здатна опановувати знання, критично оцінювати реальність і формувати нові цінності. У процесі громадсько-політичної діяльності молодь має виробляти моральні та вольові якості, необхідні для участі в боротьбі за свободу.

Інтелігенція в концепції Франка виступає ядром національної еліти. Її завдання полягає не лише в поширенні знань, а й у реальному організаційному та ідейному керівництві суспільством. Вона має діяти як посередник між народом і політичними ідеями, формуючи практичні програми розвитку.

Основні функції інтелігенції, за Франком, охоплюють:

- постійне самовдосконалення та застосування знань у суспільних інтересах;
- тісний зв’язок із громадою та врахування її потреб;
- моральне лідерство й приклад особистої відповідальності;
- формування ціннісних орієнтирів суспільства;
- розробку конкретних програм суспільних і політичних реформ.

Таким чином, Франко розглядає націотворення як цілеспрямований процес, у якому вирішальне значення має активна, освічена та відповідальна інтелігенція, що здатна мобілізувати суспільство до політичної боротьби та державного самовизначення.

Франко підкреслює, що становлення політичної еліти не є автоматичним процесом. Воно потребує цілого комплексу суспільних умов: розвиненої національно-орієнтованої системи освіти, мережі культурно-просвітницьких інституцій, свободи друку та доступу до інформації, а також загалом сприятливого соціального середовища. Водночас вирішальним чинником залишається особиста активність людини, її готовність до саморозвитку та відповідального використання можливостей для служіння національному розвитку.

У статті «Поза межами можливого» Франко піднімає фундаментальні питання політичної філософії: зміст народного відродження, межі його впливу, співвідношення реального і бажаного у політичних цілях, а також питання про те, чи є ці межі незмінними. Така постановка проблеми свідчить про його прагнення осмислити національний рух не як емоційне явище, а як структурований історичний процес із чіткими законами розвитку.

Водночас Франко послідовно обстоює пріоритет української національної ідеї. Він критично ставиться до абстрактного інтернаціоналізму, вважаючи, що він часто використовується для прикриття домінування одних націй над іншими або є наслідком відчуження від власного народу. Таким чином, національна ідея для нього є не запереченням загальнолюдських цінностей, а їх необхідною передумовою.

Разом з тим мислитель не відкидає можливості майбутніх міжнародних об’єднань, але пов’язує їх із історичною умовою: вони можуть виникнути лише після того, як кожна нація реалізує свої права, подолає національне пригнічення і досягне повноцінного розвитку.

Отже, Франко формує цілісну концепцію, в якій:

- політична еліта є продуктом освіти, культури та особистої відповідальності;
- національний рух має чіткі історичні межі й завдання;
- нація виступає базовою формою політичної організації;
- інтернаціональні союзи можливі лише на основі завершеної національної емансипації.

Провідне місце у науковій спадщині Івана Франка займають ідеї національного відродження та формування української нації на засадах рівності й соціальної справедливості. Важливу роль у цьому процесі мислитель відводить вільним громадам, у межах яких забезпечується реалізація основних прав і свобод громадян, зростає рівень культурного розвитку та формується нова національна політична еліта. Саме за таких умов, на думку Каменяра, стає можливим національне відродження та перехід суспільства до активної політичної боротьби за власну державність.

Загалом історичні особливості розвитку українських земель у другій половині XIX ст. сприяли активізації культурно-просвітницького руху та формуванню національно-визвольних ідей. Динаміка цих процесів значною мірою визначалася діяльністю української інтелігенції, яка прагнула виробити нові орієнтири національної ідеї та державного розвитку в контексті загальноєвропейських політичних тенденцій. У цей період федералізм розглядався як одна з можливих моделей поступового руху до української державності на засадах свободи та рівноправ’я. Важливе місце у формуванні національної самосвідомості відводилося культурі, мові та народним традиціям. Значну увагу мислителі приділяли також громаді як базовій формі самоорганізації суспільства та інструменту демократичного розвитку. Ці інтелектуальні напрацювання стали підґрунтям подальшого розвитку української політичної думки та концепцій національного державотворення.

ТЕМА 8.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ ВІКІВ (XIX-XX СТ.).

Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти».

На межі XIX–XX ст. на українських землях відбулися глибокі трансформації, зумовлені розвитком капіталістичних відносин, розширенням комунікацій, активним залученням широких верств населення до суспільного життя, а також поступом освіти й науки. Водночас на українське середовище істотно впливали загальноєвропейські процеси демократизації, формування партійних систем і поширення ідей марксизм та соціал-демократії.

У цей період спостерігається стрімка політизація суспільних рухів. У 1890 році в Східна Галичина розпочалося активне партійне будівництво – виникла Русько-українська радикальна партія, а згодом постали Українська національно-демократична партія та Українська соціал-демократична партія.

У Наддніпрянській Україні спочатку діяли так звані «передпартійні» об'єднання, зокрема Братство тарасівців, «Українська соціал-демократія» та Загальна українська безпартійна організація. У 1900 році виникла перша політична партія – Революційна українська партія (РУП), після чого з'явилися Українська народна партія (УНП), Українська соціалістична партія (УСП), Українська демократична партія (УДП) та Українська радикальна партія (УРП).

Політичні партії стали провідниками ідейного розвитку українського руху, перетворивши політичну думку з індивідуальної діяльності на колективний, організований процес.

Розвиток Наддніпрянської України стримувався впливом самодержавства та пережитками феодального ладу. Це спричиняло такі наслідки, як аграрне перенаселення й зубожіння селянства, що, своєю чергою, гальмувало культурний поступ. Попри певні досягнення в освіті та науці, рівень грамотності залишався вкрай низьким – близько 80 % населення було неписьменним.

Основну масу трудящих становили малограмотні українські селяни. Робітничий клас зростав, однак його розвиток мав нерівномірний характер залежно від регіону. На Донбас він формувався в інтернаціональному середовищі, тоді як на Правобережна Україна промислові робітники були малочисельними, адже значну їх частину становили вихідці із селянства.

У Західна Україна, багатій на природні ресурси, капіталістичні відносини почали формуватися раніше, ніж у Наддніпрянщині. Проте Галичина залишалася переважно сировинним придатком Австро-Угорщина. Частка населення, зайнятого в переробній промисловості, становила лише близько 9 %, тоді як у середньому по імперії – 27 %. На межі століть регіон уже починав відставати від Наддніпрянської України за темпами розвитку.

Економіку краю визначало дрібнотоварне виробництво, а робітничий клас залишався слабко розвиненим. До того ж українці серед робітників становили меншість: станом на 1900 рік – лише близько 17,5 %, причому значна їх частина працювала у видобувних галузях (нафтовій, лісовій, соляній). У міському населенні українці також не домінували, складаючи приблизно чверть жителів.

Східна Галичина залишалася переважно аграрним краєм, де близько 95 % населення становили селяни. Загальні соціально-економічні тенденції були подібними до тих, що спостерігалися в Наддніпрянська Україна, однак існували й суттєві відмінності. Якщо на Наддніпрянщині серед поміщиків траплялися українці (хоча й значною мірою русифіковані), то в Галичині землевласницька верхівка була переважно польською. Більшість селян страждала від малоземелля, а рівень неписьменності сягав 60–70 %, що разом із зубожінням спричинило масову еміграцію за океан.

Отже, на межі XIX–XX ст. в Україні проявлялися риси капіталістичного розвитку, формувалася інтелігенція, яка орієнтувалася на європейські ідеї, проте соціальна структура залишалася деформованою. Панівні верстви здебільшого не були українськими або ж зазнали значної русифікації. Натомість носіями української ідентичності залишалися переважно селяни.

Український робітничий клас концентрувався головно в Наддніпрянщині, однак був малочисельним і нерівномірно розвиненим, перебуваючи під впливом інших етнокультурних середовищ. Свідомість селян і інтелігенції також відрізнялася: для інтелектуалів нація означала передусім політичну спільноту, тоді як для селян вона асоціювалася із землею та засобами існування.

Ситуацію ускладнювала конкуренція українського руху з іншими політичними силами, зокрема з Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), Партія соціалістів-революціонерів (ПСР), а також польськими організаціями, зокрема Соціал-демократична партія Галичини та іншими.

Показовим був і розподіл ресурсів та організаційних можливостей українського руху. Наддніпрянська Україна перевершувала західноукраїнські землі за фінансовими й інтелектуальними ресурсами, однак відсталі суспільно-політичні умови не дозволяли ефективно використати цей потенціал у національних інтересах. Водночас у Галичина, попри економічну відсталість, існували сприятливіші умови для організаційної діяльності, що сприяло розвитку громадянського суспільства.

Ще у 60–70-х роках XIX ст. тут виникли важливі культурно-просвітницькі осередки, зокрема Просвіта та Наукове товариство імені Шевченка. Активно розвивався також кооперативний рух. Унаслідок цього в період політизації суспільства Галичина дедалі більше сприймалася як своєрідний плацдарм українського національного руху. Для місцевого населення це було вигідно, адже разом із діячами з Наддніпрянщини сюди надходили нові ідеї та фінансові ресурси.

Соціал-демократія в Галичині формувалася під впливом європейського «наукового соціалізму». Заснування Русько-українська радикальна партія (РУРП) було пов'язане з діяльністю діячів, які розвивали ідеї Михайла Драгоманова та поєднували соціальні й національні виміри визвольної боротьби. Їхні погляди відображені у партійній програмі, а також у працях Івана Франка, Михайла Павлика та інших представників українського руху.

Стратегічною метою РУРП було встановлення суспільного контролю над виробництвом, забезпечення свободи слова, об'єднань і зібрань, розвиток місцевого самоврядування та підтримка культурного поступу різних національностей.

Її програма-мінімум передбачала підвищення рівня життя трудящих, передачу землі у власність громад через викуп, розвиток кооперативного руху та запровадження прогресивного оподаткування. У 1904 році ці вимоги було розширено: додано скорочення робочого дня, встановлення обов'язкового недільного відпочинку, впровадження робітничого контролю над умовами праці та розвиток системи соціального забезпечення.

У політичній сфері програма 1890 року висувала вимоги запровадження загального, рівного, прямого й таємного виборчого права, а також заміни регулярної армії народним ополченням і розширення крайової автономії.

В освітньо-культурному напрямі передбачалося забезпечення безкоштовної освіти, збільшення державних витрат на її розвиток та підтримка культурного зростання суспільства.

У Русько-українська радикальна партія (РУРП) сформувалася ще одна течія, представлена діячами з виразнішою національною орієнтацією, зокрема Володимир Будзиновський і Микола Ганкевич. Провідним теоретиком цього напряму став Юліан Бачинський (1890–1940). Він був членом РУРП і Українська соціал-демократична партія (УСДП), у період революційних подій входив до Українська Національна Рада, а також виконував дипломатичну місію у США. У 1933 році повернувся до Українська СРР, де зазнав репресій.

Бачинський розглядав існування національних держав як закономірний етап розвитку капіталізму, що має забезпечити економічний і культурний поступ нації. На його думку, провідну роль у державотворенні повинна відігравати буржуазія. Він передбачав розпад імперій і формування української держави, яка об'єднає суспільство на основі економічних інтересів і сприятиме розвитку національної культури.

Водночас у його концепції залишалося відкритим питання щодо того, яка саме буржуазія стане рушійною силою української державності, адже як у Галичині, так і в Наддніпрянській Україні економічна еліта переважно не була українською за походженням.

Юліан Бачинський вважав, що пролетаріат підтримає ідею державотворення, оскільки під впливом інтелігенції процес пролетаризації сприятиме національному усвідомленню робітничого класу та його політичній організації. Із цього випливала вимога автономізації Австро-Угорщина.

Молоде покоління радикалів розробило «Нарис проекту програми» (1891), у якому поєднувалися ідеї усуспільнення виробництва та національно-територіальної автономії. Згодом ці діячі домоглися включення своїх положень до програми Русько-українська радикальна партія. Уже в 1895 році було висунуто вимогу створення окремої політичної території з українських земель Галичина і Буковина, а в 1905 році – ідею перетворення Австро-Угорщини на федеративний союз народів.

Однак на той час значна частина колишніх молодих радикалів уже утворила нову політичну силу – Українська соціал-демократична партія. Її програма мала еклектичний характер: проголошуючи відданість «науковому соціалізму», партія водночас відкидала як диктатуру пролетаріату, так і революційний шлях, навіть у поміркованій формі, що було ключовим елементом цієї теорії.

Така суперечливість пояснювалася нечіткістю соціальної бази партії. Хоча УСДП орієнтувалася на міський робітничий клас, вона визнавала, що основою українського суспільства залишалося селянство, що істотно впливало на її ідейні позиції та політичну практику.

Інші тактичні принципи УСДП також суперечили проголошеним нею цілям. Зокрема, партія категорично уникала співпраці з іншими українськими політичними силами, такими як РУРП і УНДП. З огляду на обмежену суспільну підтримку, така позиція не сприяла реалізації задекларованої мети здобуття державної незалежності України та фактично віддаляла УСДП від активного політичного впливу.

На межі XIX–XX століть сформувалося явище націонал-демократії, яке відіграло важливу роль в українській історії. Одним із її провідних теоретиків був Михайло Грушевський (1866 – 1934) – видатний історик, політичний і державний діяч. Його політичні ідеї проявлялися як у історіософських концепціях, що впливали на світогляд галицької інтелігенції, так і в безпосередньому аналізі політичних процесів.

На думку Михайла Грушевського, головним суб’єктом історії є народ. Водночас він трактував народ не лише як нижчі соціальні верстви, а як націю загалом, до складу якої входить і інтелігенція – потенційний політичний провідник суспільства. Учений вважав, що нація, яка прагне державності, повинна формувати далекоглядних лідерів, здатних спрямовувати її розвиток.

У своїх поглядах Михайло Грушевський наголошував на складності й суперечливості процесу національного становлення, на який впливають економічні, соціальні, культурні та психологічні чинники. Особливе значення він надавав культурі, розглядаючи її як основу національного розвитку та важливий засіб формування суспільної свідомості.

Михайло Грушевський розглядав російське домінування насамперед у політичному вимірі, підкреслюючи, що воно спричинило розрив історичних зв’язків України із Західною Європою. У відповідь на це він обґрунтовував власну концепцію політичної автономії українського народу.

Рис. 44 Політична історіософія та «Український П'ємонт» М. Грушевського (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Свої погляди мислитель виклав у низці праць, зокрема «Український П'ємонт», «Національне питання і автономія», «Про зрілість і незрілість», «Наші вимоги», «Визволення Росії і українське питання». У них він послідовно відстоював ідею національно-територіальної автономії України як необхідної умови демократичного розвитку постімперського простору.

Михайло Грушевський наголошував, що, подібно до забезпечення релігійної свободи, національні проблеми можуть бути вирішені лише через гарантування вільного розвитку народів. Він також підкреслював необхідність конституційного закріплення права на самовизначення як невід'ємної складової прав особистості, яке має не лише формально проголошуватися, а й реально втілюватися в політичній практиці.

Михайло Грушевський у своїй концепції автономної України центральне місце відводив питанню політичної свободи пригнічених народів. Він підкреслював, що політична свобода часто декларується формально, але на практиці може поєднуватися з посиленою опікою панівної нації, яка фактично переходить у пригнічення інших народів. На його думку, навіть за умов конституційного ладу, радикального республіканізму чи соціального радикалізму можливе ігнорування потреб національного розвитку окремих народів, що входять до складу держави.

Саме тому політична свобода, за Грушевським, повинна реалізовуватися через право національних адміністративно-територіальних одиниць на широку автономію. Для цього він пропонував низку конкретних кроків. По-перше, ухвалення закону про місцеве та обласне самоврядування, який би закріплював принцип національного самоврядування на територіях, де певний народ становить більшість і де можлива організація повноцінних обласних структур управління.

По-друге, прийняття спеціального закону про національні меншини, особливо для багатонаціональних регіонів. Такий закон мав би гарантувати права національних груп, що становлять меншість або проживають у змішаних територіях, де неможливо провести чітке розмежування. У цьому контексті Михайло Грушевський наголошував, що економічна, культурна та релігійна рівність не можуть замінити національної рівності, яка часто випадає з поля зору державної політики. Ігнорування національних потреб, за його спостереженням, спричиняє загострення національних почуттів, формування радикальних форм націоналізму та відхилення суспільної енергії від конструктивних напрямів розвитку.

У межах своєї концепції автономії України він виступав за глибоку децентралізацію влади та створення ефективної системи місцевого самоврядування на всіх рівнях – від сільської громади до провінційних і виборчих одиниць. В основу адміністративно-територіального устрою, на його переконання, мав бути покладений національний принцип.

Водночас Грушевський наполягав, що право на територіальну автономію повинні мати всі національні громади без винятку, і неприпустимо ділити їх на «зрілі» та «незрілі». Він застерігав, що подібні поділи є довільними та

політично небезпечними, оскільки критерії «зрілості» не можуть бути об’єктивно визначені. Крім того, заперечення автономних прав одним народам неминуче може бути використане проти інших, адже подібна аргументація легко повертається у зворотний бік.

У статті «Наші вимоги» Михайло Грушевський сформулював цілісну концепцію автономії України в межах федералістської моделі державного устрою. Під впливом ідей Михайла Драгоманова він обґрунтував принцип національної децентралізації, що передбачав виокремлення українських земель в окрему адміністративно-територіальну одиницю з власним парламентом і широкою системою самоврядування.

У запропонованій моделі особливе значення надавалося демократичному формуванню органів влади через загальне, рівне, пряме і таємне голосування, а також багаторівневій системі місцевого самоуправління – від громад до обласних сеймиків і центрального парламенту. Важливим компонентом концепції була економічна автономія, що передбачала самостійне розпорядження місцевими фінансами та ресурсами для розвитку культурної й економічної сфери, а також зменшення централістичного тиску.

Окремо підкреслювалася необхідність мовного законодавства як гарантії розвитку національних мов, а також право територіальних громад самостійно вирішувати політичні, економічні й культурні питання. Загалом концепція автономії Грушевського базувалася на поєднанні адміністративно-територіального принципу, децентралізації та розширення прав місцевого самоврядування.

У ширшому контексті української політичної думки початку ХХ століття ці ідеї відображали спільний пошук моделей майбутнього державного устрою – від автономістських до самостійницьких. Водночас їх практична реалізація була ускладнена суспільно-політичними умовами того часу, що зумовило випереджальний характер цих концепцій щодо свого історичного періоду.

Рис. 45 Політичний модернізм Л. Українки
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Леся Українка (Лариса Косач-Квітка) (1871 – 1913) – письменниця та поетеса, перекладачка, громадський діяч, співзасновниця групи «Українська соціал-демократія» (1896).

Леся Українка у своїх поглядах спиралася на концепцію природних прав людини, серед яких ключовими вважала право на життя та особисту свободу. Вона підкреслювала, що реальна свобода людини неможлива без економічної та політичної незалежності, тому реалізація прав безпосередньо залежить від характеру економічного й державного ладу.

Мислителька також дотримувалася поширеної на той час концепції походження держави через завоювання, однак розширювала її, вважаючи, що насильницьке підкорення може відбуватися не лише між народами, а й між соціальними класами. У такому випадку держава перетворюється на інструмент придушення свободи. Її ідеалом була держава рівних прав, незалежно від соціального походження чи національності, проте вона критично ставилася до формальної демократії, де влада фактично зосереджена в руках заможних верств, що унеможливлює справедливість і свободу.

Історію суспільства Леся Українка трактувала як процес боротьби трудящих проти соціального й національного гноблення. Водночас її погляди містили певну суперечність у визначенні шляхів до суспільного ідеалу: з одного боку, вона визнавала можливість застосування збройного опору, з іншого – вважала, що соціалізм має формуватися поступово, через еволюційні зміни та духовний розвиток суспільства.

У цьому контексті вона поєднувала революційне й еволюційне бачення суспільних трансформацій. Також Леся Українка різко критикувала ідею «чистого мистецтва», вважаючи її проявом ідеології капіталізму та відриву мистецтва від соціальної реальності.

Зламним у її творчій еволюції став 1896 рік, коли вона остаточно визначила слово як головну форму своєї громадянської дії, розглядаючи поезію як інструмент впливу на суспільство. Водночас у її концепції соціальні та національні питання не протиставлялися: вона вважала, що соціальна солідарність робітничого класу не заперечує національних інтересів, а навпаки – може їх підсилювати. Саме тому вона обґрунтовувала можливість співпраці на основі спільних соціалістичних принципів, які поєднують різні національні рухи.

Леся Українка, попри відсутність формального політичного статусу, демонструвала високий рівень політичного мислення, зокрема у сфері тактики та формування союзів. Вона критично оцінювала позиції українських соціал-демократичних лідерів, вказуючи на необхідність ширших політичних коаліцій у боротьбі проти самодержавства. На її думку, українська соціал-демократія повинна була співпрацювати з соціал-демократичними силами інших народів Російської імперії, а також, за потреби, взаємодіяти з несоціалістичними демократичними партіями для досягнення політичної суб’єктності України.

Водночас Леся Українка усвідомлювала обмеженість таких союзів і не поділяла ілюзій щодо автоматичної підтримки українських національних

прагнень російськими чи польськими демократами після їхнього приходу до влади. Важливою складовою її політичного підходу була диференціація соціальної роботи: вона вважала, що серед сільського населення доцільною є передусім соціалістична пропаганда, тоді як серед русифікованого міського пролетаріату необхідна культурницька й національно-орієнтована діяльність.

У контексті змін початку XX століття, пов'язаних із розвитком комунікацій, освіти та демократичних механізмів, Леся Українка значною мірою сприяла становленню символічної політики, хоча й не формулювала її як окрему теорію. Через художні твори вона використовувала систему морально-політичних категорій і образів, що впливали на суспільну свідомість, формуючи уявлення про добро і зло, свободу і гноблення, вірність і зраду.

Її драматургія та поезія містили приховані політичні смисли, де історичні й міфологічні сюжети ставали алегоріями сучасних національних і соціальних процесів. Особливу увагу Леся Українка приділяла образу жінки як активного соціального суб'єкта, що протистоїть несправедливості, чим зробила вагомий внесок у формування ідеї гендерної рівності та залучення жінок до суспільно-політичного життя.

Соціал-демократія Наддніпрянщини (Д. Антонович, М. Порш).

У науковій літературі Революційну українську партію (РУП) нерідко характеризують як соціал-демократичну, що частково пояснюється її подальшим перейменуванням у 1905 році на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Водночас на початковому етапі свого існування РУП мала інший ідейний характер і не була соціал-демократичною за змістом.

Її первинна ідеологічна основа була представлена програмним документом Миколи Міхновського «Самостійна Україна», який містив переважно націоналістичні положення. Лише у 1903 році через теоретичний орган партії «Гасло» було проголошено відмову від цієї програми, що ознаменувало початок переорієнтації РУП у бік соціалістичних ідей. У цей період формуються нові програмні засади партії та відбувається пошук соціал-демократичного курсу, а її ідеологами стають Дмитро Антонович, Микола Порш та інші діячі.

Дмитро Антонович (1877 – 1945) – політичний і громадський діяч, мистецтвознавець. Співзасновник РУП, до 1903–1904 років – її лідер. Він був автором розлогих теоретичних праць, але впливав на ідеологію РУП як редактор «Гасла», інших часописів.

У 1890-х роках Дмитро Антонович відіграв значну роль у політизації студентського руху, спрямовуючи його в бік національно-визвольних ідей. Основною причиною економічної та культурної відсталості України він вважав самодержавний лад, а стратегічною метою проголошував створення незалежної української держави. Згодом він відзначав, що в тогочасному середовищі сформувалася ідейна дилема: «бути або соціал-демократом, або українцем», що вплинуло на сприйняття програмних засад Революційної української партії (РУП), зокрема «Самостійної України».

Рис. 46 Соціально-політичні погляди В. Антоновича
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

На початку XX століття політична ситуація змінюється під впливом поширення марксизму та розвитку соціалістичних рухів у російській імперії та Європі. У цих умовах Антонович посилює соціалістичний компонент своїх поглядів. У праці «Козаччина» він обґрунтовує ідею, що українська державність може бути досягнута через соціальне визволення, зокрема усунення панівних класів і передачу землі, фабрик та заводів у власність народу.

Таким чином, у його поглядах відбувається поєднання національно-державницьких і соціалістичних ідей. У 1903 році Антонович доходить висновку, що соціалізм має також національний вимір, а метою РУП визначає створення української республіки трудящих із усуспільненням засобів виробництва, націоналізацією землі та встановленням диктатури пролетаріату.

Із 1904 року в політичних поглядах Дмитра Антоновича розпочинається новий етап еволюції. У праці «Неіснуюче питання» він висловлює думку, що поняття «нація» є конструктом буржуазної ідеології, а відносини між Україною та росією не слід трактувати як класичну модель «колонія – метрополія». Водночас він піддає критиці автономістські гасла, розглядаючи їх як непослідовний компроміс, і наполягає, що питання української державності має вирішуватися всім суспільством, а не включатися до вузьких партійних програм.

Така переорієнтація була зумовлена як загальним піднесенням революційного руху, що, на думку Антоновича, свідчив про відносну байдужість мас до національного питання, так і внутрішньопартійною боротьбою в РУП. У 1903–1904 роках керівні позиції в партії переходять до Миколи Порша, тоді як Антонович, критикуючи автономізм, фактично опиняється в опозиції та намагається зберегти власний політичний вплив.

Микола Порш (1879 – 1944) – український політичний і громадський діяч, учений-економіст, публіцист; учасник українського національного руху, член Центральної та Малої Рад, голова Всеукраїнської ради робітничих депутатів, генеральний секретар праці та військових справ, посол Української народної республіки у Німеччині. Порш очолював РУП на Полтавщині, а пізніше Київську громаду та Центральний комітет РУП. У січні 1904 року ЦК видав заяву про перехід партії на соціал-демократичні рейки. Порш був співавтором «Нарису програми Революційної Української партії» (1904). Його погляди викладені також у статті «З приводу існуючого питання» (1905) та ін.

Микола Порш як представник Революційної української партії (РУП) дотримувався ортодоксальних марксистських позицій в економічних питаннях. Він вважав, що розвиток капіталізму спричиняє концентрацію капіталу та поглиблення соціальної нерівності, що, своєю чергою, посилює класові суперечності й неминуче веде до класової боротьби як головної рушійної сили історичного розвитку. Велику роль у формуванні його поглядів відіграли Ерфуртська програма німецької соціал-демократії та програма-мінімум РСДРП.

Рис. 47 Соціально-політичні погляди М. Порша
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

У програмних документах РУП під його впливом було визначено мету створення республіканського ладу та встановлення широких демократичних прав і свобод. Передбачалося формування союзів із революційними партіями інших народів російської імперії, ліквідація станових привілеїв, запровадження загального виборчого права, свободи слова, організацій і відокремлення церкви від держави. У соціально-економічній сфері пропонувалися 8-годинний робочий день, податкова реформа, державне регулювання праці, націоналізація окремих ресурсів, а також розширення соціальних гарантій, включно з пенсійним забезпеченням, правом на відпочинок та доступом до освіти.

Особливістю поглядів Порша було трактування національного гніту як явища, що однаково впливає на різні соціальні класи та ускладнює формування класової свідомості пролетаріату. Водночас його позиція щодо національного питання відрізнялася певною суперечливістю: визнаючи перспективу української незалежності, він розглядав її як віддалену мету, а в актуальному політичному контексті відстоював автономію України у складі федеративної російської республіки з конституційним закріпленням права націй на самовизначення.

Період революції 1905–1907 років Микола Порш розглядав як важливий етап у боротьбі українського народу за вирішення національного питання. Він вважав, що стратегічною метою має залишатися здобуття незалежності України, однак у короткостроковій перспективі, з огляду на політичні реалії та необхідність ширшої підтримки, доцільніше було виступати за автономію, що й пропонував своїм однопартійцям.

У статті «Автономія України у світлі соціал-демократичної критики» Порш порушував питання рівності націй у межах однієї держави, визначаючи національне питання як проблему забезпечення однакових політичних прав для всіх народів. Він наголошував, що справедливий державний устрій можливий лише за умови рівної політичної свободи для всіх націй.

Крім того, Порш пов’язував політичний розвиток держави з процесами економічної централізації та децентралізації, вважаючи, що формування нових економічних районів є проявом децентралізаційних тенденцій, які поєднуються з одночасними процесами централізації в промисловості.

У своїй концепції українського державного будівництва Микола Порш послідовно обстоював ідею політичної децентралізації, яку розглядав як ключовий інструмент реформування державного устрою. Він доводив тісний зв’язок між політичною та фінансовою централізацією, зазначаючи, що концентрація фінансових ресурсів у державному центрі неминуче призводить до розростання бюрократичного апарату та посилення адміністративного контролю.

На його думку, політична децентралізація здатна обмежити фінансову централізацію та створити умови для самостійного вирішення місцевими громадами соціально-економічних проблем. Це, у свою чергу, сприяє більш збалансованому розвитку регіонів, оскільки надмірна концентрація державних

інституцій у центрі стимулює нерівномірний економічний розвиток і надмірну концентрацію капіталів.

Окрему увагу Порш приділяв проблемі національного гніту, який, на його переконання, може проявлятися у політичній, економічній та культурній формах. Подолання цієї проблеми він пов'язував із загальним рівнем освіти та добробуту народу, наголошуючи на необхідності розвитку освіти та інфраструктури як передумови суспільного прогресу.

У багатонаціональній державі, за Поршем, центральна влада має зосереджуватися лише на загальнодержавних питаннях, тоді як вирішення проблем окремих націй повинно здійснюватися на засадах автономії. Він підкреслював, що саме широка національна автономія, яка передбачає право народів самостійно регулювати власне життя, є ефективним шляхом подолання національного гніту.

Микола Порш у своїх політичних поглядах приділяв значну увагу осмисленню поняття «автономія», намагаючись розкрити його через аналіз співвідношення законодавчої та виконавчої влади, а також через розвиток місцевого самоврядування. Він визначав автономію як такий державний устрій, за якого певний край або народ отримує право самостійно організовувати своє життя на основі власних законів.

Окрім загального визначення, Порш запропонував власну типологію автономії, серед якої виокремлював територіальну (краєву) автономію. Її основу, на його думку, становить рівень розвитку господарства певного регіону та його економічні зв'язки з сусідніми територіями. При цьому він наголошував, що поліетнічний характер населення не повинен впливати на організацію такого типу автономії.

Ключовими ознаками територіальної автономії Порш вважав наявність органів місцевої влади з правом законодавчої ініціативи, а також надання їм широких фінансових повноважень. Такий підхід, за його концепцією, мав забезпечити ефективне функціонування місцевого самоврядування та посилити економічну й політичну самостійність регіонів у межах держави.

Недоліком територіальної автономії Микола Порш вважав її схильність до моноетнічності. Він зазначав, що така модель є ефективною лише в умовах відносної етнічної однорідності держави, тоді як у багатонаціональних суспільствах вона не забезпечує рівноправного розвитку всіх народів і може приносити користь лише окремим із них.

Як альтернативу Порш пропонував національно-територіальну («національно-краєву») автономію, яка передбачає надання кожній нації широкого права на самоврядування в межах окремого краю. У такій моделі кожна нація отримує власну автономну територіальну одиницю, що відповідає її розселенню.

Основними характеристиками цього типу автономії Порш визначав: концентрацію вирішення місцевих справ у сеймі, надання місцевим органам влади права законодавчої ініціативи та забезпечення територіальної

відокремленості кожної нації. Такий підхід мав на меті поєднати принцип самоврядування з національним принципом організації державного устрою.

Недоліком національно-територіальної автономії Микола Порш вважав неможливість чіткого та ізольованого розмежування проживання різних націй у межах однієї держави. Він підкреслював, що в реальних умовах неможливо провести такі кордони, щоб у кожному краї проживав лише один народ, що суттєво ускладнює практичну реалізацію цієї моделі.

Як альтернативу він також виокремлював національну культурно-господарську автономію, за якої кожна нація отримує право самостійно вирішувати всі свої внутрішні справи та забезпечувати власні національні потреби. Йдеться про самостійне регулювання культурного, господарського та громадського життя без прив'язки до територіального принципу. Такий вид автономії передбачає:

1) забезпечення народної освіти – будівництво шкіл, гімназій, університетів тощо;

2) розвиток національної культури – відкриття музеїв, бібліотек, театрів;

3) керівництво професійною освітою;

4) створення закладів охорони здоров'я населення;

5) «гуртова допомога для трудящих» – система кредитування, товариські страхування, товариські господарства;

6) розвиток сільського господарства;

7) завідування «всією статистикою в справах національного життя свого народу»;

8) регулювання міграційних процесів.

Недоліком національно-культурної автономії Микола Порш вважав неоднорідність господарського розвитку різних регіонів держави, що ускладнює її практичну реалізацію. Такий тип автономії передбачає право нації самостійно вирішувати питання освіти та культурного розвитку, незалежно від місця проживання її представників. Усі особи, які належать до певної нації, мають бути внесені до національних списків і становити єдиний національний союз у межах держави. Вони обирають своїх представників до національного сейму, який здійснює керівництво національними справами, має законодавчу ініціативу та виступає найвищим органом влади відповідної нації. Фінансування культурних потреб здійснюється через окрему національну казну, до якої сплачуються податки.

Водночас Порш підкреслював, що така модель має суттєві обмеження, оскільки держава фактично стримує економічний розвиток пригноблених націй, а національно-культурна автономія не усуває повністю проявів національного гніту.

У результаті аналізу різних форм автономії він дійшов висновку, що нетериторіальні моделі є не лише малоефективними, а й шкідливими. Найбільш доцільною формою автономії Порш вважав національно-територіальну автономію, яка, на його переконання, здатна ліквідувати національний гніт і забезпечити повноцінний розвиток нації в економічній і культурній сферах. Як

приклади успішного функціонування такої моделі він наводив Швейцарію та США.

Микола Порш намагався практично реалізувати свою концепцію автономії насамперед щодо українського народу. У праці «Про автономію України» він підкреслював, що протягом тривалого історичного періоду імперська влада позбавляла українців мови, культури та освіти, однак відновлення цих сфер можливе лише за умови надання народу автономії. На його думку, саме українське суспільство має самостійно організовувати систему освіти та культурного розвитку.

Важливим аргументом Порша були економічні розрахунки, які демонстрували значні надходження з українських земель до імперської казни. Він вважав, що централізоване вилучення цих ресурсів призводить до занепаду місцевого господарства і в перспективі може спричинити загальнодержавну економічну кризу. Тому він обґрунтовував автономію також економічною доцільністю.

Запропонована ним модель автономії охоплювала три ключові сфери. По-перше, культурну, яка передбачала розвиток освіти (зокрема відкриття українських навчальних закладів різних рівнів) та національних культурних інституцій. По-друге, господарську, що включала розвиток сільського та промислового виробництва, транспортної інфраструктури, кредитної системи, фінансового управління, а також регулювання переселенських процесів і місцевого розпорядження ресурсами. По-третє, громадсько-політичну сферу, яка охоплювала місцеве самоврядування, контроль за діяльністю адміністрації, регулювання умов праці через фабричне законодавство, а також організацію медичних, санітарних, статистичних і доброчинних справ.

Таким чином, Порш обґрунтовував автономію України як комплексну систему самоуправління, що поєднує культурні, економічні та політичні повноваження і забезпечує самостійний розвиток українського суспільства.

Микола Порш у своїй концепції «української автономії» пропонував розгорнуту систему політико-правового устрою, що базувалася на принципах демократії, децентралізації та національного самоврядування. Центральним елементом цієї моделі мав стати виборний сейм як найвищий орган влади в Україні.

Він наполягав на запровадженні загального, рівного, прямого і таємного виборчого права для всіх громадян незалежно від статі, віросповідання чи етнічного походження, а також на рівності активного і пасивного виборчого права з 20 років. Виборча система мала ґрунтуватися на новому територіальному поділі: кожен округ із приблизно 100 тисячами населення обирав одного представника до сейму, що забезпечувало рівномірне представництво.

Важливою складовою його проєкту було запровадження пропорційного представництва, яке гарантувало участь у владі як різним націям, так і політичним партіям відповідно до їх чисельності. Депутати обиралися на два роки з можливістю їх відкликання, що мало посилити підзвітність

представників виборцям. Сейм щороку збирався для вирішення загальнодержавних питань і формував виконавчий орган – Краєвий комітет.

Порш також передбачав розвиток механізмів прямої демократії, зокрема референдумів і права законодавчої ініціативи для населення. До компетенції сейму відносилися загальні справи, які не могли бути вирішені на місцевому рівні, а також нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування мала будуватися на національній основі з урахуванням можливості переважного проживання одного народу в певній адміністративній одиниці. Органи влади на місцях також мали формуватися шляхом виборів на основі загального виборчого права.

Таким чином, запропонована Поршем модель автономії поєднувала принципи представницької демократії, широкого самоврядування та національно орієнтованої адміністративної організації.

Отже, концепція автономії Миколи Порша передбачала об'єднання українського народу в межах автономної одиниці у складі російської держави. Попри окремі суперечливі та частково утопічні положення (зокрема ідею етнічного територіального розселення), загалом його бачення державного устрою України ґрунтувалося на демократичних засадах.

Йдеться про забезпечення прав і свобод людини та громадянина, свободи слова, зібрань і віросповідання, рівності всіх перед законом, а також формування ефективної системи місцевого самоврядування як ключового елемента політичної організації суспільства.

У цей період відбувається становлення українського націоналізму як окремого ідейно-політичного руху. Першою організаційною формою його оформлення стало «Братство тарасівців», яке започаткувало перехід від культурницьких ідей до політичної програми національного визволення та державотворення.

Братство (Братерство) тарасівців – таємна політична організація, створена в Харкові 1891р. Її учасники дали клятву на могилі Кобзаря, де присяглися всіма засобами поширювати серед українців його безсмертні ідеї. Серед активних діячів Братства були відомі письменники та науковці: В. Боржковський, М. Вороний, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, В. Шемет, М. Міхновський та інші.

Метою «Братства тарасівців» проголошувалося створення української держави – «самостійної суверенної України, соборної, цілої й неподільної, від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ, вільної між вільними, рівної між рівними». Водночас безпосередню реалізацію цієї мети члени організації розглядали як віддалену перспективу.

У програмному документі «Profession de foi» питання державної самостійності України взагалі не порушувалося. Натомість програма містила низку соціально-політичних вимог соціалістичного характеру, зокрема одержавлення надр і промисловості, націоналізацію землі, відокремлення церкви від держави, свободу віросповідання, українізацію освіти та запровадження безкоштовного навчання.

Рис. 48 Братство тарасівців
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Надалі розвиток націоналізму в Наддніпрянщині був пов'язаний із ім'ям Миколи Міхновського (1873 – 1924) – визначного українського громадсько-політичного діяча, активного прихильника державної незалежності України, основоположника і першого ідеолога українського націоналізму. Він закінчив Київський університет, працював адвокатом. Був членом «Братства», пізніше розробником програми РУП «Самостійна Україна». У 1902 році він створив УНП.

Концепція Миколи Міхновського, відома як національний солідаризм, у концентрованому вигляді викладена в його «Десяти заповідях». У них він проголошував ідеал «Одної, Єдиної, Неподільної, Самостійної, Вільної, Демократичної України, Республіки робочих людей», за здійснення якого кожен українець має бути готовим боротися навіть ціною життя. Водночас мислитель поєднує ідею національної єдності з різко вираженим поділом «свій – чужий», де представники інших народів у разі панування над українцями трактуються як вороги. У його програмі міститься вимога пріоритету української мови, культурної консолідації, підтримки національних діячів та засудження зрадництва і байдужості до національних інтересів. Важливе місце займає також ідея внутрішньої солідарності українців і відмежування від асиміляційних впливів. Майбутня держава, за Міхновським, має бути однорідною національною спільнотою, де ключові політичні позиції займають лише українці.

В економічно-соціальній площині його підхід передбачав диференційоване ставлення до різних етнічних груп у контексті революційних перетворень, зокрема різні механізми вирішення земельного питання для українських та «чужинських» власників. Загалом його концепція поєднувала радикальний націоналізм із соціальними гаслами та ідеєю держави як політичної організації одного народу.

Концепція Миколи Міхновського передбачала радикальне трактування українського національного питання, в основі якого лежала ідея повної державної самостійності як необхідної умови існування нації. Він вважав, що причиною пригнобленого становища українців є не лише політичний режим російської імперії, а й сама імперська система, яка системно нищила українську мову, обмежувала свободу совісті та порушувала права особи. У цьому контексті відновлення втрачених прав, на його думку, можливе лише через революційні, зокрема збройні, методи боротьби.

Соціалістичні елементи в його вченні відрізнялися від соціал-демократичної традиції, оскільки національне визволення він розглядав як передумову соціального прогресу, а не його наслідок. Саме вирішення національного питання Міхновський вважав «порогом», через який народи мають увійти до соціалістичного ладу. Важливу роль у процесі визволення він відводив інтелігенції, яка мала стати провідною силою національного руху та активно включитися у боротьбу.

.

Рис. 49 Народження українського націоналізму М. Міхновський (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Разом із тим у його концепції наявні суперечності, зокрема щодо шляхів формування національно свідомої еліти та можливостей політичних союзів, без яких повалення самодержавства було малоймовірним. Попри це, Міхновський послідовно підкреслював, що відсутність національної ідеї є головною причиною бездержавності українців, а націоналізм розглядав як ключову рушійну силу державотворення

Націоналістичні ідеї Миколи Міхновського були інституційно оформлені через діяльність УНП, яка стала політичною платформою для їх поширення. З метою популяризації своїх поглядів він заснував низку друкованих видань («Хлібороб», «Самостійна Україна», «Слобожанщина», «Сніп»), а також активно долучався до політичного життя початку ХХ століття, зокрема виборчих кампаній до І і ІІ Державної думи та діяльності органів місцевого самоврядування.

У своїй політичній концепції Міхновський обстоював необхідність демократичних перетворень, спрямованих на забезпечення національних, соціальних, громадянських і релігійних прав людини. Запропонована ним модель держави передбачала створення Всеукраїнської спілки як форми президентської республіки – об'єднання вільних і самоврядних земель, сформованих за природними та історико-етнічними ознаками.

Державний устрій, за Міхновським, мав складатися з трьох рівнів: громад як базових територіальних одиниць, земель як середнього рівня та Всеукраїнської спілки як найвищого рівня влади. Українська держава поділялася на дев'ять земель, кожна з яких функціонувала як спілка самоврядних громад. Громада розглядалася як найнижча, але ключова форма організації місцевого життя з власними інтересами та потребами.

Таким чином, у його концепції поєднувалися ідеї національного державотворення, широкого місцевого самоврядування та законодавчого закріплення територіального устрою, при якому вся територія України належить українському народові як політичній спільноті загалом.

Микола Міхновський обстоював ідею націоналізації землі, передбачаючи при цьому компенсацію громадянам України за передання землі у власність держави, тоді як іноземці такої компенсації не отримували. Саме жорсткіша позиція щодо іноземців у питаннях національних ресурсів і безпеки зумовила віднесення його до кола радикальних націоналістів, хоча в інших сферах його підхід залишався більш поміркованим.

Важливе місце в його державницькій концепції посідає принцип поділу влади. Вся державна влада, за Міхновським, належить народові й поділяється на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавча влада представлена двопалатним парламентом: Радою представників, яка обирається народом на три роки, та Сенатом, до якого входить по одному представнику від кожної землі строком на п'ять років. Членство в обох палатах одночасно заборонялося, а перехід депутатів до виконавчої влади та повернення з неї вимагав нового обрання, що мало забезпечувати оновлення політичної еліти.

Право законодавчої ініціативи надавалося також громадянам, об'єднаним у групи чисельністю не менше 25 тисяч осіб. Виконавчу владу очолював Президент Всеукраїнської спілки («Перший Громадянин»), якого обирали загальним голосуванням на шість років із гарантією недоторканності.

Таким чином, політичний проєкт Міхновського поєднував елементи радикального націоналізму в економічному питанні з розвиненою моделлю представницької демократії та чітким поділом гілок влади, орієнтованим на забезпечення ефективного функціонування державних інституцій.

До повноважень президента Міхновський відносив призначення і звільнення членів уряду, контроль за виконанням законів без права їх скасування, проголошення законів, а також здійснення права амністії. Для кандидатів у президенти встановлювався віковий ценз у 35 років, при цьому передбачалося обмеження перебування на посаді одним терміном.

Імпічмент президента міг бути здійснений лише спільним рішенням обох палат парламенту та вищого касаційного суду, які разом формували «народний суд». Така конструкція мала забезпечити баланс влади та запобігти її узурпації.

Отже, у своїй програмі створення незалежної Української держави Міхновський виходив із принципу національного самовизначення, поєднаного з демократичними засадами державного устрою. Він обґрунтовував необхідність гарантування національних, соціальних, громадянських і релігійних прав людини, а також рівної участі всіх громадян і націй у політичному житті держави та місцевих громад.

У тогочасній Україні лібералізм залишався слабко розвиненим, однак поступово оформлювався в окремий політичний напрям. Він складався з двох течій, одна з яких походила з середовища громадівських діячів, що під впливом політичних реалій перейшли до активної партійної діяльності.

У 1904 році з'їзд української інтелігенції ухвалив рішення про створення Української демократичної партії (УДП), лідерами якої були Є. Чикаленко, О. Лотоцький та інші. Програмні засади партії передбачали ліквідацію самодержавства, запровадження конституційного ладу і парламентаризму, а також утвердження демократичних свобод – слова, віри, зібрань, організацій і страйків. У соціально-економічній сфері йшлося про введення 8-годинного робочого дня, систему соціального забезпечення непрацездатних і прогресивне оподаткування. Важливою складовою програми була рівність націй в умовах автономної України.

Революційні події спричинили ідейні розходження в середовищі лібералів. Частина членів УДП (зокрема С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький, Ф. Матушевський), незадоволена поміркованістю партійного курсу, вийшла з її складу та ініціювала створення Української радикальної партії (УРП). Програма Української радикальної партії (УРП) передбачала соціально-економічні перетворення на основі суспільної власності, зокрема поступове усуспільнення промислових підприємств шляхом їх викупу в користь краю або громад. Насамперед це стосувалося залізниць, пароплавних компаній і копалень, а також примусового викупу приватновласницьких земель

за рахунок місцевих бюджетів. У національному питанні УРП розглядала незалежність України як стратегічну мету, водночас у короткостроковій перспективі підтримувала ідею федералізації росії та запровадження національно-територіальної автономії.

Другий напрям українського лібералізму формувався з діячів, пов'язаних із загальноросійськими політичними структурами. На відміну від перших, вони приділяли певну увагу національному питанню, однак у більш поміркованому форматі. Одним із провідних представників цього крила був правознавець і соціолог Богдан Кістяківський (1893 – 1920).

Богдан Кістяківський одним із перших в українській суспільно-політичній думці обґрунтував символічний вимір політики. На його думку, суспільство не є лише об'єктивною даністю, що сприймається безпосередньо, а формується також через людське «добудовування» реальності на основі відчуттів і уявлень. Розбіжність між безпосереднім досвідом і цим конструюванням породжує міф як складову суспільної свідомості.

У цьому контексті Кістяківський вважав, що феномен влади не може бути повністю осягнутий лише раціональними засобами пізнання і частково піддається інтерпретації через культурні та художні форми. Відносини панування і підпорядкування він розглядав як результат психологічної взаємодії між людьми.

Особливу роль у формуванні політичної реальності мислитель відводив культурі, яка перетворює владу на елемент суспільної свідомості та виступає своєрідним «організатором» економічного, соціального й духовного життя. Відтак культура, за Кістяківським, стає важливим об'єктом дослідження соціальних наук, оскільки через неї проявляються глибинні механізми функціонування суспільства.

У національному питанні Богдан Кістяківський розходився з позиціями російських лібералів, які нерідко заперечували право українців на розвиток власної культури. Майбутню російську державу він бачив як федеративну, однак питання конкретної політичної автономії України залишалося поза межами його безпосередніх наукових розробок.

Отже, на зламі XIX–XX століть в українській політичній думці сформувалися основні ідейні напрями – соціалізм, націоналізм, лібералізм і консерватизм. Їхній зміст відображав особливості соціальної структури та політичного розвитку України, що зумовило домінування соціалістичних ідей і проникнення соціалістичних елементів в інші ідеологічні течії. Це визначило провідну роль соціалістичної парадигми в політичному житті аж до 1917–1921 років.

Водночас ідеологи українського руху не змогли повною мірою узгодити проблеми національного та соціального визволення. Недооцінювалося розуміння того, що справжня свобода стосується передусім людини як такої, а не лише класу чи нації, і що вона можлива лише за умов відсутності різних форм пригнічення. Ігнорувався також міжнародний характер капіталу та взаємозалежність визвольних процесів різних народів.

Рис. 50 Ліберальні ідеї в українському суспільстві Б. Кістяківський (Згенеровано Open AI ChatGPT)

У цьому контексті важливого значення набуває принцип солідарності, який поєднує національний і міжнародний виміри боротьби та підкреслює взаємозумовленість визвольних процесів. Таким чином, спроби розглядати національну свободу ізольовано від ширших соціальних і міжнародних процесів виявилися обмеженими.

Найближче до цілісного розуміння сутності визвольного руху серед українських мислителів підійшли Леся Українка та, певною мірою, Михайло Грушевський. Натомість інші представники інтелектуальної течії, намагаючись розв'язати суспільні суперечності, часто механічно запозичували готові теоретичні моделі, перебільшували значення одних чинників визволення й недооцінювали інші. Це призводило до певного розриву між політичною стратегією та реальною політичною тактикою.

Водночас важливим позитивним результатом розвитку української політичної думки стало формування нового покоління інтелігенції, яке виходило за межі україно фільських підходів. Воно усвідомлювало ключове значення національного питання для політичного розвитку та розуміло, що без його вирішення будь-яка політична діяльність є неповноцінною. Саме ця інтелігенція поступово формувала внутрішню готовність до активної участі та керівництва визвольною боротьбою.

ТЕМА 9.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. ПОЛІТИЧНА ДУМКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20-30-ті рр. ХХ СТ.)

Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917 – 1921 років.

Політична думка в Україні у 1917–1921 роках формувалася одночасно з масштабними, суперечливими та трагічними історичними подіями. Протягом відносно короткого часу влада в Україні та її окремих регіонах неодноразово змінювалася. Можливість утвердити політичне керівництво отримували різні інституції, кожна з яких на певному етапі виконувала роль найвищого органу влади.

У революційний період розвиток української політичної думки значною мірою визначався ідеологічними поглядами провідних діячів національного руху, зокрема Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри та інших. Завершення Першої світової війни спричинило глибоку соціально-політичну кризу в царській росії, кульмінацією якої стала Лютнева революція. Унаслідок цих подій у російська революція було повалено самодержавний лад.

Лютнева революція загострила питання національної ідентичності та дала поштовх активізації українського політичного руху. Після тривалого історичного періоду українці отримали шанс на самовизначення, аж до можливості створення незалежної держави. Ідея національного відродження та прагнення до власних державних інституцій – уряду, церкви, освіти й судочинства – знайшли підтримку серед різних верств населення. Особливо активно ці процеси підтримувало селянство, яке становило понад три чверті населення країни та було зацікавлене насамперед у вирішенні земельного питання.

Першою політичною структурою, що здобула значну суспільну довіру, стала Українська Центральна Рада. За своїм складом вона мала переважно ліве спрямування, яке представляли такі сили, як Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Домінування соціалістичних ідей в українському політичному середовищі не було випадковим, адже ще від часів Михайла Драгоманова, Лесі Українки і Івана Франка ці погляди поступово посилювали свій вплив.

Прихильники соціалізму вбачали можливість покращення становища трудящих через ліквідацію інститутів примусу, таких як поліція та армія, а також через справедливіший розподіл суспільних ресурсів і колективізацію засобів виробництва. Водночас українські соціалісти поєднували соціальні ідеї

з національно-визвольною боротьбою. Для них першочерговим завданням було втілення національної ідеї, тоді як утвердження соціалістичного устрою розглядалося як наступний етап суспільного розвитку.

Попри активізацію національного руху, українські політичні еліти виявилися неготовими до боротьби за повну державну незалежність. Більше того, значна частина провідників українського руху вважала ідею самостійності передчасною або недоцільною, віддаючи перевагу моделі національно-територіальної автономії України у складі федеративної російської республіки. Прихильники автономістського підходу аргументували свою позицію відсутністю чіткого суспільного запиту на незалежність, вірою у незворотність демократичних змін у постреволюційній росії, а також переконанням у важливості збереження політичних і економічних зв'язків із росією. Крім того, ідея федеративного устрою сприймалася ними як продовження традицій Кирило-Мефодіївське братство.

Таким чином, на початковому етапі діяльності Української Центральної Ради уявлення української політичної еліти про державність обмежувалося прагненням до широкої автономії в межах російської держави. Відстоюючи автономний статус України, Михайло Грушевський та його соратники порушували питання визначення українських кордонів, які мали охоплювати території з переважно українським етнічним населенням. Загалом ідею автономії підтримувала більшість політичного проводу.

Водночас існували й прихильники повної державної самостійності. Одним із найпослідовніших представників цього напряму був Микола Міхновський, якого часто називають одним із засновників українського націоналізму. Проте його позиція на той час не здобула широкої підтримки. Лише після усвідомлення імперських тенденцій і шовіністичної політики з боку Тимчасового уряду та більшовиків Українська Центральна Рада почала схилятися до ідеї повної незалежності України.

Переконаність соціалістичних сил у доцільності автономізації та їхня віра в соціалізм як оптимальну модель суспільного розвитку сприяли політичній консолідації. Соціалісти змогли виступити єдиним фронтом і навіть частково заручитися підтримкою консервативних кіл у межах діяльності Центральної Ради.

Усвідомлюючи одну з найгостріших проблем українського селянства – дефіцит землі, соціалістичні сили майже одностайно підтримували ідею її перерозподілу. Проте реалізація земельної реформи була надзвичайно складною, оскільки вимагала врахування інтересів як малоземельних і безземельних селян, так і великих землевласників. Перед політичним керівництвом постала дилема між двома можливими підходами: радикальним переділом землі на користь селянства або поміркованою реформою, що частково зберігала б інтереси поміщиків. У своїй політиці Українська Центральна Рада переважно підтримувала перший варіант.

У політичному дискурсі періоду діяльності Центральної Ради важливе місце посідало питання становища національних меншин. Найчисельнішими

серед них в Україні були росіяни, євреї та поляки. Українські соціалісти виступали за гарантування прав цих спільнот, спираючись на концепцію національно-персональної автономії. Її сутність полягала у забезпеченні культурних і національних прав меншин без порушення територіальної єдності держави.

Реалізація цієї концепції передбачала кілька ключових принципів:

- представники національних меншин добровільно долучаються до відповідної національної спільноти;
- автономія має екстериторіальний характер і не пов'язується з адміністративним поділом держави;
- основні можливості самореалізації національних спільнот зосереджуються переважно у сфері культури, освіти та духовного життя.

Попри актуальність і суспільну важливість порушених проблем, Українська Центральна Рада не змогла тривалий час утримувати широку підтримку населення. Зосередившись на реалізації автономістської програми, вона не забезпечила швидкого вирішення низки ключових соціально-економічних і державотворчих завдань. Серед них – створення національного законодавства, формування дієздатної армії, забезпечення міст продовольством та проведення ефективної земельної реформи. Згодом стало очевидним, що розрахунок на демократичну трансформацію Росії та автономістські очікування виявилися політично недалекоглядними.

Ідею сильної централізованої влади послідовно відстоював Павло Скоропадський (1873 – 1945) – український державний, політичний і громадський діяч, військовий, генерал-лейтенант російської імператорської армії, учасник російсько-японська війна, Перша світова війна та радянсько-українського воєнного протистояння. Після державного перевороту й ліквідації Української Центральної Ради він очолив політичний режим, відомий як Гетьманат, вважаючи його найбільш ефективною моделлю державного управління для України. Офіційною назвою держави в цей період була Українська Держава.

У Гетьманаті Павло Скоропадський убачав можливість реалізації ідеї незалежної України через традиційну національно-державну форму правління. Саме тому він прийняв титул «Гетьман усієї України», прагнучи підкреслити історичну спадкоємність із козацькою державницькою традицією.

На думку Скоропадського, уряд мав формуватися за принципом професіоналізму та поміркованої політичної орієнтації. Він віддавав перевагу лівоцентристській моделі управління, у якій ключові посади займали б компетентні фахівці. На відміну від урядів Центральної Ради, Рада Міністрів Гетьманату вважалася більш професійною за своїм складом. Водночас у кабінеті Скоропадського не було представників соціалістичних партій.

Рис. 51 Петро Скоропадський
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Прийняті 29 квітня 1918 року закони про тимчасовий державний устрій України, які фактично виконували роль Основного закону, закріплювали широкі владні повноваження гетьмана. Згідно з ними, Павло Скоропадський мав право затверджувати закони, призначати голову уряду – Отамана Ради Міністрів, формувати й розпускати кабінет у повному складі, а також виконував функції верховного головнокомандувача армії та флоту.

На відміну від Української Центральної Ради, Павло Скоропадський, маючи військовий досвід, добре усвідомлював значення сильної армії як необхідної умови існування незалежної держави. Саме тому в період Гетьманату були зроблені кроки до створення регулярних збройних сил. Проте, як і попередня влада, гетьман не зміг ефективно вирішити аграрне питання, яке залишалося надзвичайно важливим для селянства. Це суттєво послабило підтримку його режиму серед найбільш чисельної соціальної групи населення.

Водночас політична діяльність Скоропадського значною мірою залежала від німецької адміністрації, яка сприяла його приходу до влади. Через це багато важливих рішень доводилося узгоджувати з представниками окупаційної влади, що обмежувало його політичну самостійність і зменшувало можливості для незалежного державного курсу.

Подібно до Центральної Ради та Гетьманату, Директорія Української Народної Республіки також не змогла реалізувати задекларовані політичні цілі. Вона не утвердилася як стабільний та ефективний орган влади через сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед основних причин – військова та ідеологічна перевага більшовиків, популістичний характер внутрішньої політики, внутрішні конфлікти між політичними діячами та складна міжнародна ситуація.

Отже, лідерам українських національно-визвольних змагань не вдалося повною мірою реалізувати власні політичні концепції. З одного боку, українському проводу бракувало політичної послідовності, єдності та стратегічної наполегливості. З іншого – суспільство ще не мало достатньо сформованого соціального й культурного підґрунтя для масштабних революційних змін і впровадження необхідних реформ.

Цю ситуацію влучно охарактеризував Ісаак Мазепа, який зазначав, що революційні події 1917 року застали українське суспільство ослабленим у національному, соціальному та культурному вимірах. Після тривалого перебування під владою російської імперії лише селянство значною мірою зберегло українську мову та національну ідентичність, тоді як інші соціальні верстви зазнали процесів денаціоналізації. Це, на його думку, спричинило дефіцит національно свідомої інтелігенції та загальну недостатню підготовленість українського руху до масштабних політичних перетворень.

Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917 – 1921 рр.

Найважливішими пам'ятками політичної думки часів УЦР стали проголошені нею універсали.

Відповідно до *І Універсалу*:

– передбачена автономія України у складі Росії;

– УЦР одержувала право проголошувати універсали, що набували сили актів конституційного значення;

– передбачалися загальнонародні, рівні, прямі вибори Всенародних українських зборів (Сейм) через таємне голосування;

– національні меншини України отримували широкі національно-культурні права.

ІІ Універсал проголошено після переговорів керівництва УЦР із міністрами Тимчасового уряду О. Керенським, М. Терещенком і Г. Церетелі, за результатами яких український провід поступився певною мірою у вимогах щодо автономії. У документі зазначено:

– Петроград подає руку представникам української демократії;

– закликає в згоді з ними творити нове життя;

– визнає Генеральний Секретаріат носієм найвищої крайової влади в Україні, склад якого затверджує Тимчасовий уряд за погодженням із УЦР;

– допускає представників УЦР до кабінету військового міністра, до Генерального штабу верховного головнокомандувача з тим, що вони братимуть участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії.

За *ІІІ Універсалом* Україна ставала частиною федеративної Російської республіки, офіційно проголошеної ще 1 вересня 1917 року, й одержувала найменування Української Народної Республіки. Цей Універсал містив такі положення:

– верховний законодавчий орган УНР – УЦР;

– входження до складу УЦР представників національних меншин України;

– вищий законодавчий орган – Генеральний Секретаріат;

– затвердження державних кордонів УНР, що охоплювали Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську (без Криму) губернії; доля Курщини, Холмщини, Воронежчини й деяких інших суміжних губерній та областей, населених українцями, залежала від майбутніх домовленостей;

– утвердження демократичних принципів (свободи слова, віросповідань, друку, зборів, страйків, спілок, недоторканність особи та житла);

– скасування смертної кари;

– проголошення права національних меншин на національно-персональну автономію;

– проголошення реформи місцевого самоврядування;

– скасування в галузі земельних відносин приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні й інші землі нетрудових господарств і передача їх «земельним комітетам, обраним народом».

У *IV Універсалі* УЦР:

– проголосила УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу, яка хоче жити в згоді й приязні з усіма сусідами;

– уповноважувала вищий виконавчий орган, який відтоді почали називати Радою Народних Міністрів (РНМ), цілком самостійно вести мирні переговори в Брест Литовську й укласти мир, щоб УНР розпочала своє господарське життя в спокої та згоді, розпустила армію й на її місці створила народну міліцію;

– задекларувала тверду й рішучу боротьбу з більшовиками;

– узяла зобов'язання після повернення солдатів із фронтів переобрати волосні й повітові народні ради, міські думи, до того часу встановивши на місцях таку владу, до якої мали б довіру всі революційно-демократичні верстви народу, органи місцевого самоврядування співпрацювали б із радами селянських, робітничих і солдатських депутатів;

– проголосила, що закон про соціалізацію й передання землі трудовому народові без викупу вже розроблений та буде розглянутий на IX сесії УЦР через кілька днів, а передання землі відбудеться ще до початку весняних польових робіт; ліси, води, надра мали перейти до порядкування уряду УНР;

– наказувала РНМ негайно розпочати переведення всіх фабрик і заводів із воєнного в мирний стан, виготовляти продукти, потрібні насамперед трудящим масам, до привласнення найважливіших галузей торгівлі, монополізації залізної, вугільної, тютюнової промисловості, затвердження державно-народного контролю над усіма банками, їхньою позичковою діяльністю;

– проголосила боротьбу з безробіттям і курс на забезпечення скалічених, потерпілих від війни;

– закликала народ якнайпильніше провести вибори до Українських установчих зборів, які мали зібратися за кілька тижнів, узяти на себе функції найвищого господаря й упорядника української землі, закріпити свободу, лад і добробут народу, розв'язати питання про федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської держави в конституції незалежної УНР.

Рис. 52 Універсали Української Центральної Ради
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка.

У період українських національно-визвольних змагань образ революціонера соціалістичного типу, поєднаного з рисами ідеаліста та романтика, значною мірою уособлював Володимир Винниченко (1880 – 1951) – відомий письменник, драматург, публіцист, філософ і державотворець. Він був лідером Української соціал-демократичної робітничої партії, заступником голови Українська Центральна Рада, очолював уряд Генерального Секретаріату та став першим головою Директорія Української Народної Республіки.

Будучи переконаним соціалістом, Володимир Винниченко виходив із принципу соціальної справедливості та виступав на захист селянства, робітників і трудової інтелігенції. Саме ці соціальні групи він уважав основою продуктивного суспільства та носіями суспільно корисної праці. У цьому його підхід відрізнявся від поглядів Михайла Грушевського, який надавав провідну роль передусім селянству як найчисленнішій суспільній верстві. Натомість Винниченко розглядав рушійну силу українського народу ширше – як усіх представників фізичної праці.

Важливою складовою його політичного світогляду було розмежування між поняттями національного відродження та державності. Відродження нації він трактував як кінцеву мету, що передбачає пробудження національної свідомості, формування почуття гідності та пошук власних шляхів культурного й суспільного розвитку. Державність у цьому контексті виступала лише інструментом для досягнення цих цілей.

Подібно до Грушевського, до усвідомлення більшовицької загрози Винниченко не підтримував ідеї повної державної незалежності України. Він вважав, що український народ має долучитися до демократичних змін у росії, започаткованих Лютнева революція. Однак на відміну від багатьох сучасників, які ставили національне визволення на перше місце, Винниченко наголошував на необхідності одночасного соціального звільнення суспільства. У його політичній концепції соціальні та національні питання мали однакову вагу.

Політик добре усвідомлював, що підтримка населення є ключовою умовою легітимності державної влади. Після початку більшовицької агресії він переглянув свої погляди на федеративні відносини з росією, відмовившись від ідеї співіснування з більшовицькою державою. Винниченко різко критикував концепцію диктатури пролетаріату, вважаючи її неприйнятною для українських умов, оскільки, на його переконання, міський робітничий клас не міг домінувати над переважно селянським суспільством.

Результатом еволюції його політичних поглядів, як і позиції Михайла Грушевського, стало підтримання курсу на повну державну незалежність, що знайшло відображення у проголошенні IV Універсал Української Центральної Ради.

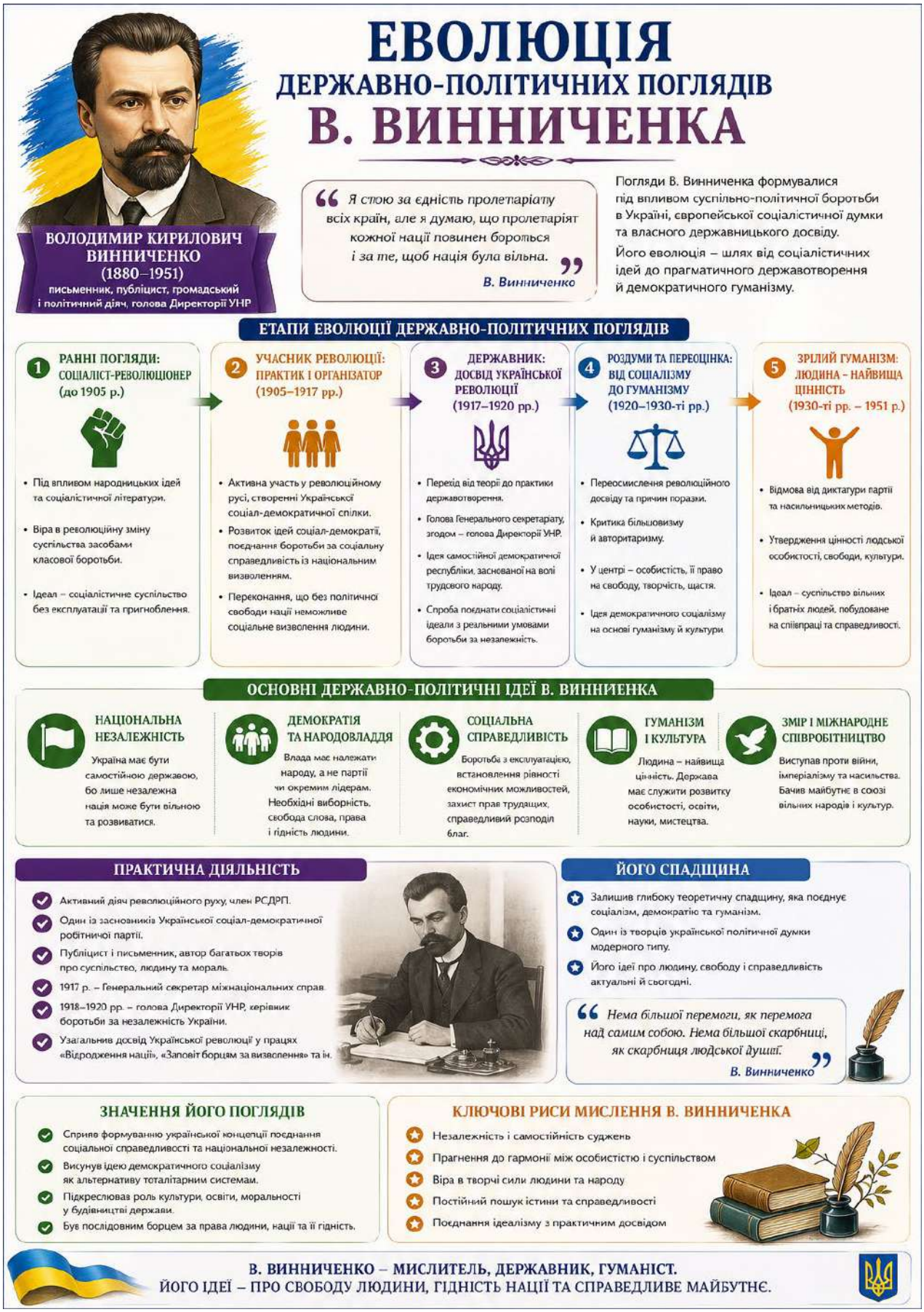

Рис. 53 Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Після еміграції до Австрія у 1919 році світоглядні орієнтири Володимира Винниченка зазнали помітної трансформації. Оселившись у Відні, він створив осередок комуністичної партії та відкрито засудив антирадянську політику Симона Петлюри, який очолив Директорію Української Народної Республіки. У цей період Винниченко публічно оголосив про перехід на комуністичні позиції. Політик, який раніше підтримував незалежну українську державність без більшовицького впливу, поступово змінив свої ідейні орієнтири, дедалі більше схиляючись до комуністичної моделі суспільного розвитку.

Водночас, навіть підтримуючи окремі соціалістичні принципи, Винниченко критично оцінював національну політику радянської влади. Він засуджував дискримінаційний підхід більшовиків до національних республік і вважав, що декларованe право народів на самовизначення часто використовувалося як політичний інструмент. Під час формування революційної стратегії більшовицьким керівництвом на чолі з Володимиром Леніним, на його думку, підтримка національних рухів мала переважно тактичний і кон'юнктурний характер.

Для Винниченка принцип національного самовизначення залишався визначальним навіть у межах соціалістичної концепції держави. Він вважав, що федеративний устрій може бути життєздатним лише за умови поваги до прав націй і забезпечення можливостей для їхнього політичного та культурного розвитку. Аналіз його політичної діяльності та публіцистичної спадщини свідчить, що спроби співпраці з російською владою були спрямовані передусім на пошук шляхів захисту України від централізаторської політики більшовизму та створення умов для національного розвитку.

У своїх пізніших поглядах Володимир Винниченко повертався до ідеї української державності, наголошуючи, що нація без власної держави є неповноцінним політичним організмом. У праці «Заповіт борцям за визволення» він обґрунтовував необхідність відновлення незалежної України на основі позитивних елементів радянської державності. На його переконання, майбутня українська держава мала поєднати демократичні принципи, політичну свободу та соціальну справедливість.

Винниченко описував модель політичної влади як систему, що ґрунтується на ліквідації будь-яких форм національного й політичного гноблення, забезпеченні самостійності України та розвитку демократії. У соціально-економічній площині він виступав проти найманої праці, допускав існування приватної власності й водночас розробляв концепцію колективної власності. Ця ідея стала основою його теорії «колектократії» – моделі суспільного устрою, у якій провідна роль належить колективним формам господарювання та управління.

Однією з найпослідовніших і найрішучіших постатей у боротьбі проти більшовицької влади в період українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років був Симон Петлюра (1879 – 1926) – політик, військовий керівник, публіцист, літератор та організатор українських збройних сил. Він обіймав посаду генерального секретаря військових справ Українська

Центральна Рада, а згодом став другим головою Директорії Української Народної Республіки.

У публіцистичній спадщині Петлюри чітко простежується його прагнення до національного відродження України. Його турбувало становище пригноблених народів, позбавлених права на власний культурний розвиток, освіту та національне самовираження. На думку діяча, обмеження цих прав неминуче призводить до духовної деградації та поступового зникнення національної спільноти.

Статті Симона Петлюри були пройняті ідеями демократії, патріотизму та віри у необхідність власної державності. У своїх працях він закликав до консолідації всіх суспільних верств навколо ідеї національного визволення та відродження української політичної нації.

Розмірковуючи над перспективами державного устрою після трансформації російської імперії, Петлюра вважав, що Україні потрібна така форма влади, яка забезпечить економічний розвиток, культурне піднесення та національне самоствердження. Напередодні революційних подій він, як і більшість української інтелігенції, підтримував ідею національно-територіальної автономії в межах реформованої російської держави.

У своїй статті «Війна і українці» Петлюра наголошував на необхідності сумлінного виконання українцями громадянського обов'язку перед російською державою, сподіваючись, що це сприятиме зміні ставлення російської влади до українського питання.

Таким чином, до початку Української революції Петлюра сформувався як політик, чиї погляди еволюціонували від соціалістичних переконань до чітко вираженої національно-визвольної позиції. Найактивніший етап його політичної діяльності припав на 1918–1919 роки, коли українська державність опинилася перед серйозними внутрішніми та зовнішніми викликами. У цих умовах на перший план виходила потреба не лише в ідейному натхненні, а й у сильному та відповідальному керівництві в умовах війни.

Як непримиренний противник більшовицької ідеології, Симон Петлюра послідовно виступав за незалежну українську державу, відкидаючи диктатуру пролетаріату та будь-які форми залежності від російського імперіалізму. Він прагнув переконати сучасників у правильності курсу на повну самостійність України, однак нерідко стикався з нерозумінням навіть серед політичного оточення, де ще залишалася популярною автономно-федеративна концепція.

У своїй державотворчій діяльності Петлюра концентрувався на зміцненні української державності та її захисті від зовнішніх і внутрішніх загроз. Як переконаний прихильник незалежності, він вважав, що успіх національного проєкту можливий лише за умови об'єднання різних політичних сил навколо спільної мети. Найбільшою небезпекою для України Петлюра розглядав російський більшовизм, який, на його думку, становив загрозу не лише державності, а й самому існуванню української нації.

Рис. 54 Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Громадсько-політична та просвітницька діяльність Симона Петлюри сприяла формуванню моделі української національної ідентичності, заснованої на розвитку самосвідомості та захисті національних інтересів. Він наголошував, що стратегічні цілі розвитку держави мають визначатися інтересами народу й країни загалом, а не вузькопартійними чи груповими пріоритетами. Петлюра підкреслював, що боротьба за незалежність є справою всієї нації, а не окремої політичної сили чи соціального класу, і потребує єдності політичної волі та домінування державних інтересів над партійними.

Важливе місце у його політичному світогляді займала концепція української держави як самостійної, соборної та демократичної республіки. Петлюра підтримував принципи республіканського устрою, виступав за поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, розвиток місцевого самоврядування та гарантування прав національних меншин. Він розглядав державу як легітимний інститут, покликаний координувати й регулювати всі сфери суспільного життя.

Проте, як і Михайло Грушевський та Володимир Винниченко, Петлюра не зміг повністю реалізувати свої державотворчі ідеї. Причиною цього стало складне військово-політичне становище, у якому перебувала Директорія Української Народної Республіки. Постійна боротьба з більшовицькими силами значно обмежувала можливості для довгострокової зовнішньополітичної стратегії.

У пошуках міжнародної підтримки Петлюра уклав союз із Польщею, що передбачав поступки щодо західноукраїнських територій. Це рішення викликало гостру критику серед сучасників, однак навіть такий компроміс не забезпечив Українській Народній Республіці тривалих політичних переваг чи стабільності.

Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григоріїв).

Юліан Охримович (1893 – 1921) – редактор студентського журналу «Шляхи» у Львові, був переконаним самостійником і соціаліст-гуманістом.

Особливе місце у своїх дослідженнях Юліан Охримович відводив національному чиннику в розвитку української політичної думки. Він прагнув повернути молоде покоління української інтелігенції до національних витоків, історичної традиції та культурної спадщини, вважаючи це важливою передумовою формування зрілої національної свідомості.

Аналізуючи світогляд української молоді початку 1860-х років, Охримович зазначав, що її формування відбувалося під впливом двох основних ідейних напрямів. З одного боку, значну роль відігравали традиції Кирило-Мефодіївського братства та поетична спадщина Тараса Шевченка. З іншого – важливим чинником були народницько-соціалістичні ідеї Олександра Герцена, Миколи Чернишевського і Миколи Добролюбова.

На думку Охримовича, саме поєднання цих двох інтелектуальних традицій визначило провідний напрям суспільної думки молодих українців. Центральними цінностями для них стали поняття «Україна» та «народ». Національна ідентичність поєднувалася з народницькими ідеалами, любов'ю до української мови, звичаїв, історії та культури, а також із зацікавленням життям і потребами простого люду. Саме ці ідейні орієнтири, за спостереженням дослідника, об'єднували значну частину української інтелігенції першої половини 1860-х років.

Такі висновки Юліан Охримович виклав у праці Нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст., де простежив еволюцію української суспільно-політичної думки в контексті формування національної свідомості.

Відомим публіцистом і кооператором був один із засновників УПСР, член УЦР, Генеральний писар у першому уряді України, заступник міністра внутрішніх справ в уряді Директорії Павло Христюк (1890 – 1941).

Павло Христюк вирізнявся виваженим підходом до оцінки політичних подій і здатністю до глибокого аналітичного мислення. Він лаконічно аналізував різні ініціативи та дії українського революційного руху, уміючи логічно аргументувати власні висновки. Завдяки його критичному підходу есерівське середовище нерідко відмовлялося від політичних планів і революційних задумів, які мали романтичний, але нереалістичний характер та не передбачали практичної можливості успіху.

Його інтелектуальні здібності високо оцінювали сучасники. Зокрема, Микола Ковалевський характеризував Христюка як талановитого публіциста та критика, здатного за сприятливих історичних умов посісти провідне місце в культурному й громадському житті України.

Важливою сторінкою діяльності Павла Христюка стала організація першого вільного кооперативного з'їзду Київщини у березні 1917 року. Він був ініціатором його скликання, а також безпосередньо займався організацією та керівництвом цього заходу. Христюк розглядав кооперацію як соціально-економічний рух, що має класовий характер і є одним із засобів боротьби демократичних верств населення проти економічного домінування буржуазії.

Водночас він наголошував, що кооперативний рух повинен залишатися передусім економічним за своєю природою і не підпорядковуватися партійним інтересам. На його думку, кооперація має розвиватися самостійно, зберігаючи власну логіку та практичну спрямованість.

У політичному плані Христюк вважав, що на початковому етапі революції українські політичні сили повинні були використати історичний момент для самоорганізації та вироблення чітких партійних програм. Він підкреслював, що майбутня українська держава не повинна механічно копіювати західноєвропейські республіканські моделі, навіть найбільш демократичні. Натомість Україна, на його переконання, мала створити власну народну республіку, орієнтовану на захист інтересів трудового населення.

У передмові до праці «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» Павло Христюк наголошував на важливості осмислення досвіду української революції. Він вважав, що її аналіз має першорядне значення не лише для українського суспільства, а й для інших народів – як панівних, так і поневолених. Особливість цього дослідження полягає в тому, що воно значною мірою відображає есерівське бачення подій Української революції та інтерпретацію її історичного розвитку.

Відомою постаттю доби УЦР, Ради Міністрів та Директорії був громадський і політичний діяч, соціолог, політолог Никифір Григоріїв (1883 – 1953).

У центрі наукових зацікавлень Никифора Григоріїва перебували проблеми нації та держави. Він розробив власні концепції цих понять, прагнучи осмислити їхню роль у суспільному розвитку та історичному поступі. На його думку, держава є особливою формою соціальної організації, яка здійснює верховне право володіння певною територією, забезпечує порядок серед населення, захищає межі та використовує територію відповідно до власної політичної волі.

Григоріїв розглядав державу як організоване суспільне утворення, що відрізняється від інших форм соціальних об'єднань насамперед здатністю самостійно розпоряджатися визначеною частиною земної поверхні незалежно від зовнішнього впливу чи згоди інших народів. Він вважав, що уявлення про державу змінювалося впродовж історії хвилеподібно, проходячи різні стадії розвитку, особливо помітні в періоди суспільних потрясінь і революцій.

Науковець виокремлював чотири основні історичні етапи розвитку державності:

1. стародавню добу – епоху великих універсальних імперій до занепаду Падіння Західної Римської імперії;
2. середньовічний період – час феодальних держав до великих буржуазних революцій;
3. новітню добу – етап формування парламентарних і національних держав до початку світових воєн;
4. сучасний період – добу групових, монолітних або коаліційних держав.

На переконання Григоріїва, у кожній історичній епосі розуміння держави проходило три послідовні стадії: теократичну, раціоналістичну та науково-дослідну. Він наголошував, що спочатку суспільство пояснювало природу влади через релігійні уявлення, згодом – через логічні та філософські концепції, а пізніше – на основі емпіричного й наукового аналізу. При цьому теорії нових історичних періодів не завжди були глибшими за попередні.

Ідеальною формою влади для України Никифор Григоріїв вважав народовладдя. У його працях послідовно простежується ідея влади трудового народу, реалізованої через систему рад. Він розглядав ради як історично притаманну українському суспільству форму політичної організації, що

найбільше відповідає демократичним традиціям і соціальному характеру української нації.

У концепції Григоріїва українська нація постає передусім як трудова спільнота. Він трактував націю не лише як біологічне явище, засноване на спільному походженні та території проживання, а й як економічну та культурну спільність. На його думку, націю формують господарські зв'язки, спільна мова, культура, традиції та духовні цінності.

Для повноцінного існування нації, за переконанням ученого, необхідне задоволення як матеріальних, так і духовних потреб. Йдеться про забезпечення умов для економічного життя, розвитку освіти, науки, літератури, мови й культури. Важливо, щоб ці потреби реалізовувалися власними силами народу, відповідно до його традицій, здібностей і національного характеру.

У праці «Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм» Никифір Григоріїв значну увагу приділяв проблемі культури як важливого чинника існування та розвитку нації. Він звертав увагу на те, що громадяни великих держав часто добровільно засвоюють культурні досягнення інших народів, інтегруючи їх у власну культурну систему. У результаті вони починають сприймати свою культуру як універсальну й переконані, що саме вона здатна найкраще задовольнити потреби людства.

На думку Григоріїва, така позиція нерідко призводить до культурного домінування сильніших держав над підкореними народами. У подібних умовах поневолені нації змушені відмовлятися від власної культурної спадщини на користь чужої, яку проголошують вищою та більш розвиненою. Учений розглядав це як небезпечний процес, що може спричинити втрату національної ідентичності.

Особливе значення у своїй концепції він надавав території та господарству, вважаючи їх основою національного суверенітету. На переконання Никифора Григоріїва, нація, яка не має власної території та економічної бази, неминуче залежить від інших держав – тих, на чиїй землі вона перебуває та чиїми ресурсами користується.

Для захисту власної території та господарства нація повинна мати високий рівень політичної свідомості. Григоріїв стверджував, що прагнення біологічної спільноти перетворитися на політичну є закономірним етапом її розвитку. Ключову роль у цьому процесі відіграє культура, оскільки саме вона сприяє формуванню політичної єдності та національної самосвідомості.

Учений наголошував, що народ, позбавлений власної культури, приречений на залежність, асиміляцію та поступовий занепад. Саме тому розвиток культури він розглядав як стратегічне завдання нації. На його думку, культурне відродження неможливе без політичної свободи, а боротьба за культуру в підсумку є боротьбою за державність і незалежність.

Крім того, Григоріїв підкреслював взаємозв'язок між економічним становищем суспільства та рівнем його культури. Чим вищий рівень господарського розвитку, тим ширшими є можливості для культурного поступу, освіти, науки й духовного життя нації.

Важливе місце в українській політичній думці періоду Українська революція посіла концепція націонал-комунізму. Цей напрям виник як результат поєднання національної ідеї з комуністичним баченням суспільного розвитку. Його формування відображало спробу узгодити два різні підходи до історичного процесу: націоналістичний, який визначав націю головним суб'єктом історії, та комуністичний, що акцентував увагу на класовій боротьбі як рушійній силі суспільних змін.

Націонал-комунізм сформувався як окрема політична течія, яка прагнула поєднати соціалістичну перебудову суспільства з ідеєю національного самовизначення. Представники цього напряму підтримували комуністичні принципи, але водночас не відмовлялися від національного підґрунтя та прагнули забезпечити політичну самостійність України.

Українські націонал-комуністи, які поділяли більшовицькі соціально-економічні ідеї, виступали за державний і партійний суверенітет України. Це робило їх суттєвими політичними конкурентами російських більшовиків, адже вони намагалися поєднати соціалістичний проєкт із національними інтересами. На відміну від централізаторської політики більшовицького керівництва, українські діячі цього напряму прагнули більшої автономії або навіть незалежності у межах комуністичної моделі розвитку.

Для українських представників націонал-комунізму було характерним пояснювати потребу національного визволення та державної незалежності України через положення марксистської теорії соціалістичної революції. Вони вважали, що успіх революційних змін в Україні неможливий без національного самовизначення та політичної самостійності.

Подібне трактування не збігалося з офіційною позицією російських більшовиків, які орієнтувалися на централізовану модель влади. Для більшовицького керівництва ідеї українського націонал-комунізму становили загрозу, оскільки суперечили політиці підпорядкування України загальносоюзному центру та обмежували можливості контролю над українським політичним простором.

Незважаючи на те, що націонал-комунізм був концептуалізований в Україні з кінця 1917 року, своє теоретичне обґрунтування він отримав на початку 1919 року після виходу праці «До хвилі. Що діється на Україні та з Вкраїною» авторства двох українських більшовиків – Сергія Мазлаха (1878 – 1937) (справжнє прізвище – Робсман) та Василя Шахрая (1888 – 1919).

Рис. 55 С. Мазлах та В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії в Україні
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Праця «До хвилі. Що діється на Україні та з Вкраїною» фактично стала програмним документом українського націонал-комунізму. Вона виконувала роль ідейного орієнтира для тих, хто прагнув поєднати соціалістичні принципи з національною самостійністю України.

Ще до появи цієї книги Сергій Мазлах висловлював погляди, які істотно відрізнялися від позицій більшості більшовиків у національному питанні. Він трактував проголошене більшовицькою владою право народів на самовизначення як реальне право українців на створення незалежної держави. Попри свою прихильність до марксистської теорії, Мазлах не підтримував існування Комуністичної партії (більшовиків) України як лише регіонального підрозділу російської партії.

Разом із Василем Шахраєм він у 1918 році сформував першу націонал-комуністичну опозицію. У своїй спільній праці автори аналізували українсько-російські відносини, особливо в економічній площині, та дійшли висновку, що вони мають ознаки взаємин між колонією та метрополією. Саме тому, на їхню думку, українське питання передбачало не лише соціальне, а й національне визволення.

Мазлах і Шахрай підходили до проблеми державності як політичні реалісти. Вони наголошували, що незалежність України не може залишатися декларацією, а повинна означати реальне утвердження держави як окремої політичної одиниці. Автори вважали, що існує лише два можливі варіанти розвитку: або Україна має власну державність із незалежними урядом і партією, або вона перетворюється на периферійну частину росії, де українська самобутність поступово придушується.

Особливу увагу вони приділяли необхідності незалежного політичного центру, здатного гарантувати суверенітет держави. На їхню думку, будь-яка формальна автономія залишалася ілюзорною доти, доки політична влада контролювалася ззовні.

У межах марксистського підходу Сергій Мазлах і Василь Шахрай обґрунтовували необхідність державної незалежності України як умови успішної соціалістичної революції. Вони трактували самостійність як засіб подолання наслідків національного гноблення, що сформувалося внаслідок імперської політики царизму.

Автори також вважали, що існування двох незалежних держав – української та російської – могло б стати основою рівноправних і дружніх взаємин між народами. Вони наголошували, що боротьба українців за національно-державне визволення є історично закономірною та необхідною.

Таким чином, політична думка періоду Української революції значною мірою ґрунтувалася на ідеї національного визволення. На початковому етапі революційних подій українські політичні сили здебільшого орієнтувалися на автономію у складі федеративної держави. Проте досвід взаємин із більшовицькою владою поступово привів до утвердження ідеї повної державної незалежності України. Соціалістичні концепції, які підтримували багато українських діячів, поєднувалися з прагненням соціальної справедливості, однак їхня реалізація була ускладнена політичною непослідовністю та складними історичними обставинами.

Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника.

Після завершення Української революції та громадянської війни на більшій частині українських земель утвердилася радянська влада, а було створено Українська Соціалістична Радянська Республіка. Формально вона вважалася незалежною державою, однак фактично перебувала під політичним контролем більшовицького центру. Початок 1920-х років характеризувався складною внутрішньою ситуацією: економічною руїною, політичною нестабільністю та соціальною кризою.

Однією з головних причин занепаду стала політика Воєнного комунізму, запроваджена більшовиками під час громадянської війни. Її метою було швидке встановлення соціалістичної економічної системи та забезпечення ресурсами армії й великих міст. Політика передбачала націоналізацію землі й промисловості, примусову трудову мобілізацію, централізований розподіл продуктів і товарів, а також вилучення зерна у селян через систему продрозкладки.

Такі заходи призвели до різкого скорочення виробництва. Сільське господарство зазнало значних втрат, оскільки селяни втрачали стимули до праці через конфіскацію продукції та інфляцію. Водночас дефіцит промислових товарів і знецінення грошей поглиблювали кризу економічних відносин.

Суспільство переживало глибоку деградацію. Значна частина інтелігенції була репресована, загинула або емігрувала, що негативно вплинуло на культурний і науковий розвиток країни. До економічних труднощів додалися природні катаклізми: посуха та голод, який охопив Україну й південні райони колишньої російської імперії.

Особливо трагічним став Голод 1921–1923 років в Україні, що забрав життя сотень тисяч людей. На відміну від пізніших голодоморів, радянська влада тоді не приховувала катастрофу та дозволила міжнародну допомогу. Проте голод значно посилив соціальне напруження та продемонстрував неспроможність політики воєнного комунізму.

Унаслідок економічної кризи більшовицьке керівництво було змушене перейти до нової економічної моделі – Нова економічна політика (НЕП). Цей курс передбачав часткове повернення ринкових механізмів і був розрахований на поступове відновлення господарства. Неп не заперечував соціалістичної перспективи, але визнавав необхідність тимчасових економічних поступок.

Головною політичною метою непу було зменшення соціальної напруги та зміцнення союзу між робітниками й селянством. Економічна мета полягала у відновленні виробництва та подоланні наслідків війни й розрухи. Соціально неп мав створити умови для будівництва соціалістичного суспільства без очікування світової революції. Водночас влада прагнула відновити зовнішньополітичні контакти й подолати міжнародну ізоляцію.

У період непу в Україні існували також колективні господарства – колгоспи та комуни, які переважно організовували представники бідного

селянства, місцеві комуністи та комсомольці. Проте основна економічна активність дедалі більше пов'язувалася з приватною ініціативою дрібних підприємців, яких називали непманами.

Політичним наслідком непу стало часткове примирення селянства з радянською владою. Відновлення господарської активності та послаблення адміністративного тиску тимчасово зміцнили позиції більшовицького режиму в Україні.

Доба непу тривала приблизно з 1921 до 1929 року. Її завершенням стали хлібозаготівельні кампанії кінця 1920-х років, повернення до жорстких методів державного контролю та початок масової колективізації, що знаменувало перехід до нової стадії радянської економічної політики.

Запровадження Нової економічної політики та політики коренізації стало спробою радянської влади досягти компромісу із селянством і національною інтелігенцією. У межах цієї стратегії в Українській Радянській Соціалістичній Республіці важливе місце посіла українізація – складова загальносоюзної політики коренізації.

Українізація була тимчасовим політичним курсом, що реалізовувався у 1920-х – на початку 1930-х років керівництвом Комуністичної партії (більшовиків) України та урядом УСРР. Її основна мета полягала у зміцненні радянської влади через часткове врахування національних інтересів українського суспільства. Політика передбачала розширення використання української мови в адміністрації, освіті, пресі, культурному житті та залучення українців до партійного й державного апарату.

Важливим етапом у формуванні цієї політики став XII з'їзд російської комуністичної партії (більшовиків), який відбувся у квітні 1923 року. Саме він заклав підвалини нової національної політики, спрямованої на укорінення радянської влади в союзних республіках. З'їзд рекомендував залучати до управління місцеві кадри, які знали мову, традиції та побут населення, а також створювати законодавчі умови для використання національних мов у державних установах.

У результаті політики українізації українська мова набула статусу важливого інструменту державного та культурного життя. Було створено широку мережу українських шкіл, розвивалися преса, книговидання, театральне мистецтво, кінематограф, музика та образотворче мистецтво. У цей період спостерігалося активне піднесення української культури, що набувала виразного національного характеру.

Водночас для більшовицької влади культурні досягнення мали насамперед інструментальне значення. Українська мова, освіта, література й мистецтво розглядалися як засоби поширення комуністичної ідеології. Головним критерієм залишалася політична лояльність і відповідність культурної продукції ідеологічним вимогам.

Паралельно з розвитком українізації відбувалася боротьба з альтернативними світоглядними течіями. Радянська влада прагнула усунути

вплив інших політичних і культурних ідей, які могли становити загрозу монополії комуністичної ідеології.

Особливу увагу більшовики приділяли молодому поколінню. Освіта розглядалася як ключовий інструмент формування нової соціалістичної людини. Радянська школа мала не лише передавати знання, а й виховувати громадянина, відданого комуністичному суспільству та його цінностям.

Таким чином, політика коренізації та українізації поєднувала елементи культурного відродження з ідеологічним контролем. Вона сприяла розвитку української мови та культури, але водночас залишалася частиною ширшої стратегії зміцнення радянської влади в Україні.

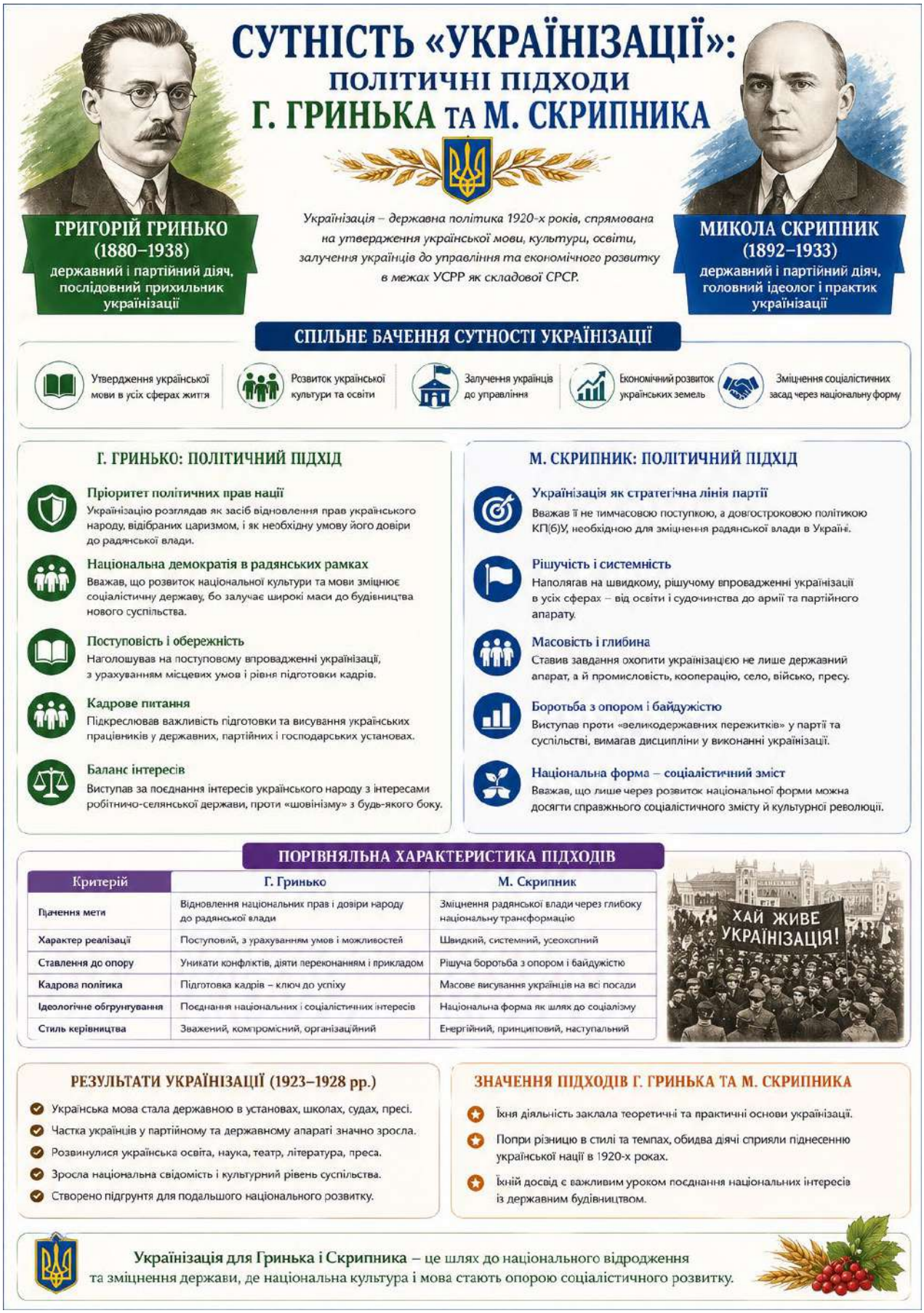

Рис. 56 Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника (Згенеровано Open AI ChatGPT)

У лютому 1920 року Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) ухвалила постанову про скасування Всеукраїнського ревкому і створила сім наркоматів, у тому числі і Наркомат освіти, комісаром якого було призначено Григорія Гринька (1890 – 1938).

Позиція Григорія Гринька щодо розвитку освіти та економіки України вирізнялася чіткістю й принциповістю. Обіймаючи посаду народного комісара освіти у 1920–1922 роках, він відігравав ключову роль у формуванні радянської системи освіти в Україні. Фактично Гринько очолював процес глибокої трансформації освітньої сфери, закладаючи основи мережі культурно-освітніх установ і водночас спрямовуючи їх на ідеологічну перебудову відповідно до вимог нової влади.

Водночас він відстоював підходи, які частково суперечили загальносоюзній освітній політиці. Зокрема, Гринько підтримував ідеї більшої автономії у формуванні української системи освіти, що надавало його поглядам певного «самостійницького» характеру.

У сфері освіти Григорій Гринько наголошував на необхідності поєднання загальної та професійної підготовки з раннього віку. Він критично ставився до переважання теоретичних знань і абстрактного навчання, вважаючи їх недостатньо ефективними для практичних потреб суспільства. Натомість виступав за спеціалізовану, вузькопрофільну підготовку кадрів, яка б відповідала конкретним економічним завданням.

Гринько також пропонував переглянути модель єдиної трудової школи, замінивши її системою дитячих будинків як осередків навчально-виховної роботи. Такий підхід відображав прагнення поєднати освіту з соціальним вихованням і контролем над формуванням молодого покоління.

У своїй праці «Ударні питання професійної освіти» він акцентував увагу на першочергових економічних завданнях. На його думку, головною метою державної політики мало стати подолання господарської розрухи, відновлення промисловості та підняття виробництва. Для цього необхідно було мобілізувати значні ресурси й спрямувати підготовлені кадри на відбудову зруйнованих підприємств.

Таким чином, концепція Григорія Гринька поєднувала освітню реформу з економічними потребами держави. Освіта розглядалася ним не як самоціль, а як інструмент підготовки фахівців, здатних забезпечити відновлення та розвиток господарства України в умовах післявоєнної кризи.

У березні 1927 року народним комісаром освіти України призначають українця Миколу Скрипника (1872 – 1933), який на цій посаді працював до лютого 1933 року. Тож, надалі рушійною силою українізації був саме він – як голова комісаріату освіти (1927 – 1933; раніше (1922 – 1927 рр. був народним комісаром юстиції та генеральним прокурором України)).

У грудні 1927 року в журналі «Радянська освіта» було опубліковано програмну статтю Микола Скрипник під назвою «Десять заповідей культурного будівництва». Вона фактично стала концептуальною основою його діяльності як урядовця. У ній ішлося про реалізацію п’ятирічного плану

розвитку культури, спрямованого на всебічне піднесення української культури та розширення українізації в усіх сферах суспільного життя, водночас із забезпеченням культурних прав національних меншин.

Микола Скрипник залишався послідовним прихильником політики українізації, проте поєднував її з принципами коренізації щодо інших етнічних груп. Він розглядав розвиток української культури як ключовий елемент зміцнення радянської влади в республіці, водночас визнаючи необхідність врахування багатонаціонального складу населення.

Важливим аспектом його позиції була критика великодержавного російського шовінізму, який він вважав головною загрозою для національного розвитку. Скрипник наполягав на самостійності української культури та її незалежності від російського впливу, підкреслюючи необхідність подолання зверхнього ставлення до української мови та культурної традиції.

У праці «Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917–1918 рр.)» він зазначав, що майбутнє України значною мірою залежить від підтримки з боку партії процесів поширення української мови й культури серед широких мас населення. Водночас Скрипник трактував культуру як «національну форму і мову», уникаючи вузького етнографізму, тобто обмеження культури лише фольклорними чи традиційними елементами.

Його практична діяльність у межах українізації була масштабною. Скрипник ставив за мету дерусифікацію значної частини етнічних українців, а також поширення знання української мови серед російськомовного населення республіки. З його ініціативи у 1927 році було проведено всеукраїнську правописну конференцію, результатом якої стало створення так званого «скрипниківського» правопису.

Цей правопис, затверджений у 1928 році, вважається одним із найпослідовніших у напрямі утвердження мовної самобутності, оскільки він значною мірою усував русифікаційні елементи та сприяв унормуванню української літературної мови.

Микола Скрипник досяг значних результатів у реалізації політики українізації. У її кульмінаційний період – 1929 року – понад 80 % загальноосвітніх шкіл і близько 30 % вищих навчальних закладів здійснювали навчання українською мовою, а 97 % українських дітей здобували освіту рідною мовою. Для порівняння, до революції українське шкільництво майже не існувало, тож такі досягнення виглядали надзвичайними.

Політику українізації Микола Скрипник трактував як багатовимірний процес, що охоплював:

- формування революційно-класової свідомості трудящих із поєднанням національної гідності та ідей пролетарського інтернаціоналізму;
- виховання серед російського населення поваги до України та її культури;
- поширення української мови в усіх сферах життя – партійній, економічній, науково-технічній, освітній і культурній;
- забезпечення культурних прав українців поза межами республіки.

Водночас його політична позиція була внутрішньо суперечливою. Як переконаний більшовик, Микола Скрипник послідовно відстоював ленінську ідеологію та жорстко виступав проти противників радянської влади. Він боровся з українським націоналізмом, підтримував ліквідацію опозиційних течій у партії (зокрема шумськізму та хвильовізму), а також був причетний до процесів, що призвели до знищення частини української інтелігенції.

Разом із тим, дотримуючись тієї ж ленінської логіки, він визначав головною загрозою великодержавний російський шовінізм і не менш рішуче виступав проти нього. Скрипник послідовно підкреслював самостійність української культури, її окремішність і право на незалежний розвиток.

Отже, діяльність Миколи Скрипника поєднувала дві лінії: з одного боку – активне сприяння розвитку української мови й культури, з іншого – жорстку відданість більшовицькій ідеології. Саме ця суперечність зрештою зумовила трагічний фінал його політичної кар'єри.

Українські більшовики відіграли активну роль у встановленні радянської влади в 1917–1920 роках і стали ініціаторами формування явища національного комунізму. Представники цього напряму залишалися відданими комуністичній ідеології та були переконані, що марксизм-ленінізм є універсальним шляхом суспільного розвитку.

Водночас вони наполягали на необхідності адаптації комуністичної доктрини до національних умов. Такий підхід передбачав, що російська модель не може бути єдиною, а різні народи мають право реалізовувати власні варіанти соціалістичного будівництва. Фактично йшлося про поєднання соціалістичних ідей із національно-визвольними прагненнями, що мало надати комунізму виразного національного змісту.

Важливою передумовою поширення цих ідей стало те, що на Східній Україні вже існував тісний зв'язок між національним рухом і соціалістичними ідеями. Саме тому концепція національного комунізму досить швидко знайшла підтримку серед частини українських більшовиків, які прагнули поєднати соціальну революцію з національним визволенням.

Найбільш відкрито та пристрасно закликав відкинути «російський шлях» Микола Хвильовий (Фітільов) (1893 – 1933) – один із основоположників української радянської літератури, прозаїк, поет, публіцист. Свої погляди на долю української державності він виклав у поезіях, прозаїчних творах і полемічних памфлетах.

Рис. 57 Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Микола Хвильовий активно обстоював ідею боротьби двох культур в Україні – української та російської. У цьому протистоянні він закликав стати на захист молодого українського суспільства, маючи на увазі не лише конкуренцію в літературному середовищі й на книжковому ринку, а й ширше – боротьбу за самобутній культурний розвиток.

У праці «Україна чи Малоросія» він пояснював слабкість української культури насамперед залежним становищем інтелігенції, яка тривалий час орієнтувалася на «північну» (російську) культуру. На його думку, це заважало Україні повноцінно розкрити власний національний потенціал і культурний геній.

Погляди Миколи Хвильового викликали різку реакцію більшовицької влади. У них вбачали загрозу єдності пролетаріату, відхід від офіційної ідеології та навіть схильність до опозиційних (зокрема троцькістських) ідей. Під тиском партійного керівництва письменника змусили публічно каятися, однак це не припинило критики й ідеологічного переслідування.

Трагічним фіналом життя Миколи Хвильового стало самогубство у 1933 році. Цей крок був актом протесту проти репресій, спрямованих проти української інтелігенції та культурного відродження загалом.

Точку зору Хвильового щодо орієнтації на Європу підтримував й Олександр Шумський (1890 – 1946), не поділяючи лише форми, в якій її висловив письменник. Олександр Шумський викладав свої політичні ідеї переважно у виступах на партійних з'їздах і конференціях, приділяючи особливу увагу політиці українізації. Він вважав, що її успіх безпосередньо залежить від глибокого реформування системи освіти. Ці погляди найбільш повно відображені у його статті «На третьому фронті», де освіта розглядається як ключовий інструмент національного відродження.

У листі до Йосип Сталін (1926 р.) Шумський наголошував на посиленні українського національного руху. Він переконував, що цей процес має очолюватися саме українськими комуністами, а не представниками інших національностей. Інакше, на його думку, зростання національної свідомості українців могло призвести до відчуження від радянської влади, яку населення сприймало як чужу.

Олександр Шумський також різко критикував прояви централізму з боку москви та тих українських діячів, які підтримували таку політику. У 1927 році він відкрито виступив проти домінування російських комуністів у партійному керівництві, звинувачуючи їх у недовірі до українців і формальному, декларативному інтернаціоналізмі, що супроводжувався зневагою до української культури.

Такі позиції викликали жорстку реакцію з боку партійного керівництва. Від Шумського вимагали публічного каяття та відмежування від його поглядів. Партійна преса піддала його різкій критиці, а спроби відстояти власне бачення національного питання завершилися політичними переслідуваннями, які згодом переросли у репресії.

Рис. 58 Політичні ідеї О. Шумського
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Рис. 59 Клас і нація у вченні М. Яворського
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Матвій Яворський (1878-1937) – постать, яку сучасники й дослідники оцінювали вкрай неоднозначно. Одні вважали його першим українським істориком-марксистом, інші – «непослідовним марксистом». Зокрема, Велика радянська енциклопедія характеризувала його як «псевдомарксиста», звинувачуючи в ідеалізації українського націоналізму, куркульства та недооцінці ролі російського пролетаріату. Така критика відображала ідеологічні суперечності довкола його наукової спадщини.

У науковий простір Матвій Яворський увійшов у період активного просування партійних кадрів, що визначило його звернення до марксистсько-більшовицької інтерпретації історії. Проте він не обмежувався лише класовим підходом, а намагався поєднати його з національним баченням історичного розвитку України.

Це особливо помітно у його праці «Нарис історії України», де він визначає головним завданням історіописання аналіз двох ключових суперечностей: соціально-класової боротьби та взаємодії людини з природою. Виходячи з економічного детермінізму, Яворський поділяв історію України на послідовні етапи: від натурального господарства до соціальної революції.

Загалом учений прагнув представити історію України як безперервний процес класової боротьби й революційних трансформацій. Водночас він визнавав існування «національної своєрідності» українського історичного розвитку. Яворський підкреслював, що революційний рух в Україні не можна ототожнювати з російським, оскільки він має власні соціокультурні передумови, ідеологічні орієнтири та історичну специфіку.

Особливе значення у його концепції надавалося революціям як переломним моментам історії. Саме вони, на його думку, забезпечують перехід від одного суспільного ладу до іншого й виступають закономірним етапом розвитку суспільства.

Таким чином, Матвій Яворський намагався синтезувати марксистську методологію з національним підходом до історії України, що й зумовило як новаторський характер його праць, так і їхню суперечливу оцінку в радянській історіографії.

Матвій Яворський не обмежувався аналізом ідей революційного руху в Україні, а прагнув показати його специфічну соціальну основу, відмінну від російської. Він підкреслював, що український революційний процес формувався на ґрунті інтересів дрібнобуржуазних верств, передусім підприємницького селянства.

На думку М. Яворського, саме «дрібна буржуазія» перебрала на себе роль колишньої дворянської опозиції й фактично стала виразником загальнонаціональних інтересів українського суспільства в перехідну добу між дореформеним і пореформеним періодами. У цьому контексті він особливо наголошував на ролі селянства як носія нових соціально-економічних тенденцій.

У праці «Емський акт 1876 року» 1927 р. історик зазначав, що український народницький рух був тісно пов’язаний із селянством, яке

уособлювало «буржуазні тенденції американського типу». Саме тому народництво він трактував як проміжний етап між традиційними формами суспільного життя та формуванням робітничого руху й поширенням марксизму.

Крім того, Матвій Яворський розрізняв два типи заможного селянства («глитая») в Україні:

- «феодальний» тип, що розвивався за прусською моделлю;
- «капіталістичний фермерський» тип, близький до американського зразка.

Таким чином, Яворський намагався показати, що соціально-економічна еволюція українського суспільства мала власну логіку й специфіку, яка не зводилася до російського досвіду. Його підхід поєднував марксистський аналіз класових відносин із визнанням національних і соціокультурних особливостей українського історичного розвитку.

Глитай – заможний селянин-власник, який використовував найману працю.

Матвій Яворський фактично адаптував до українських реалій відому концепцію В. Леніна про два шляхи розвитку капіталізму. У його інтерпретації «глитай» американського типу поставав як активний соціальний суб'єкт, який міг конкурувати з пролетаріатом як під час революції 1905–1907 років, так і в подіях 1917 року.

Звідси випливало його класове трактування українських політичних сил. Українська Центральна Рада, на його думку, виражала інтереси «глитая американського типу», тоді як Українська Держава репрезентувала «прусський» варіант цього соціального прошарку. Цю подвійність він метафорично визначав як «дволикого Януса українського націоналізму».

Автономістські та самостійницькі прагнення українських партій 1917 року Матвій Яворський пояснював впливом дрібнобуржуазної стихії, яку, за його словами, охопив «націоналістичний дурман». У своїй «Коротка історія України» він навіть означував події як «національну революцію», підкреслюючи їхню специфіку. Водночас історик звертав увагу на розбіжності серед більшовиків у питанні національної політики, зокрема критикував позицію Еммануїла Квірінга, для якого українське питання розчинялося в російських централістських традиціях. Ці аспекти він детальніше аналізував у праці До історії КП(б)У.

У 1929 році в харківській пресі з'явилася його стаття «Про мої помилки в концепції історії України», яка мала характер вимушеного «каяття». Попри формальне визнання (його було обрано академіком Всеукраїнська академія наук), того ж року Яворського звинуватили в «націоналістичному ухилі» та усунули з наукової роботи.

Надалі його концепцію піддали жорсткій критиці як у радянській, так і в українській історіографії. У СРСР навіть утвердився термін «яворщина» – як позначення відхилення від офіційної марксистської лінії. Основні звинувачення стосувалися перебільшення ролі національного чинника, ідеалізації

дрібнобуржуазних сил та трактування української революції як самостійного явища, а не складової загальноросійського процесу.

Таким чином, концепція Матвія Яворського поєднувала класовий аналіз із визнанням національної специфіки, що й зробило її водночас новаторською та неприйнятною для сталінської ідеологічної системи.

Яворський зазнав трагічної долі: у 1930 році його виключили з партії та зі складу Всеукраїнської академії наук, згодом заарештували, заслали на Соловецькі острови, а в 1937 році розстріляли. Ця доля була типовою для багатьох представників української інтелектуальної еліти доби.

Політична думка періоду непу відображала певну лібералізацію суспільного життя в Україні. У цей час спостерігалося пожвавлення національно-культурного розвитку, відносне покращення матеріального становища населення, а також активізація інтелектуального пошуку. Українські мислителі, натхненні ідеєю соціалістичного будівництва, намагалися виробити концепції розвитку культури, освіти, науки, економіки та державного управління.

У своїх поглядах вони наполягали на праві України на власний розвиток навіть у складі СРСР: відстоювали значення української мови, культури, формування національної еліти, а також підкреслювали роль України як важливого суб'єкта революційних процесів і посередника між радянським світом і Європою.

Більшовицька влада, усвідомлюючи силу національного чинника, змушена була тимчасово піти на поступки, зокрема запровадивши політику українізації. Вона навіть визнавала окремі власні прорахунки, серед яких – прояви великодержавного шовінізму в партійних структурах. Проте ці поступки мали суто тактичний характер.

Насправді ж поширення ідей українських мислителів викликало занепокоєння влади. Погляди таких діячів, як Миколи Скрипника, Миколи Хвильового, Олександра Шумського, Михайла Волобуєва, Матвія Яворського та інших розцінювалися як загроза монополії більшовиків на владу в Україні.

Навіть такі прихильники офіційної політики, як Микола Скрипник, визнавали існування «націоналістичних ухилів» (шумськізму, хвильовізму, волобуєвщини, яворщини) й вважали їх небезпечними для партії. Згодом ситуація ще більше загострилася: участь у політиці українізації почали трактувати як прояв антирадянської діяльності.

Отже, період непу в Україні став часом суперечливого поєднання відносної культурної свободи та поступового посилення ідеологічного контролю, що зрештою завершилося згортанням українізації та масовими репресіями проти української інтелігенції.

ТЕМА 10.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 20-30-ті рр. XX СТ.

Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної Революції (Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька).

Після розпаду Австро-Угорської імперії (1918) та військової поразки Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР, з 22 січня 1919 р. – ЗОУНР) у польсько-українській війні 1919 року Галичина увійшла до складу Другої Речі Посполитої. Новий режим проводив політику, спрямовану на досягнення остаточної переваги над українським населенням та його повну асиміляцію як бездержавної нації.

Незважаючи на значні людські, територіальні та морально-психологічні втрати, галицьке суспільство та його інтелектуальна еліта не відмовилися від ідеї відновлення суверенної української державності. Вони продовжували теоретично розробляти державно-соборницькі концепції та активно шукали шляхи їх практичної реалізації.

Українська суспільно-політична думка міжвоєнного періоду в Західній Україні була представлена широким ідеологічним спектром, що включав комунізм, соціалізм, соціал-демократію, націонал-демократію (лібералізм), консерватизм та націоналізм. У Галичині функціонували десятки політичних партій і громадських організацій. Під впливом політики «українізації» в УСРР посилювалися прорадянські настрої.

Найвпливовішою та найрепрезентативнішою серед організованих ідейно-політичних течій залишалася націонал-демократична. Результатом консолідаційних зусиль галицьких політичних сил стало створення у липні 1925 року Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) – партії, що орієнтувалася на здобуття незалежності України легальними, парламентськими методами. Націонал-демократи неодноразово висували ідею політичного компромісу, згідно з якою польська влада, політичні еліти та суспільство мали визнати за українцями право на самовизначення та, насамперед, національно-територіальну автономію відповідно до міжнародних договорів і Конституції Польщі. Однак польські правлячі кола відмовлялися від будь-яких суттєвих поступок і продовжували політику посилення репресивних заходів щодо українського населення.

Виникнення радикального українського націоналізму в 1920-х роках було зумовлене поширенням на західноукраїнських землях прокомуністичних і радянофільських настроїв, а також глибокою кризою легального національно-демократичного руху. Представники останнього не змогли запропонувати оновленої національної ідеології та політичної програми, які відповідали б новим суспільно-політичним реаліям Європи та світу загалом, а також важкому

становищу українського народу, що перебував під національним, політичним та економічним гнітом у складі Другої Речі Посполитої.

Ідеологи нової політичної течії не обмежилися лише теоретичним обґрунтуванням власних ідеологічних засад. У 1929 році вони здійснили практичну інституціоналізацію своїх ідей, створивши Організацію українських націоналістів (ОУН). Націоналісти рішуче відкидали ліберально-демократичні та соціалістичні принципи як ідейно застарілі, неперспективні та неспроможні очолити український народ у боротьбі за незалежну державу. Вони були переконані, що міжнародна політична ситуація післявоєнної та пореволюційної доби вимагає застосування принципово нових, радикальних, рішучих і безкомпромісних методів, форм і засобів боротьби за соборну українську державність.

У міжвоєнний період у Галичині члени різних політичних організацій, зокрема Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), також використовували щодо себе визначення «націоналісти». Однак з часом поняття націоналізму дедалі більше асоціювалося з його найбільш радикальною та войовничою формою, яка найповніше була втілена в ідеології Організації українських націоналістів (ОУН). Після організаційного оформлення цього політичного руху термін «націоналізм» набув виразного партійного забарвлення.

Найвпливовішою та найбільшою політичною партією в Галичині протягом 1920–1930-х років залишалося УНДО, яке виступало головним рупором української організованої націонал-демократії. Її ідеологічна платформа ґрунтувалася переважно на ліберальних засадах. У національному питанні пріоритетним було всебічне забезпечення інтересів усіх соціальних верств українського населення, а також проведення легальної, ненасильницької боротьби за соборність і державну незалежність України. Боротьба проти більшовизму проголошувалася однією з основних політичних парадигм націонал-демократії.

У середині 1930-х років під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників опозиційна політика національних демократів еволюціонувала в бік пошуку польсько-українського компромісу. Центральною ідеєю такого порозуміння стала концепція національно-територіальної автономії західноукраїнських земель у складі Польської держави. Серед провідних лідерів УНДО були Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька та інші.

Першим головою УНДО був Дмитро Левицький (1877 – 1942) – громадсько-політичний діяч, журналіст, правник, редактор часопису «Діло» (1923 – 1925).

Головним напрямом наукових інтересів Д. Левицького стала проблематика преси та громадського життя. Він розробляв естетичні засади журналістської діяльності та концептуальні основи розвитку української періодичної преси.

Як лідер Української парламентської репрезентації (УПР) Левицький виголосив у Сеймі Польщі програмну декларацію, в якій наголосив, що, попри

поразку у боротьбі за самостійну українську державу, «найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є незалежна, соборна Українська національна держава на всіх українських землях». З огляду на це, він визнав міжнародні акти, якими споконвічні українські землі (Східна Галичина з Лемківщиною, Холмщина, Волинь, Підляшшя і Полісся) були передані Польщі, а саме Ризький мирний договір від 18 березня 1921 року та рішення Ради послів у Парижі від 14 березня 1923 року, такими, що порушують право українського народу на самовизначення, і вважав їх де-юре нечинними. Водночас Левицький заявив, що українські парламентарі й надалі використовуватимуть трибуну польських законодавчих органів для реалізації найвищого права української нації.

Політик був глибоко переконаний у неминучості відновлення незалежної Української держави. «Чи вигідно це для Польщі, чи не вигідно, – зазначав він, – незалежна українська держава постане, і розпадеться неподільна російська держава. Сучасний державний устрій Союзу Радянських Республік є останнім етапом до повного відривання України від росії». Разом з тим Левицький чітко дистанціювався від інтервенціонізму, підкресливши: «Ми є найзапеклішими противниками всякої інтервенційної політики, яка б штучним способом мала прискорити українську незалежність над Дніпром».

Діяльність Левицького в польському парламенті вирізнялася цілісним підходом до української національної проблеми з позицій всеукраїнських державних інтересів. Він послідовно доводив, що українське питання має міжнародний характер. Політик активно застосовував зовнішньополітичні механізми боротьби. Зокрема, виступаючи на Конгресі національних меншин у 1928 році, він наголосив, що український народ не є національною меншиною в жодній із держав, де проживає, а становить абсолютну більшість на споконвічно заселених ним землях. Українці, за його словами, «не погоджуються з фактом включення їх до чужих державних організацій» і тому не можуть бути лояльними до Польської держави, оскільки «прагнуть до власної держави».

Ця позиція знайшла продовження у його виступі в польському Сеймі 1935 року, де Левицький заявив, що «український народ є вже народом цілком сформованим у своєму національному розвитку, свідомий свого національного значення, своїх національних і політичних стремлінь».

Виступаючи проти радянофільських настроїв і більшовицького політичного режиму, Д. Левицький підкреслював, що, будучи партією національною і демократичною, націонал-демократи є непримиренними ворогами комуністичного інтернаціоналізму та більшовицької диктатури, яка суперечить віковічному прагненню українського народу до демократичної свободи.

Аналізуючи жорстокі методи насильницької колективізації та «розкуркулювання» в радянській Україні, політик прогнозував можливість масового голоду (Голодомору) 1932–1933 років, а також подальше фізичне винищення української нації шляхом масових репресій.

Левицький рішуче засуджував терористичну діяльність Організації українських націоналістів (ОУН). 6 листопада 1934 року, виступаючи в польському Сеймі, він виокремив три основні групи причин, що штовхали українську молодь до тероризму:

1. втрата віри в ефективність легальних методів боротьби в умовах авторитарної польської держави;
2. гострі соціально-економічні проблеми, зокрема масове безробіття серед української інтелігенції;
3. проникнення провокаторів і конфідентів до середовища націоналістичної молоді.

Критика націоналістичного підпілля з боку діячів УНДО стосувалася не ідеологічних засад Організації українських націоналістів, а виключно методів її практичної діяльності.

Одним із центральних діячів боротьби за національне визволення та культурний розвиток західноукраїнських земель був Михайло Галущинський (1878–1931) – відомий український педагог, публіцист і громадсько-політичний діяч. Він обіймав посаду коменданта Легіону Українських січових стрільців, а у 1923–1931 роках очолював головний осередок товариства «Просвіта» у Львові.

М. Галущинський послідовно дотримувався легальних і демократичних методів боротьби за національні права українського народу. Він був переконаним противником радикальних і насильницьких дій, відстоюючи еволюційно-поступальний шлях досягнення незалежності через системну розбудову національних інституцій та підвищення рівня національної свідомості українців.

У польському Сеймі Галущинський активно викривав антиукраїнську політику польського уряду та наполегливо вимагав створення рівних умов для розвитку української національної культури, освіти й шкільництва.

Політик був прихильником консервативно-християнських цінностей, які органічно поєднувалися з націонал-демократичними принципами толерантності, демократизму та гармонійного поєднання індивідуальних і громадських інтересів. Митрополита Андрея Шептицького він вважав найвищою моральною цінністю нації, оскільки той «повернув українському народові віру у власні внутрішні сили» та своєю діяльністю сприяв відродженню духовної творчості й культурної традиції.

Сутність тогочасних суспільних проблем Галущинський вбачав насамперед у занепаді моральних цінностей. Ці погляди він ґрунтовно виклав у статті «Політика й мораль». У ній він гостро засуджував безвідповідальних «обсерваторів життя», духовну розхитаність, демагогію та прагнення до дешевої популярності. На його переконання, чистота політичного життя вимагає беззастережної взаємної довіри між членами партії, а також довіри партійців до свого керівництва.

М. Галущинський вважав, що кволість політичного життя зумовлена не браком талантів чи яскравих особистостей, а насамперед недостатнім рівнем моральності в політиці.

Політик розробив фундаментальну програму діяльності товариства «Просвіта», яка ґрунтувалася на кращих європейських зразках. Перспективна частина цієї програми була сформульована чітко й виразно. На його переконання, освітня робота повинна виконувати передусім виховне завдання, а саме:

- відкинути, за прикладом західноєвропейських товариств, традицію доброчинності (благодійності) в освітній сфері та замінити її професійним, фаховим підходом;
- наповнити освітню діяльність новим якісним змістом;
- сприяти перевихованню українського громадянства з метою формування нового типу громадянина-українця – людини, здатної орієнтуватися в усіх сферах життя, чітко визначати власну позицію та займати активну громадську позицію, керуючись вічними цінностями: вірою, мораллю, нацією та інтересами колективу;
- пробуджувати в українському суспільстві потребу та енергію самоосвіти й самовиховання, тобто «причинятися до поглиблення розуму, виплекання характеру, вироблення гарту духу й сили волі».

Галущинський наполегливо відстоював позицію, що народна освіта всіх рівнів і форм, включно з позашкільною освітою дорослих, має базуватися на ідеологічних засадах християнства.

До числа впливових західноукраїнських громадсько-політичних діячів міжвоєнного періоду належав Василь Мудрий (1893–1966). У середині 1920-х років він виступив одним з організаторів просвітницького руху, став керівником найавторитетнішого галицького часопису «Діло», був співзасновником Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО), а у 1935–1939 роках очолював як саме об’єднання, так і Українську парламентську репрезентацію (УПР).

В. Мудрий відіграв визначну роль у формуванні ідеологічної платформи УНДО та послідовно проводив її ключові програмні засади: соборність, державність і демократію. Завдяки його зусиллям антирадянський напрям у партії здобув остаточну перевагу. На ІІ з’їзді УНДО у 1926 році він наголошував: «В радянській Україні всю повноту влади здійснює навіть не українське робітництво, а філія московської комуністичної партії, тому УНДО не може вважати радянську Україну етапом до соборної національної і незалежної української держави».

Мудрий суттєво розвинув шкільну програму партії та її церковну політику. Він вважав, що «виховання мусить бути національне і моральне, школа для всіх доступна, а на першому ступені – примусова». Церкву політик розглядав як необхідний інститут у житті українського народу, а християнську мораль – як фундаментальний чинник національного розвитку. У статті «Народній З’їзд. Пояснення до програми Українського Національно-

Демократичного Об'єднання» (1926) він писав: «Хто не вірить в ніщо і хто взагалі не вміє вірити, той не може повірити і в силу нації, в її спасенну місію… Без такої віри… нам не здійснити того, що поставили на чільному місці нашого національного життя».

Василь Мудрий послідовно засуджував радянофільство та більшовицький політичний режим. Глибокий аналіз радянського законодавства, внутрішнього стану компартії, методів «виборчої демократії», результатів політики українізації, наступу на інтелігенцію та нищення церкви переконав його у все більшій віддаленості реального життя в СРСР від проголошених принципів теоретичного соціалізму.

В. Мудрий чітко сформулював причини, які спонукали націонал-демократів розпочати переговори з польським урядом щодо припинення конфронтації. По-перше, розшматована українська нація була неспроможна вести одночасну боротьбу на чотири фронти. По-друге, нагальною стала потреба порятунку українства від системної політики фізичного та культурного нищення, яку проводила москва. По-третє, необхідно було створити в Польській державі такі умови, які б забезпечили українському народу «змогу всебічного розвитку, консолідації сил та всестороннього нагромадження якнайбільше національних цінностей… з метою боротьби за реставрацію української державності».

Як переконаний соборник, Мудрий розглядав тогочасний стан українсько-польських відносин як перехідний етап. У програмній статті «Україна і Польща» (1943) він здійснив глибокий аналіз політики міжвоєнної Польщі щодо Галичини та Західної Волині, виявив причини невдач у спробах налагодити рівноправні відносини між двома народами та висвітлив негативні наслідки українсько-польського протистояння для майбутнього обох держав. «На беззастережне визнання української державності в етнографічних межах, – зазначав він, – вони не годяться навіть тоді, коли політично лежать напівпритомні, розтрощені колесами історії».

У 1944 році на зборах Української Головної Визвольної Ради (УГВР) Мудрий підкреслив стратегічне значення Галичини для майбутньої української державності: «Україна ніколи не може піти із Галичини, тому що тут виховання і досвід національної політики, традиції для кадрів будівництва української держави».

Політик послідовно виступав проти радикальних дій, не сприймав тактику УВО–ОУН і засуджував деструктивні методи боротьби – насильство, терор і саботажі. Водночас він вважав, що націоналістами є всі українці та всі українські політичні сили, які стоять на національному ґрунті.

З 1941 року В. Мудрий почав співпрацювати з ОУН (бандерівського крила), долучившись таким чином до антифашистського визвольного підпілля.

Помітне місце серед діячів націонал-демократичного табору міжвоєнного періоду посідав Володимир Целевич (1890–1944) – український політик, громадсько-культурний діяч, політолог, теоретик і публіцист, посол польського Сейму. Його наукові та публіцистичні праці присвячені проблемам

українського державотворення та захисту прав українського народу в умовах бездержавності.

Целевич вважав одним із суттєвих недоліків українців на момент проголошення ЗУНР відсутність дієвих політичних партій, здатних «вести невпинну боротьбу за всебічний розвиток своєї нації, шляхом організації народних мас… змагати до того, щоби панівна нація давала недержавній можливість розвитку».

Він поділяв політичні партії на класові та національні. Якщо класові партії відстоювали інтереси лише певної соціальної верстви, то національні проголошували «клич єдності й солідарності усіх членів нації». Безпартійність Целевич розцінював як «шкідливу для національного життя і демагогічну фразу» («Роля політики в житті нації»).

Розглядаючи державу лише як форму політичного існування, а народ – як «живучу істоту», що користується цією формою для реалізації власних цілей, Целевич передбачав неминучий розпад великих багатонаціональних імперій. Він оптимістично оцінював перспективи здобуття української державності через розпад Польщі та СРСР, оскільки «життя й напрямні розвитку людства йшли у згоді з його (українського народу) змаганнями» («Нарід, нація, держава»). Для досягнення цієї мети в складних суспільно-політичних умовах, на його думку, було критично важливо зберегти моральну силу нації та подолати анархістські інстинкти.

Целевич виділяв два основні методи здобуття державності:

- органічний розвиток нації в усіх сферах суспільно-політичного життя;
- перманентну національну революцію.

Він критикував ОУН за пропаганду перманентного революційного способу боротьби. Більш прийнятним вважав метод «духовної революції», за якого нація переходить зі стану національної несвідомості й пасивності до активної національної свідомості та розпочинає цілеспрямовану боротьбу за власну державність. «Вона (українська нація) дозріла до державного життя, – підкреслював Целевич, – українська нація по війні не є подібна до передвоєнної» («Нарід, нація, держава»).

Проаналізувавши ключові етапи української історії, В. Целевич стверджував, що український народ сформувався як повноцінна нація. «В її обороні поклали голови десятки тисяч кращих синів української землі, – писав він, – і це є доказом, що український народ є зрілою нацією».

На його думку, відродження нації проходить три головні етапи:

- національно-культурний;
- політичний;
- господарський (економічний).

На першому етапі винятково важливу роль відіграє мова. На другому – національна еліта висуває чіткі політичні вимоги. На третьому етапі нація прагне до економічної незалежності, тобто «змагає до т. зв. автаркії, себто змагає до того, щоби всі свої господарські потреби заспокоювати своїми власними силами, або коротко – змагає до господарської самовизначеності».

Відсутність розвиненої мережі господарських товариств і кооперативів Целевич називав однією з важливих причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 років.

Іншою, не менш суттєвою причиною невдач він вважав моральну слабкість українців, які часто обмежувалися наріканнями на свою долю. «Наша страдальність є виявом рабського духа, що вкорінився в нас століттями неволі, – зауважував учений. – Ми мусимо викорінювати в нас цього духа, гартувати наші сили у невпинній боротьбі, виховувати в нашій молоді лицарського духа, який не зневірюється мимо невдач, який вірить, що тільки невпинною, впертою, жертвенною боротьбою можна добути право своє».

Целевич виділяв дві головні причини «смерті націй»:

- зменшення народжуваності;
- «завмирання національної свідомості».

При цьому він підкреслював, що нація не «завмирає» навіть у разі зникнення еліти. Яскравим прикладом, на його думку, був український народ, національну свідомість якого протягом століть зберігало селянство.

Політик виокремив три стадії державного будівництва:

- підготовчу;
- збройну боротьбу та проголошення самостійності;
- міжнародне визнання.

Недержавна нація, яка дозріла до державного життя, використовує сприятливу міжнародну ситуацію для проголошення самостійності на своїй етнічній території. Таке проголошення Целевич розглядав як відкритий бунт проти держави, що контролювала цю територію. На основі аналізу утворення нових європейських держав він дійшов висновку, що спірні питання в таких випадках вирішуються військовою силою. «Коли нація, яка утворила нову державу, виказує сильну волю жити у власній державі й має силу та сприятливі зовнішні умовини цю свою волю у збройній боротьбі переперти, то недержавна нація стає державною» («Нарід, нація, держава», 1934).

Однією з найвідоміших політичних постатей міжвоєнної Галичини була Мілена Рудницька (1892–1976) – українська громадсько-політична діячка, журналістка, педагог, доктор філософії, одна з провідних ідеологів і організаторів українського жіночого руху в Західній Україні 1920–1930-х років.

Рудницька розробила теорію національно-ліберального фемінізму, аналізувала важке становище західноукраїнської жінки, особливо в освітній сфері, та активно відстоювала необхідність емансипації жінок і їхнього повноправного залучення до політичного життя. Серед ключових прав жінок вона наголошувала на охороні жіночої праці, державній підтримці материнства, доступі до освіти, рівній оплаті праці з чоловіками тощо.

Як досвідчена лідерка жіночого руху (очолювала низку жіночих організацій), вона приділяла значну увагу ідеологічним засадам суспільної рівноправності жінок, зокрема проблемі їхньої відстороненості від суспільно-політичного та громадського життя, що була характерною для тогочасних західноукраїнських земель.

Рис. 60 Мілена Рудницька
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

У 1934 році на Українському жіночому конгресі у Станіславові Рудницька заявила: «Найбільше поширений у нашому громадянстві погляд, що жіночий рух – це тільки боротьба за рівноправність жінки. Приклонники цього погляду твердять, що ця рівноправність стала вже фактом і тому, на їх думку, роля жіночого руху буцімто вже скінчена». На її переконання, рівноправність ніколи не була кінцевою метою жіночого руху, а лише необхідною передумовою. «Рівноправність була тільки засобом, який уможливлював нам вступ у громадське життя в ролі співрішаючого і співвідповідального чинника, який дозволяв нам зачати перетворювати і формувати світ, створений і сформований мужчиною», – підкреслювала вона.

Рудницька була переконана, що розв'язання такої масштабної суспільної проблеми неможливе за одне-два десятиліття. Для цього потрібна широка громадська активність: «Ввести жінку в русло суспільного життя, перевиховати її до нових завдань, до нових поширених відповідальностей, зв'язати жінку – не одну, зв'язати міліони жінок – зв'язати їх органічно і нерозривно з потребами, формами, функціями громади, суспільності, народу, держави».

На її думку, жіночий рух має не лише змінити саму жінку, а й трансформувати суспільні звичаї та погляди щодо її ролі, створити нові взаємини між жінкою і суспільством, а також між жінкою і чоловіком. Рудницька наполягала на чіткому розмежуванні між жіночими організаціями, метою яких є розв'язання жіночого питання, та іншими жіночими структурами, що займалися доброчинністю, просвітою чи економічною діяльністю. Вона розглядала жіночі організації як важливий «терен кристалізації жіночих поглядів», покликаний протистояти «односторонньому чоловічому суспільному порядку» та забезпечити активну участь жінок в усіх сферах суспільного життя.

У статті «Чи треба нам окремих жіночих організацій?» Рудницька закликала жінок вступати до загальних політичних партій і бути в них рівноправними й активними учасницями. «Кожна з нас, – наголошувала вона, – може і повинна бути членом існуючої загальної політичної партії, яка своєю програмою підходить під наші переконання».

Далі М. Рудницька стверджувала, що сучасні жінки стали значно раціональнішими та вольовими порівняно з попередніми поколіннями, для яких були характерними сентиментальність і наївність. «Інтелектуальні вартості перестали бути для неї розривкою, а стали внутрішньою потребою… Вона хоче перш усього зросту власної індивідуальності», – зазначала дослідниця.

Рудницька була переконана, що активна участь жінок у цивілізаційній і культурній творчості принесе в загальнолюдську культуру принципово нові, свіжі цінності, що зумовить радикальну перебудову державного й суспільного ладу та трансформацію всієї світової культури.

Вона наголошувала, що жінки, об'єднуючись у спеціальні жіночі організації, мають чітко і недвозначно ідентифікувати себе з українською нацією. У статті «Націоналізм і фемінізм» Рудницька аналізує взаємодію двох потужних суспільних течій. Націоналізм вона розглядала як активатор

національного патріотизму, який «на своїх прапорах виписав гасла віри в животворчі сили нації і її місію».

Таким чином, історичний досвід західноукраїнської націонал-демократії становить значний науковий і громадсько-політичний інтерес, зумовлений її провідною роллю в боротьбі за національно-політичне визволення українського народу та відновлення української державності.

Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів (Д. Донцова. Д. Андрієвський, С. Ленкавський).

Український націоналізм – політична ідеологія, що має на меті створення і розвиток Української Самостійної Соборної Держави.

Завдяки низці суттєвих чинників – зокрема російсько-українському та польсько-українському конфліктам, ідейно-культурному піднесенню та активному формуванню нової політичної еліти – український націоналізм у міжвоєнний період отримав потужні імпульси ідеологічного, організаційного та духовного розвитку.

Новий тип націоналізму, який прийшов на зміну ліберальному націоналізму XIX століття, у науковій літературі визначається по-різному: як радикальний, крайній, інтегральний тощо. Творцем українського **інтегрального націоналізму**, що сформувався в Західній Україні та в середовищі політичної еміграції протягом 1920-х років, вважається Дмитро Донцов. Цей напрям поділяється на три головні течії:

- «чинний націоналізм» (Д. Донцов та його послідовники);
- «організований націоналізм» (Д. Андрієвський, В. Мартинець, М. Сціборський та інші);
- «творчий націоналізм» («Фронт національної єдності» Д. Палієва).

Теоретичною розробкою й обґрунтуванням націоналістичної ідеології займалися представники молодої генерації українських мислителів і ідеологів, серед яких – Д. Андрієвський, С. Ленкавський, В. Мартинець, Ю. Вассиян, М. Сціборський та інші.

Дмитро Донцов (1883-1973) – один із найвпливовіших українських ідеологів XX століття, творець теорії українського інтегрального націоналізму. Спочатку соціал-демократ, він радикально змінив свої погляди і став головним ідеологом «чинного націоналізму». У своїй програмній праці «Націоналізм» (1926) Донцов обґрунтував необхідність волі до життя, боротьби та створення сильної української держави. Він різко критикував «провансальство» – м’якість, сентименталізм і провінційність попередньої української політичної думки. Нація, за Донцовим, – це організм, що прагне до панування і самореалізації, а не пасивна спільнота. Його ідеї суттєво вплинули на формування ідеології Організації українських націоналістів (ОУН). Донцов вважав, що лише радикальна, вольова еліта здатна вивести український народ до незалежності.

Рис. 61 Д. Донцов
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Найповніше політичну та ідеологічну концепцію Донцова викладено в його програмній праці «Націоналізм» (1926). Саме ця робота сприяла остаточному відмежуванню інтегрального націоналізму від демократичного напряму українського національного руху. Новий світогляд автор назвав **«чинним націоналізмом»** і протиставив його українському націоналізму XIX століття та доби Української революції, який він критично охарактеризував як «націоналізм упадку» або «провансальство». До «провансальства» Донцов відносив майже всі тогочасні ідейно-політичні течії, що, на його думку, призвели до провінціоналізму українства. «Провінціями ж є й нації, позбавлені державної самостійності, які не вміють або не хочуть завоювати її, здобутися на шукання власної великої ідеї, власних шляхів», – писав він.

За Донцовим, **нація** – це «одна з найгарніших еманацій волі до боротьби і боротьби за волю». Таким чином, воля до життя (воля до боротьби) є первинною щодо нації: вона об'єктивується як в окремих індивідах, так і в колективних організмах – націях. Воля нації до життя має різні рівні об'єктивації: найнижчий – любов до рідного краю, найвищий – створення незалежної держави. Націю Донцов розумів як «людську спільноту, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю». Людина, народжена представником певної нації, зобов'язана підпорядковувати свою діяльність її вищим інтересам.

Нація, на думку Донцова, є об'єднанням мільйонів індивідуальних воль навколо спільного ідеалу – панування певної етнічної групи над територією, успадкованою від предків і призначеною для нащадків. Водночас Донцов тверезо оцінював реальні можливості української нації та підкреслював, що для боротьби за геополітичні та цивілізаційні впливи українцям насамперед потрібно виробити яскраву наступальну ідеологію, загартувати національний характер і навчитися перемагати в історії.

Донцов поділяв романтичну традицію XIX століття, згідно з якою кожна нація є носієм особливої «національної ідеї» або «колективного ідеалу». У праці «Підстави нашої політики» він визначав ці поняття як «передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине».

Таким чином, головними пріоритетами в концепції Д. Донцова були культивування стихійної волі нації до життя та виховання нової, вольової української людини, здатної створити потужну суверенну національну державу.

Історіографія націоналістичної концепції державотворення вирізняється значною різнобічністю оцінок – від гострої критики до апологетики праць Д. Донцова та ідеології інтегрального націоналізму загалом.

У 2007 році з метою системного вивчення та популяризації інтелектуальної спадщини видатного українського мислителя у Дрогобичі (Львівська область) було створено Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова.

Рис. 62 Д. Андрієвський
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Андрієвський розробив теоретичні основи націоналізму та окреслив практичні форми майбутньої організації українських націоналістів. У праці «Політика націоналізму» він підкреслював, що «українська нація не матиме держави, аж доки не виборе її сама, бо ніхто їй тієї держави не дасть і не забезпечить». Єдино можливою формою боротьби для українців, на його переконання, є **національна революція** – загальнонаціональне повстання.

Андрієвський критично аналізував помилки політичного керівництва доби Української революції. На його думку, лідери «не спромоглися, бо й не уміли, опанувати революційну стихію і змарнували широкі можливості. М'якотілі з природи, вони не наважилися вживати сили і взяти в карби анархічні елементи (отаманія), недооцінювали такі важливі чинники, як військо, й намагалися воювати аргументами». Демократичні ліберали, за його словами, прагнули лише «знати» і сподівалися цим врятуватись та визволити край. Націоналісти ж висунули на перший план «хотіти». Однак для успіху в суспільно-політичному житті цих двох якостей недостатньо – необхідне ще й «уміти». «Того уміння, – констатує ідеолог, – в нас досі занадто мало і в культурнім, і в політичнім житті, як і в революційній чинності».

У національному житті Андрієвський виокремлює **національну ідею** як фундаментальний факт національного існування. Уся діяльність, спрямована на поширення, поглиблення та підтримку національної ідеї, становить зміст і обсяг національної справи. Організовані зусилля щодо реалізації національної ідеї та постулату державності в конкретних формах державно-політичної організації є предметом і змістом національної політики. Водночас Андрієвський наголошував, що українська національна ідея не обмежується етнографічною територією і не вичерпується суто етнічним змістом.

«Україна – суцільна нація, і кожна її віднога повинна відчувати себе нероздільною її часткою, кожна віднога має право і обов'язок в міру своїх сил і здібностей, і відповідно до свого положення брати участь у державному будівництві», – писав він у праці «Політика націоналізму». Саме в цьому, на думку Андрієвського, полягає сутність соборності та її практичне втілення в тогочасних історичних умовах.

На думку Д. Андрієвського, для забезпечення всебічного розвитку нації необхідне створення власної держави. «Український народ може зорганізуватися політично і забезпечити свою оборонність лише в формі великої сильної національної держави; інакше він не стане нацією, а зостанеться етнографічною масою», – наголошував ідеолог.

Для зміцнення Української держави, на його переконання, потрібні авторитет і послух, централізм та тверда владна вертикаль. Влада має спиратися на провідну верству нації, в якій мають бути представлені інтереси й прагнення усіх соціальних груп. Андрієвський не бачив майбутньої України у формі парламентської республіки. Законодавчі функції, на його думку, мав виконувати спеціальний державний орган, до складу якого входили б делегати від різних суспільних верств.

Ідеолог застерігав від механічного й насильницького запровадження в Україні утопічних форм суспільного устрою, таких як соціалізм чи ліберальний демократизм.

У середовищі української діаспори широкого розголосу набуло гасло, висунуте Д. Андрієвським: «Петлюра загинув, нехай живе петлюрівщина!». Після розколу ОУН у 1940 році він залишився в лавах прихильників Андрія Мельника, який очолив організацію після вбивства в Роттердамі 1938 року першого Голови Проводу ОУН Євгена Коновальця.

До числа співзасновників і провідних ідеологів Організації українських націоналістів належав Степан Ленкавський (1904–1977).

Він продовжував і розвивав ідеї Миколи Міхновського та Дмитра Донцова.

За тематикою праці С. Ленкавського можна поділити на такі основні групи: історія та ідеологія українського націоналізму, філософія, радянологія та міжнародна політика. Найвідомішим результатом його інтелектуальної діяльності стало укладення «Десяти заповідей українського націоналіста» (Декалогу), в якому поєдналися національно-визвольні мотиви творчості Т. Шевченка з ідеологічними напрацюваннями М. Міхновського та Д. Донцова.

У пізнішій праці «Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні» (1974) Ленкавський наголошував на винятковому значенні віри та церкви для українського народу. На його переконання, боротьба проти церкви є водночас боротьбою проти національної культури. Він розглядав націю як «неповторний і не створений людьми організм, що має повноту духовного життя», підкреслюючи, що «нація – це святиня, зневага якої – найбільший злочин». Україна для нього – це не лише територія, а насамперед нація, яка «без містичного відчуття, що вкоренилося в неї міцним корінням, не мала б основи для свого існування».

Ідеологічна спадщина С. Ленкавського була максимально орієнтована на адаптацію програмних засад ОУН до практичних потреб поточної визвольної боротьби.

Таким чином, особливий науковий інтерес у дослідженні ідеї державності в історії української суспільно-політичної думки становлять 1920-ті роки XX століття, пов’язані з такими визначними постатями, як Д. Андрієвський, М. Галущинський, Д. Донцов, Д. Левицький, С. Ленкавський, В. Мудрий, М. Рудницька, В. Целевич та іншими. Західноукраїнські політичні діячі та ідеологи не відмовлялися від стратегічної мети здобуття самостійної соборної Української держави, пропонуючи різні шляхи, методи та засоби боротьби – від легальних і мирних до радикальних і силових. Саме завдяки ідейній бойовитості та організаційній наполегливості український націоналізм у 1920–1930-х роках перетворився на потужну реальну історичну силу. Політична та інтелектуальна спадщина українських мислителів цього періоду зберігає свою актуальність і значущість донині.

Рис. 63 С. Ленкавський
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість.

З розпадом Австро-Угорської монархії з'явилася надія, що складаються сприятливі умови для самостійної розбудови суспільно-політичного життя Закарпаття. Після завершення Першої світової війни ці сподівання отримали реальні шанси на втілення. Однак упродовж усього XIX століття всі ключові сфери життя краю були повністю інкорпоровані в угорський державний організм і характеризувалися стійкою відсталістю порівняно з іншими угорськими землями.

Політика інтенсивної мадяризації суттєво гальмувала спроби подолання цього відсталого статусу, особливо в культурно-освітній сфері. Внаслідок цього національна самосвідомість залишалася на низькому рівні не лише серед простого народу, а й серед місцевої інтелігенції, яка перебувала в складному становищі, намагаючись бодай частково зберегти «руський» народний дух. Єдиним помітним культурним мостом через Карпати лишалися контакти письменників, учителів і духовенства з галицькою творчою інтелігенцією.

Здавалося, що революційні події 1848–1849 років відкриють шлях поширенню прогресивних суспільно-політичних ідей. Справді, певне пожвавлення суспільно-політичного життя сприяло виникненню культурно-просвітніх товариств, пожвавленню видавничої діяльності та налагодженню зв'язків з іншими українськими регіонами. Однак утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867) призвело до значного гальмування культурно-освітнього розвитку та посилення контролю над національними меншинами. Відсутність більш-менш структурованої регіональної політичної еліти позбавляла Закарпаття можливості не лише рівноправного представництва в органах влади, а й ефективного відстоювання регіональних інтересів на загальнодержавному рівні.

Водночас у другій половині XIX століття роль виразника інтересів місцевого населення поступово перейняла на себе творча інтелігенція, яка почала активно формувати нову еліту краю. Її становлення як соціальної верстви було зумовлене особливостями соціально-економічного розвитку регіону та спонукало до консолідації творчих зусиль провідних представників закарпатської спільноти.

Першим відомим представником Закарпаття в австрійському політичному середовищі був москвофіл Адольф Добрянський (1817–1901) – громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, учений, активний слов'янофіл, який підтримував тісні зв'язки з чеськими та словацькими діячами національного відродження. Однак найсуттєвіші здобутки у формуванні нової політичної свідомості та політичної культури місцевого населення припали саме на діяльність наступних поколінь закарпатських просвітителів.

У другій половині XIX – на початку XX століття в Закарпатті склалися специфічні суспільно-політичні та соціокультурні умови, які зумовили процес формування політичної свідомості місцевого населення.

Хоча Закарпаття територіально входило до угорської частини Австро-Угорської монархії, залежність культурно-національної інтелігенції від офіційної політики Будапешта була досить суттєвою і мала згубний вплив на загальний культурно-просвітницький розвиток краю. Низький рівень освіти населення, обмежені можливості для національної самоідентифікації інтелігенції, а також системна політика мадяризації значно гальмували формування національно свідомої молоді, змушуючи її інтегруватися в угорське мовно-культурне середовище. Це радикально звужувало простір для поширення рідної мови та культури серед неугорського населення. Панівна угорська культура жорстко контролювала будь-які прояви національної самоідентифікації місцевої інтелігенції.

З початку XX століття в регіоні розпочалася еволюція політичних інститутів і формування нових політичних реалій. Особливо показовими були складні трансформаційні процеси, пов'язані зі зміною політичних систем і режимів. Протягом XIX століття Закарпаття пережило низку політичних катаклізмів, які одночасно виступали рушійною силою державотворчих процесів, становлення і занепаду різних політичних систем, трансформації політичних режимів та формування специфічної політичної думки. Ці зміни сприяли політизації закарпатського суспільства, суттєво вплинули на політичну свідомість і політичну культуру населення.

У період існування дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867–1918) регіон офіційно іменувався **Підкарпаттям** (за географічним розташуванням відносно центру держави), а в угорській номенклатурі – **Фелвідейком** (Верхня Угорщина). Суспільно-політичне становище закарпатського населення залишалося складним, оскільки загальноімперські перетворення майже не торкалися цієї провінції. Ситуацію поглиблювала слабка соціальна структурованість суспільства та відсутність усталених політико-правових традицій управління. Найсерйознішою проблемою була відсутність власної політичної еліти. Її функції поступово перейняла на себе національно-культурна інтелігенція (просвітителі), яка відігравала ключову роль у політичній соціалізації громадян.

У цей період відбувалося поступове зростання національної самосвідомості українців Закарпаття, стимульоване пошуком шляхів національно-державного самовизначення. Це призвело до національно-культурного пробудження краю. Важливу роль у цьому процесі відіграла також закарпатська еміграція, яка активно долучалася до пошуку політичної самоідентифікації регіональної спільноти.

Однак післявоєнна трансформація політичної системи відбувалася в умовах домінування реінтеграційних процесів. Саме в цьому полягала головна регіональна особливість трансформації політичних режимів у Закарпатті в першій половині XX століття.

Цей процес характеризувався низкою ключових чинників:

- по-перше, значною суспільною роз'єднаністю, зумовленою національним та релігійним розмежуванням населення;

- по-друге, політико-державною невизначеністю регіону;
- по-третє, економіко-господарською слабкістю Закарпаття, яке традиційно залишалося переважно аграрним регіоном.

Важливим каталізатором зростання політичної активності та політизації українців Закарпаття стало рішення загальносуспільного з'їзду в Хусті (21 січня 1919 року). Хустський форум остаточно підтвердив чітку орієнтацію місцевого населення на возз'єднання з Україною.

Хустський форум (інші назви – Всенародний конгрес українського населення Закарпаття або Хустський з'їзд представників народних рад Закарпаття), який відбувся 21.01.1919 р. й виголосив звернення до населення із закликом єдності українського народу по обидва боки Карпат. Наступного дня це рішення було виголошено у Києві в День Злуки українських земель. Головою форуму, на якому були присутні 420 делегатів і близько тисячі гостей, був М. Бращайко.

Гуцульська Республіка (1918–1919) та активна діяльність її керівників, зокрема С. Клочурака, суттєво зміцнили в свідомості закарпатців ідею соборності України. Однак складні зовнішньополітичні обставини перешкодили реалізації об'єднавчих процесів української нації. Унаслідок цього закарпатці змушені були підтримати рух за входження краю до складу новоствореної Чехословацької Республіки.

Новий політичний етап дав змогу населенню Закарпаття (офіційна назва – Підкарпатська Русь) активно включитися в політичне життя і стати повноцінним суб'єктом післявоєнного європейського порядку. Особливістю 1920–1930-х років стало те, що політичне життя регіону розвивалося на демократичних засадах. Становлення багатопартійної системи стимулювало різнобічний розвиток політичної думки, ідейну конкуренцію та загальне підвищення рівня політичної культури.

У цей період відбувалося активне формування нової політичної еліти. Її провідні представники – губернатори Підкарпатської Русі Г. Жаткович і А. Бескид, А. Волошин та інші – висунули на перший план вимогу реальної, дієвої автономії для краю.

Слід підкреслити, що трансформація політичної системи, її стабілізація та адаптація до неї регіональних інститутів Закарпаття стали помітним кроком уперед порівняно з попередніми історичними спробами. Незважаючи на певну половинчастість цього процесу, прогрес у політичних поглядах і політичній свідомості місцевого населення був очевидним.

Особливості національного державотворення Карпатської України наприкінці 1930-х років свідчать про значне зростання державотворчих прагнень закарпатських українців, які на той час уже чітко заявили про себе як про політичну націю. Саме в міжвоєнний період особливо виразно сформувалася і політична думка Закарпаття. Упродовж 1920–1930-х років у регіоні викристалізувалися два головні політичні табори, у середовищі яких розвивалася політична думка: україно фільський та русофільський.

Україно́філи в Закарпатті – прихильники єдності українського народу в етнографічних межах його проживання. Політично відстоювали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії українського спрямування.

Русофіли в Закарпатті – прихильники єдності місцевих русинів із російським народом. Вважали місцевих жителів його етнографічною гілкою. Політично відстоювали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії антиукраїнського спрямування. Напрям мав і менше розгалуження – русинофіли.

Ці два політичні напрями – україно́фільський та русофільський – вели між собою гостру ідейну полеміку щодо національної ідентичності населення Закарпаття та його політико-державного самовизначення.

Русофільська політична думка не була монолітною. У її межах існувало кілька течій, які, попри певні відмінності, у цілому підтримували ідеї крайового автономізму та автохтонності місцевого «руського» населення. Найвпливовішою серед них була течія, представники якої розглядали закарпатських «карпаторосів» як невід'ємну частину єдиної російської нації. Їхня головна мотиваційна ідея полягала в тому, що географічна відірваність краю від росії має тимчасовий характер, а тому головним завданням є відновлення національно-державної єдності.

Така позиція здобула значну кількість прихильників, особливо в другій половині 1930-х років. Помітну роль у поширенні цих поглядів відігравали російські білоемігранти, політичні біженці – противники більшовицького режиму (кадети, есери та інші), а також москвофільські діячі з Галичини, Буковини та інших регіонів колишньої російської імперії.

Білоемігранти – російські політичні та військові втікачі, котрі змушені були покинути росію після завершення громадянської війни (1918 – 1920) та встановлення комуністичної диктатури.

Джерела русофільської орієнтації в Закарпатті закономірно пов'язані з ідейними витоками класичного москвофільства (хоча сама назва «москвофільство» в регіоні не набула значного поширення). Русофільські настрої були найбільш характерними для старшого покоління закарпатської інтелігенції, переважно педагогів і представників греко-католицького духовенства. Ідейним натхненником і символом цього напряму став видатний будитель-просвітитель другої половини XIX століття Олександр Духнович.

Інша течія в русофільському таборі – русинофіли – стверджувала, що місцеве населення становить окремий корінний народ – русинів (руських людей), який століттями проживає в Карпатах, не зазнав значних міграцій, не асимілювався з іншими етносами і володіє власною самобутньою національно-культурною ідентичністю, а отже, має право на політичну самостійність.

Українська політична думка Закарпаття в 1920–1930-х роках розвивалася в межах двох основних напрямів, які, попри тактичні розбіжності, мали спільну стратегічну мету – досягнення єдності української нації в соборній державі:

1. поміркувано-державницький напрям, представлений старшою інтелігенцією, яка очолила національно-державотворчі змагання 1918–1919 років і досягла апогею своєї діяльності під час проголошення незалежності Карпатської України в 1939 році (А. Волошин, брати М. і Ю. Бращайки, брати Ф. і Ю. Реваї та ін.);

2. радикально-націоналістичний напрям, сформований переважно патріотично вихованою молоддю міжвоєнного періоду, яка сприйняла ідеологію українського націоналізму і була готова зі зброєю в руках відстоювати українську державність (С. Росоха, І. Рогач та ін.).

Ідеологічно українофільська течія спиралася на традиції українського народовства XIX століття. Її соціальною базою стала національно свідома творча інтелігенція, частина греко-католицького духовенства та значна кількість педагогів. Організаційним і координаційним центром українофілів Закарпаття стала Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада – надпартійне об'єднання провідних українських діячів. Важливу роль відігравали також українські політичні партії та культурно-національні організації, серед яких особливо вирізнялися Товариство «Просвіта» та молодіжна організація «Пласт».

Товариство «Просвіта» – українська культурно-освітня громадська організація, створена 09.05.1920 р. в Ужгороді. Лідери: А. Волошин, Ю. Бращайко, І. Панькевич, С. Клочурак та ін. Інтегрувала в своїх лавах весь спектр проукраїнського населення Закарпаття. Діяла на базі філій, клубів-читалень, проводила масштабну просвітницьку роботу серед населення, освітньо-виховну, наукову, видавничу діяльність. Члени «Просвіти» слугували опорою українських політичних партій міжвоєнного Закарпаття.

Товариство «Пласт» – українська молодіжна патріотична організація, створена у вересні 1921 р. в м. Берегово при місцевій гімназії. Лідери-засновники: А. Дідик, М. Демчук, К. Заклинський, І. Гриць, А. Алиськевич, В. Комаринський та ін. Головна мета – патріотичне, громадянське, християнське виховання молоді.

Узагальнюючи викладене, варто зазначити, що політична думка України першої третини XX століття формувалася в умовах глибоких соціально-політичних трансформацій, національно-визвольної боротьби та подальшого утвердження радянської влади. Вона поєднувала різні ідеологічні напрями – від національно-демократичних і соціалістичних до націонал-комуністичних концепцій, що відображало складність пошуку оптимальної моделі державного розвитку.

Період Української революції 1917–1921 років засвідчив прагнення політичної еліти до поєднання національного визволення із соціальним переустроєм суспільства. Водночас внутрішня непослідовність, соціальна неготовність і несприятливі зовнішні обставини не дозволили реалізувати державотворчі проєкти. У добу непу спостерігалася відносна лібералізація, активізація інтелектуального життя та розвиток національно-культурної сфери, що сприяло появі оригінальних концепцій розвитку освіти, економіки, культури й державності.

Разом із тим політика більшовицької влади, зокрема українізація, мала суперечливий характер: сприяючи розвитку національної культури, вона водночас залишалася інструментом ідеологічного контролю. Будь-які спроби відстояти самостійність українського політичного та культурного розвитку жорстко придушувалися, що призвело до репресій проти значної частини інтелігенції та згортання національно орієнтованих ідей.

Особливе місце посідає регіональний вимір, зокрема Закарпаття, де сформувалися передумови для становлення специфічної політичної свідомості, зумовленої історичними, культурними та соціальними особливостями розвитку краю. Це засвідчує багатовимірність українського політичного процесу та наявність різних моделей політичної культури в межах єдиного національного простору.

Отже, політична думка зазначеного періоду відображає складний і суперечливий процес пошуку українським суспільством власного шляху державотворення, поєднання національних і соціальних пріоритетів та утвердження політичної суб'єктності в умовах зовнішнього тиску й внутрішніх викликів.

Історія політичної думки України була б неповною без аналізу політичних ідей та ідеологічних напрямів Закарпаття, які формувалися й суттєво впливали на суспільно-політичні процеси регіону. Як історичний розвиток, так і політико-ідеологічна мозаїка краю мали власні специфічні риси, зумовлені його геополітичним становищем і культурною багатоманітністю.

У міжвоєнний період український політичний напрям у Закарпатті сформувався в умовах складної та багатовимірної боротьби – політичної, державницької, партійної, культурно-національної та мовної. Важливою передумовою цієї еволюції стала демократична політична система Чехословацької республіки, яка забезпечила свободу слова, друку, зібрань, розвиток партійного плюралізму та інститутів громадянського суспільства.

За таких умов Закарпаття отримало історичний шанс подолати попередню соціально-політичну й культурно-освітню відсталість, яким місцеве населення активно скористалося. Провідну роль у формуванні та розвитку політичної думки відіграла місцева інтелігенція, яка стала авангардом національного руху та репрезентантом української політичної ідеї в регіоні.

У міжвоєнний період український політичний напрям у Закарпатті сформувався в умовах складної та багатовимірної боротьби – політичної, державницької, партійної, культурно-національної та мовної. Важливою передумовою цієї еволюції стала демократична політична система Чехословацької республіки, яка забезпечила свободу слова, друку, зібрань, розвиток партійного плюралізму та інститутів громадянського суспільства.

За таких умов Закарпаття отримало історичний шанс подолати попередню соціально-політичну й культурно-освітню відсталість, яким місцеве населення активно скористалося. Провідну роль у формуванні та розвитку політичної думки відіграла місцева інтелігенція, яка стала авангардом національного руху та репрезентантом української політичної ідеї в регіоні.

Рис. 64 А. Волошин
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Постать Августин Волошин стала знаковою в міжвоєнному розвитку духовного, культурного, наукового й політичного життя Закарпаття. Його багатогранна діяльність в історії політичної думки України була б неповною без аналізу політичних ідей та ідеологічних напрямів Закарпаття, які формувалися й суттєво впливали на суспільно-політичні процеси регіону. Як історичний розвиток, так і політико-ідеологічна мозаїка краю мали власні специфічні риси, зумовлені його геополітичним становищем і культурною багатоманітністю.

Августин Волошин (1874 – 1945) – громадсько-політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття, депутат чехословацького парламенту, лідер Християнсько-народної партії, прем'єр-міністр Карпатської України депутат Сойму і президент Карпатської України.

Водночас політична сфера не була первинною основою його життєвого покликання: він долучився до неї радше як відповідь на виклики доби, виступаючи в ролі визнаного провідника карпато-українського населення. Попри це, Волошин зумів пройти складний шлях від партійного лідера до прем'єра крайового уряду і президента Карпатської України.

У своїх працях Волошин ґрунтовно обґрунтовував політичний вибір, здійснений ним і його однодумцями щодо майбутнього Закарпаття. Зокрема, у праці «Спомини» (1923) він підкреслював, що політична ситуація восени 1918 року була вкрай невизначеною і значною мірою залежала від міжнародних обставин. Водночас Волошин визнавав, що частина діячів, зокрема члени Ужгородської ради, покладали певні надії на демократичні зміни в Угорщині, що також впливало на варіанти політичного самовизначення краю.

Такий підхід засвідчує прагматизм і водночас обережність політичного мислення Волошина, який намагався враховувати як внутрішні потреби населення, так і зовнішньополітичні чинники, що визначали долю регіону.

«День – Den» – незалежна щоденна (згодом тижневик) газета закарпатської еміграції, що виходила в Нью-Йорку (США) упродовж 1921–1927 років.

Даючи інтерв'ю американській газеті «День – Den», Августин Волошин наголошував на безальтернативності політичного вибору закарпатців у післявоєнний період. Він риторично запитував, чи могла Підкарпатська Русь за тодішніх умов обрати інший шлях, окрім входження до складу Чехословацької Республіки, і однозначно відповідав: «Не могла». Обґрунтовуючи цю позицію, Волошин підкреслював, що географічні, економічні та культурні чинники об'єктивно спрямовували край до Чехословаччини, де існували реальні передумови для вільного національного розвитку. Водночас ідея об'єднання із західноукраїнськими землями на той момент була практично нереалізованою.

Такий підхід засвідчує політичний прагматизм Волошина та його здатність адекватно оцінювати міжнародну ситуацію. Обраний курс, попри наявні труднощі, відкрив для населення Закарпаття можливості повноцінної участі в громадсько-політичному житті, розвитку політичної свідомості та культури, що стало важливим кроком у модернізації регіону.

Після входження Закарпаття (Підкарпатської Русі) до складу Чехословацької Республіки у 1919 році розпочався новий етап політичної діяльності Волошина. У 1919–1921 роках він був членом Директорії – тимчасового уряду краю, а згодом обіймав посаду заступника голови Центральної Руської Народної Ради. Упродовж 1920–1930-х років Волошин утвердився як один із найвпливовіших і найстабільніших політичних лідерів міжвоєнного Закарпаття.

Його політичні погляди вирізнялися чіткістю та практичною спрямованістю. У центрі уваги Волошина перебувала ідея консолідації автономних політичних сил для спільного розв'язання регіональних проблем. Він прагнув об'єднати представників різних політичних орієнтацій навколо спільних інтересів краю, водночас відкидаючи можливість співпраці з силами, діяльність яких суперечила державним інтересам або шкодила розвитку регіону.

Попри високий авторитет Волошина в Центральній Руській Народній Раді, сама ця інституція залишалася політично обмеженою через відсутність реальної влади та внутрішню неоднорідність. Відтак проблема єдності політичної еліти краю залишалася актуальною й вимагала узгодженого бачення стратегічних пріоритетів розвитку.

1938 рік став переломним у суспільно-політичному житті Закарпаття, відкривши новий етап боротьби за державність і визначення подальшої долі регіону.

Розуміючи нагальну потребу стабілізації суспільно-політичного життя краю, Августин Волошин разом із соратниками намагався адекватно реагувати на позиції різних політичних еліт. З метою запобігання політичній анархії він вважав доцільним тимчасово призупинити діяльність політичних партій, що й було реалізовано на практиці. Такий крок зумовлювався тим, що загальнодержавні партії, керуючись вузькопартійними інтересами, не змогли виробити ефективних механізмів розв'язання регіональних проблем, демонструючи організаційну слабкість і політичну непослідовність.

Після створення єдиної продержавної політичної сили – Українське Національне Об'єднання (УНО) – у політичному середовищі Карпатської України почала зростати популярність ідеології українського націоналізму. Водночас Волошин і його найближче оточення дотримувалися поміркованіших позицій, намагаючись уникнути крайнощів радикалізму. Попри це, політична практика УНО у 1939 році поступово набувала ознак авторитаризму, що було зумовлено як внутрішньою кризою, так і складною міжнародною ситуацією.

Монополізація політичної влади розглядалася як вимушений і відносно ефективний інструмент стабілізації. Формування єдиної проурядової партії мало риси централізованої моделі управління, яку іноді інтерпретують як наближену до ідеології «вождизму». Водночас така політика не була наслідком чітко оформленої авторитарної доктрини, а радше відповіддю на зовнішньополітичні виклики, зокрема впливи тогочасної Європи та зростання ролі Нацистська Німеччина. При цьому орієнтація окремих політичних діячів

(зокрема Федір Ревай) на радикальніші форми політичної організації була зумовлена прагненням швидко подолати кризові явища та консолідувати суспільство.

Обраний курс мав на меті вирішення двох ключових завдань: по-перше, згуртування всіх українських політичних і культурних сил для спільного захисту національних здобутків; по-друге, недопущення формування сильної опозиції, здатної зруйнувати процеси державотворення та автономізації краю.

Важливим свідченням державницького мислення Волошина стало його звернення від 8 лютого 1939 року до громадян Карпатської України напередодні виборів до Сойму. У ньому він підкреслював історичну унікальність моменту, коли невелика частина українського народу отримала можливість самостійно вирішувати власну долю на своїй землі. Це звернення відображає не лише політичну позицію діяча, а й глибоке усвідомлення відповідальності за майбутнє української державності в умовах складної міжнародної ситуації.

Сойм Карпатської України – регіональний парламент, сформований на основі результатів виборів 12 лютого 1939 року. 15 березня того ж року проголосив незалежність Карпатської України, обрав президента і прийняв перші державотворчі закони.

Звернення Августина Волошина до населення Карпатської України є важливим джерелом для розуміння його політичного світогляду та державницької позиції. У промові «Солодкий мій народе!» він підкреслював високий рівень політичної зрілості закарпатців, їхню національну свідомість і здатність до суспільної солідарності. Особливий акцент Волошин робив на правильності обраного політичного курсу, який передбачав поступове утвердження культурної, економічної та політичної самостійності краю при збереженні співпраці зі слов'янськими народами, насамперед чехами і словаками, у межах федеративної моделі.

У зверненні «Громадяни Карпатської України», опублікованому в газеті «Нова свобода» 2 березня 1939 року, Волошин закликав населення до довіри до державної влади та активної підтримки її діяльності. Цей заклик відображав прагнення консолідувати суспільство в умовах політичної нестабільності та зовнішніх загроз.

Кульмінацією політичної діяльності Волошина стали події проголошення незалежності Карпатська Україна у березні 1939 року та його участь у формуванні законодавчих засад нової держави. Саме в цей період найбільш повно проявилися його державницькі переконання. Це підтверджується й змістом документа Проголошення Всеукраїнської Народної Ради від 10 лютого 1939 року, у якому висловлювалася віра в перемогу українського народу та утвердження його державності. Символічним у цьому контексті є образ Київ як історичного й духовного центру, що уособлював прагнення до соборності та національного єднання.

Таким чином, публічні виступи й політичні документи Волошина відображають його послідовну орієнтацію на поєднання національної ідеї з принципами державності, суспільної єдності та відповідальності перед народом у вирішальний момент історичного розвитку Закарпаття.

ТЕМА 11.

ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 40-50-ті рр. XX СТ. ТА У 60-80-ті рр. XX СТ.

Суспільно-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги».

Політична думка України кінця XIX – першої половини XX століття формувалася під впливом складних історичних обставин, поєднуючи національно-визвольні прагнення з соціальними та ідеологічними пошуками. Її визначальною рисою була боротьба за утвердження української державності, розвиток національної культури та збереження ідентичності.

У період революції 1917–1921 років провідною стала ідея національного визволення, яка еволюціонувала від концепції автономії до повної державної незалежності. Водночас поширення соціалістичних ідей зумовило появу таких специфічних явищ, як націонал-комунізм, що намагався поєднати марксизм із національними інтересами України.

У 1920-х роках, в умовах непу та політики українізації, відбулося певне пожвавлення політичного та культурного життя. Українські мислителі активно розробляли концепції розвитку держави, освіти, культури й економіки, наголошуючи на необхідності національної самостійності навіть у межах радянської системи. Проте ця відносна лібералізація мала тимчасовий характер.

З утвердженням сталінського тоталітарного режиму політична думка зазнала жорстких репресій. Будь-які прояви національно орієнтованого мислення трактувалися як «ухили», що призвело до фізичного знищення або переслідування значної частини української інтелігенції. Ідеологічна монополія держави витіснила альтернативні концепції, підпорядкувавши науку й культуру потребам пропаганди.

Водночас у Закарпатті, яке перебувало у складі демократичної Чехословаччини, сформувалися інші умови розвитку політичної думки. Тут розвивалися демократичні цінності, політичний плюралізм і громадянська активність. Діяльність таких діячів, як Волошин, засвідчила прагнення до поєднання національних інтересів із демократичними принципами державотворення.

Отже, українська політична думка цього періоду є багатовимірним явищем, що відображає суперечливий процес пошуку моделі державності, балансу між національним і соціальним, а також боротьбу за право українського народу на самостійний історичний розвиток.

Початок німецько-радянської війни (22.06.41 р.) істотно трансформував суспільно-політичний дискурс, висунувши на перший план патріотичну проблематику та мобілізацію населення навколо ідеї захисту держави. Однак після перемоги над Другою світовою війною очікування суспільства щодо лібералізації політичного режиму не справдилися.

Натомість сталінське керівництво обрало курс на відновлення й посилення тоталітарної системи. Через розгортання масштабної пропаганди, утвердження культу особи Йосип Сталін та застосування репресивних механізмів влада прагнула придушити будь-які прояви інакодумства. Особливий ідеологічний тиск був спрямований на Україну як регіон, що зазнав впливу альтернативних моделей суспільного розвитку в період окупації.

У повоєнні роки важливу роль у політичному житті республіки відігравали партійні діячі, зокрема Микита Хрущов та Лазар Каганович, під керівництвом яких відбувалося посилення ідеологічного контролю. Кампанії проти «буржуазного націоналізму», «низькопоклонства перед Заходом» і «космополітизму» супроводжувалися переслідуванням української інтелігенції, зокрема таких діячів, як Максим Рильський, Юрій Яновський та Олександр Довженко.

Особливо небезпечним проявом політики режиму стало розгортання антисемітських кампаній, що досягли піку за керівництва Леонід Мельников. Вони були спрямовані на посилення соціальної напруги, ізоляцію інтелігенції та зміцнення контролю над суспільством.

Отже, повоєнний період в Україні характеризувався не очікуваною демократизацією, а навпаки – консервацією й посиленням тоталітарного режиму, що супроводжувалося ідеологічним тиском, репресіями та обмеженням культурного розвитку.

Початок 1950-х років став апогеєм репресивної політики пізнього сталінізму, що проявилося, зокрема, у масових переслідуваннях єврейського населення, ідеологічних кампаніях та підготовці нових політичних «чисток», таких як Ленінградська справа. Атмосфера підозри, страху й тотального контролю охоплювала не лише суспільство, а й найвищі ешелони влади, де навіть найближче оточення Йосипа Сталіна не було захищене від репресій.

Смерть Сталіна у 1953 році не означала негайного демонтажу тоталітарної системи, адже її інституційні та ідеологічні основи залишалися глибоко вкоріненими. Перед новим керівництвом постало завдання подолання наслідків сталінської політики, зокрема економічної кризи та соціального напруження.

У цих умовах поступово формується політичний курс, пов’язаний із діяльністю Микити Хрущова, який започаткував процес часткової лібералізації, відомий як хрущовська відлига. Ключовою подією цього періоду став XX з’їзд КПРС, на якому було засуджено культ особи Сталіна, що започаткувало переосмислення минулого та певні зміни в суспільній свідомості.

Водночас «відлига» мала обмежений характер: попри деяке послаблення ідеологічного тиску, політична думка залишалася під суворим контролем партійного апарату, цензури та репресивних органів. Отже, цей період став перехідним етапом між жорстким сталінським тоталітаризмом і частковою лібералізацією, не ліквідовуючи при цьому самих основ радянської системи.

Рис. 65 Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана та П. Тичини
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Свідченням особливого підходу сталінського тоталітарного режиму до використання провідних діячів української інтелігенції в ідеологічній сфері є також постать Миколи Бажана (1904 – 1983).

У роки Другої світової війни відбулося становлення Миколи Бажана як громадсько-політичного та партійного діяча. Як відповідальний працівник ідеологічної сфери, він належав до партійної номенклатури та обіймав посаду секретаря партійної організації СРПУ. Із початком війни Бажан активно долучився до формування й діяльності партійного пропагандистського апарату.

Твори Бажана воєнного періоду, зокрема «Клич вождя», «Клятва», «Вітер зі Сходу» та інші, були насамперед пройняті радянським патріотизмом. Однак війна сприяла й посиленню українських патріотичних мотивів, адже в критичних умовах сталінське керівництво використовувало й національні почуття як засіб мобілізації населення. Так, у вірші «Клятва», який поширювався у формі листівки, важливе місце посідала тема України.

У пропагандистській брошурі «Сини України в боях за Вітчизну» (1943) Бажан, проводячи паралель зі «сталінськими соколами», називав українських льотчиків «соколами України». Він підкреслював волелюбність українського народу та наголошував, що бойовий дух запорозьких предків продовжує жити в сучасних українських воїнах.

Особливе місце серед творів цього часу займає історико-патріотична поема «Данило Галицький», у якій автор звернувся до подій 1238 року – перемоги князя Данила над тевтонськими хрестоносцями під Дорогочином. У контексті війни цей сюжет мав символічне значення, адже нагадував сучасникам про історичні перемоги слов'ян над німецькими загарбниками. Водночас Бажан фактично репрезентував Галицько-Волинське князівство як українську державу, а князя Данила – як правителя українських земель.

Радянська влада добре усвідомлювала силу художнього слова, тому підтримувала частину творчої інтелігенції, водночас вимагаючи від неї цілковитої ідеологічної відданості. Саме тому Бажан оперативно реагував на партійні постанови. У 1946 році журнал «Вітчизна» надрукував його статтю «До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології», яка згодом вийшла окремим виданням. У ній автор утверджував перевагу марксистсько-ленінського світогляду та різко засуджував український націоналізм, повністю підтримуючи офіційну радянську ідеологію.

В умовах, коли сталінський тоталітарний режим досяг найвищого рівня свого утвердження, Микола Бажан прагнув узгоджувати власну творчість із вимогами партійно-державної ідеології, що яскраво виявилося у збірці «Біля Спаської вежі». Відповідно до політико-ідеологічних настанов того часу поет прославляв виключно радянську модель державності.

1 січня 1950 року Верховна Рада УРСР затвердила текст державного гімну УРСР, авторами якого стали Микола Бажан і Павло Тичина. У тексті гімну утверджувалася радянська державність України, а її «щастя», «свобода», «розквіт» і майбутнє пов'язувалися з СРСР як «вітчизною народів-братів» та з постаттю Йосипа Сталіна.

Прикладом включення талановитого митця до партійно-державної номенклатури сталінського режиму є постать українського поета, перекладача, публіциста та громадського діяча Павла Тичини (1891 – 1967).

У 1930-х роках Тичина здобуває офіційне визнання як поет, що прославляє Комуністичну партію та ідею «єдиної радянської родини». В атмосфері сталінського терору, масових репресій, розстрілів і самогубств письменників він у своїй творчості поступово підпорядковується вимогам тоталітарної системи. Вірш «Партія веде», опублікований у газеті «Правда», а також однойменна збірка стали символом підкорення української літератури сталінській ідеології.

Прославлення партії та її керівників продовжувалося у творчості Тичини і в повоєнні роки. На тлі посилення ідеологічного контролю та політичних переслідувань у СРСР в його творах дедалі виразніше простежується возвеличення Сталіна. Так, у праці «Бути, як Ленін, бути, як Сталін!» (1947) автор наголошував, що кожен «чесний і полум'яний патріот» прагне наслідувати цих вождів, убачаючи в цьому джерело сили та успіхів радянського суспільства. У статті «Слава партії! Слава Сталіну!» (1951) Тичина стверджував, що найбільшою честю для радянської людини є праця під керівництвом партії, а народ вступає до комунізму з іменем Сталіна в серці.

Ідеологічні настанови часу відобразилися й у творі «Миру не ждуть – мир завойовують», де письменник підтримував офіційну радянську позицію щодо початку «холодної війни», покладаючи відповідальність за міжнародну напруженість на «американо-англійських імперіалістів».

Навіть після смерті Сталіна та початку процесу десталінізації Тичина залишався відданим радянській системі, наголошуючи на нерозривній єдності Комуністичної партії та радянського народу.

Рис. 66 М. Рильський
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Творчість українського радянського поета, перекладача, публіциста, громадського діяча, мовознавця, літературознавця Максима Рильського (1895 – 1964) поділилась на два річища – офіційне та ліричне. У 1944–1964 роках Максим Рильський очолював академічний Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Його творчі й наукові здобутки були високо оцінені радянською владою: поет став лауреатом двох Сталінських премій у галузі літератури й мистецтва, а також Ленінської премії.

У роки Другої світової війни Рильський створив низку творів, серед яких «Неопалима купина», «Братам по союзу», «Ленін», «Україна визволяється», «Про нашу національну гордість». У цих працях чітко простежується офіційний ідеологічний контекст епохи: автор наголошував на необхідності боротьби з націоналізмом «в ім'я щастя і свободи» СРСР, подальшого розвитку України та створення нових культурних цінностей.

Після війни, в умовах посилення ідеологічного контролю та кампанії «жданівщини», Рильський продовжував демонструвати лояльність до радянської влади та партійної політики. У своїх виступах і публікаціях він підкреслював відданість партії Леніна–Сталіна, яку називав рушійною силою військових і трудових перемог радянського суспільства.

Поет також активно долучився до офіційної кампанії, присвяченої 300-річчю так званого «возз'єднання України з росією». У межах цієї ідеологічної акції Рильський прославляв концепцію «ленінсько-сталінської дружби народів», трактуючи її як основу єдності робітників, селян та інтелігенції у справі побудови комунізму. Водночас він підтримував офіційну риторику радянської влади щодо боротьби з «буржуазним націоналізмом» і «безрідним космополітизмом».

Рис. 67 Націо-орієнтований контекст політичної проблематики (Згенеровано Open AI ChatGPT)

Яскравим прикладом тотального тиску політичної ідеології на особистість є складний життєвий і творчий шлях Олександра Довженка (1894–1956).

22 червня 1941 року, з початком німецько-радянської війни, Олександр Довженко уже наступного дня виступив на Українському радіо із закликом до співвітчизників стати на боротьбу проти гітлерівського фашизму. Провідною ідеєю його фронтових оповідань, написаних навесні 1942 року («Воля до життя», «Незабутнє», «Ніч перед боєм»), стала думка про необхідність самопожертви заради життя і перемоги над ворогом.

Причини тяжких поразок СРСР у перші роки війни Довженко пов'язував насамперед із тоталітарною політичною системою, яка, на його переконання, духовно спустошила суспільство, знищила значну частину національної еліти та спричинила втрату історичної пам'яті й національних коренів. Такі погляди особливо виразно простежуються у його щоденникових записах воєнного часу. У записі від 5 квітня 1942 року письменник із болем зазначав, що саме на українській землі вирішується доля людства, підкреслюючи трагічність історичної долі України.

Тема війни та масового героїзму українського народу стала центральною у творчості Довженка цього періоду. Його твори відображали масштабний народний подвиг, осмислений через морально-філософські категорії свободи, вибору, обов'язку та людської гідності. Новели «Воля до життя», «Бронза», «Перемога», «Незабутнє» органічно увійшли до кіноповісті «Україна в огні», де автор створив широку панораму трагедії та героїзму українців у роки війни.

На початковому етапі війни, коли радянська влада переживала серйозні військові поразки, контроль над мистецькою творчістю дещо послабився. Однак уже з 1943 року кампанія боротьби з «ідеологічно шкідливими творами» відновилася. Під гостру критику потрапила й кіноповість Довженка «Україна в огні». У доповідній записці керівника Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Алєксандрова твір був звинувачений в «українському націоналізмі». Зокрема, радянське керівництво негативно сприйняло акцент автора на ролі українців у боротьбі проти нацистських військ, убачаючи в цьому намагання виокремити український народ як головну силу спротиву.

Олександр Довженко у своїй творчості вийшов далеко за межі суто теоретичного осмислення суспільно-політичної катастрофи радянської доби, перенісши її у площину людських взаємин, внутрішнього світу героїв та психології українського народу. Він значно поглибив художнє осмислення українського національного характеру, звертаючи увагу не лише на його сильні, а й на суперечливі та трагічні риси.

Розкриваючи конфлікт між особистими прагненнями людини та вимогами тоталітарної епохи, Довженко наголошував, що соціалістичне будівництво мало не тільки зовнішні досягнення, а й спричинило духовне й моральне спустошення людини, соціальне та політичне поневолення суспільства. У своїх творах митець фактично піднімався до рівня громадянського осуду радянського тоталітаризму, утверджуючи ідеї цінності

людської особистості, свободи, моралі, добра та права народу самостійно визначати власну історичну долю.

Еволюція світогляду й творчих орієнтирів Довженка у воєнний і повоєнний періоди свідчить про його складне становище в умовах тоталітарної системи. Значна частина його справжніх ідей не могла бути реалізована в офіційному радянському мистецтві. Вони залишалися переважно у щоденниках, записниках і неопублікованих сценаріях, не доходячи до широкого читача чи глядача. Водночас митець був змушений працювати в межах офіційної ідеології.

Післявоєнні сценарії Довженка – «Мічурін» (1946), «Поема про море» (1956), «Прощавай, Америко!» (1949) – значною мірою відповідали вимогам радянської пропаганди та прославляли окремі аспекти комуністичного будівництва. Проте паралельно він створював твори, сповнені національної духовності, гуманізму та глибокої любові до України й українського народу. Найяскравішим прикладом цього стала автобіографічна повість «Зачарована Десна» (1956), у якій Довженко звернувся до витоків народної культури, історичної пам’яті та духовного світу українців.

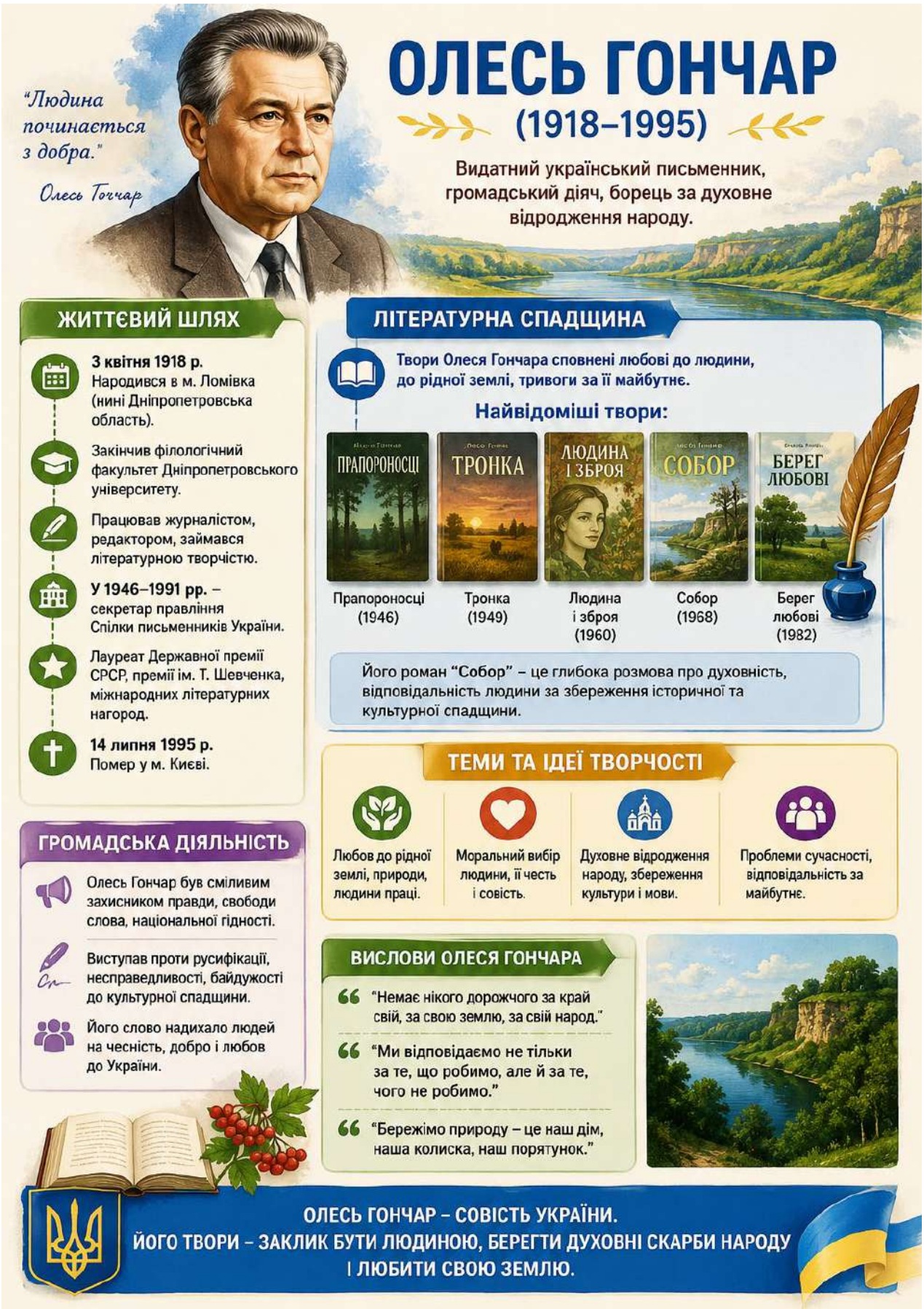

Рис. 68 О. Гончар
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Трагізм долі письменника-патріота, громадського лідера й культурного діяча в умовах тоталітарного режиму також яскраво простежується на прикладі Олеся Гончара (1918 – 1995).

Олесь Гончар зазнав значного впливу подій Другої світової війни, які суттєво сформували його політичний світогляд і громадянську позицію. Щоденникові записи письменника дають змогу простежити еволюцію його поглядів на війну та усвідомлення власної ролі в ній. Саме в роки воєнних випробувань у Гончара сформувалося різке несприйняття мілітаризму, насильства та руйнування. Водночас він сприймав себе як захисника загальнолюдських моральних цінностей та гуманістичних ідеалів, у які щиро вірив. Як і більшість фронтовиків, письменник вважав, що бореться не за політичну систему чи владу, а за рідну землю й свій народ. У «Щоденнику» він писав, що не боїться загинути, якщо це буде смерть «за Україну».

У фронтових записах Гончар послідовно називав своєю Батьківщиною саме Україну, а не Радянський Союз, що в умовах того часу було сміливим виявом національної самосвідомості та патріотизму.

Важливе місце у творчості письменника посіла трилогія «Прапороносці». Центральними образами цього твору стали Батьківщина, народ, гуманізм і моральна сила радянського воїна, а не партійна ідеологія. Завдяки національному колориту та живій мові персонажів автору вдалося створити узагальнений образ українських воїнів і показати внесок українців у перемогу над нацизмом. Герої роману уособлювали цілісний образ української нації.

Водночас «Прапороносці» мають і виразний ідеологічний вимір. Роман прославляв визвольну місію Червоної Армії в Європі та певною мірою сприяв утвердженню офіційної радянської концепції перемоги, що фактично частково виправдовувало політику сталінського режиму. Саме тому твір став не лише вагомим літературним явищем, а й важливим інструментом ідеологічного впливу на суспільство.

Попри ідеологічну заангажованість доби, Гончару вдалося створити твір із глибоким гуманістичним змістом, спрямований на подолання моральної кризи післявоєнного часу. Його творчість поєднувала європейські морально-етичні цінності з новими соціально-політичними реаліями. Спостерігаючи за європейським світом, письменник не протиставляв Україну Європі, а, навпаки, наголошував на належності української культури до загальноєвропейського культурного простору.

Рис. 69 В. Сосюра
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Володимир Сосюра (1898 – 1965) – український радянський письменник, поет-лірик.

Володимир Сосюра у 1948 році був удостоєний однієї з найвищих державних відзнак СРСР – Сталінської премії. Проте вже через кілька років його творчість зазнала жорсткої критики з боку радянської влади. У 1951 році в газеті «Правда» поета звинуватили в «буржуазному націоналізмі» через патріотичний вірш «Любіть Україну», у якому радянські ідеологи вбачали надмірний акцент на національних почуттях і недостатню відповідність офіційній партійній доктрині.

Особливе значення для розуміння історико-політичних поглядів Сосюри має поема «Мазепа», над якою він працював понад тридцять років – із 1929 до 1960 року. Уперше твір був опублікований лише у 1988 році. Робота над поемою припала на епоху тоталітаризму, коли будь-яке відхилення від офіційної історичної концепції могло стати підставою для репресій. Через постать гетьмана Івана Мазепи письменник прагнув осмислити проблеми національної гідності, державності та історичної пам’яті українського народу.

Важливим твором Сосюри став також автобіографічний роман «Третя рота», завершений у 1960 році. Уже перша газетна публікація була припинена за вказівкою партійного керівництва. Для тогочасної української літератури мемуарний жанр був доволі рідкісним, оскільки відверте осмислення недавнього минулого вимагало значної громадянської сміливості. У творі письменник не лише тепло згадував сучасників, а й дозволяв собі критичні оцінки подій і явищ радянської дійсності.

Творчість Сосюри, як і багатьох інших представників української інтелігенції, яскраво демонструє складний і болісний процес збереження національної самобутності в умовах потужного політичного та ідеологічного тиску сталінського тоталітарного режиму.

Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х років.

Після завершення сталінської епохи й початку десталінізації в СРСР спостерігалося певне послаблення ідеологічного контролю, однак уже наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років радянське керівництво поступово відмовляється від критики сталінізму. Основний акцент офіційної політичної думки переноситься на обґрунтування переваг соціалістичного та комуністичного будівництва. У цьому процесі вагому роль відіграли партійні постанови, які визначали напрями розвитку гуманітарних наук і політичного дискурсу в УРСР.

Нарада в ЦК КПУ 1959 року зобов’язала науковців, передусім істориків, зосередитися на дослідженні сучасних проблем комуністичного будівництва. Ці настанови були закріплені постановами ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та ЦК КПУ «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення». У документах наголошувалося на

необхідності подолання «догматизму» й переорієнтації науки на вивчення закономірностей переходу від соціалізму до комунізму.

Характерною рисою політичної науки цього часу залишався жорсткий класовий підхід до аналізу суспільних явищ та безумовне домінування марксистсько-ленінської методології. Дослідження стосувалися проблем «керівної ролі партії», «соціалістичної демократії», «світового революційного процесу», однак будь-які дискусії не виходили за межі офіційної партійної ідеології. Це суттєво обмежувало можливості для самостійного розвитку політичної думки в радянській Україні.

Андрій Скаба послідовно підтримував офіційну «лінію партії» та всі трансформації радянської ідеологічної політики, що сформувалися ще в сталінський період. Він виступав за посилення ролі КПРС у сфері ідеології та національної політики, а як секретар ЦК КПУ активно боровся проти дисидентського руху шістдесятників, підтримуючи застосування репресивних заходів щодо інакодумців.

Важливим етапом розвитку офіційної політичної думки став XXII з'їзд КПРС 1961 року, на якому було ухвалено нову Програму партії. У ній містилося розгорнуте трактування комунізму та сформульовано так званий «моральний кодекс будівника комунізму». Поряд із закликами до гуманності й взаємоповаги між людьми, кодекс вимагав бути «непримиренним до ворогів комунізму».

Програма передбачала поступове перетворення соціалістичного суспільства на комуністичне шляхом ліквідації відмінностей між містом і селом, між розумовою та фізичною працею, а також утвердження повної соціальної рівності. У документі обґрунтовувалася ідея трансформації держави диктатури пролетаріату в «загальнонародну державу».

Побудова комунізму пов'язувалася з реалізацією трьох ключових завдань:

- створення матеріально-технічної бази комунізму;
- розвиток комуністичних суспільних відносин;
- виховання «нової людини» – носія комуністичного світогляду.

Особлива увага приділялася формуванню людини нового типу – свідомого будівника комуністичного суспільства. Для цього передбачалося виховання громадян у дусі марксизму-ленінізму та формування комуністичного ставлення до праці.

У програмі також були визначені конкретні строки побудови комунізму: до 1970 року СРСР мав перевершити США за обсягами виробництва продукції на душу населення, а до 1980 року – створити матеріально-технічну базу комунізму й наблизитися до реалізації принципу: «кожному – за потребами». Комунізм трактувався як високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, де праця стане природною життєвою потребою людини.

Нова Програма КПРС уперше передбачала можливість внутрішньопартійних дискусій і певне розширення повноважень місцевих партійних органів. Також декларувалося скорочення чисельності партійного

апарату та передача частини його функцій громадським активістам. Проте ці зміни не зачіпали основ радянської політичної системи та монопольного становища КПРС у державі й суспільстві.

Показовою тенденцією початку 1960-х років стали також певні зміни у державно-правовому статусі союзних республік, зокрема УРСР. Частину функцій загальносоюзних органів було передано республіканському рівню, що створювало ілюзію розширення прав союзних республік, хоча реальна влада й надалі залишалася зосередженою в союзному центрі.

Важливим елементом політичних реформ періоду «відлиги» мав стати новий проєкт Конституції СРСР 1964 року. У процесі роботи конституційних комісій у 1962–1964 роках обговорювалися питання розширення прав і свобод громадян, удосконалення державного управління та певної демократизації політичної системи. Проте цей конституційний проєкт так і не був реалізований. Консервативна частина партійно-державної номенклатури побоювалася, що втілення задекларованих змін може спричинити поступову політичну еволюцію радянської системи та послаблення контролю КПРС над суспільством.

Політична ситуація в СРСР у 1964 році, загострення суперечностей у керівництві партії та невдоволення реформаторським курсом Микити Хрущова дали можливість групі впливових партійних і державних діячів організувати його усунення від влади. Значну роль у цьому процесі відіграли представники української партійної еліти. Зокрема, активними учасниками зміни керівництва були секретар ЦК КПРС, колишній перший секретар ЦК КПУ Микола Підгорний та голова КДБ СРСР Володимир Семичасний. Їхня підтримка стала важливим чинником успішного усунення Микита Хрущов від влади та переходу до нового етапу радянської політики, який характеризувався поступовим згортанням реформ і посиленням консервативних тенденцій у державному управлінні.

Микола Підгорний – радянський державний і партійний діяч. Голова Президії Верховної Ради (1965 – 1977). Відомою є його стаття: «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР» (1954).

Микола Підгорний у своїх виступах послідовно обстоював офіційну радянську концепцію «братерської дружби народів», сформовану в межах комуністичної ідеології. Він наголошував, що саме дружба народів СРСР, зміцнена під керівництвом Комуністичної партії, стала головною передумовою успіхів радянської держави та побудови соціалізму.

На думку Підгорного, історичний досвід довів правильність союзу українського й російського народів. Він стверджував, що об'єднання двох слов'янських народів посилило їхню боротьбу проти зовнішніх ворогів, кріпосництва, царизму та капіталістичного ладу. У межах офіційної радянської історичної концепції Підгорний трактував входження України до союзу з росією як запоруку національного розвитку українського народу та його захисту від іноземного поневолення.

Підгорний підкреслював, що в умовах радянської влади Україна перетворилася на потужну соціалістичну республіку з розвиненою промисловістю та механізованим сільським господарством. Він наголошував, що український народ завжди буде вдячний Комуністичній партії та російському народові за «возз'єднання» українських земель. Серед досягнень радянської України він називав значне зростання населення, економічний розвиток республіки, а також міжнародний статус Української РСР як однієї із засновниць Організації Об'єднаних Націй, що брала участь у зміцненні миру та міжнародної безпеки.

Водночас зміна влади в СРСР у 1964 році засвідчила, що в умовах тоталітарної системи ключову роль у політичних процесах відігравали силові структури. Важливим учасником усунення Микити Хрущова від влади став голова КДБ СРСР Володимир Семичасний, який очолював Комітет державної безпеки у 1961–1967 роках. Саме підтримка КДБ забезпечила успішну реалізацію змови проти Хрущова та сприяла переходу влади до нового консервативного партійного керівництва.

Володимир Семичасний – партійний і державний діяч СРСР і УРСР, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1967 – 1971), заступник Голови Ради Міністрів Української РСР (1971 – 1981).

Володимир Семичасний був типовим представником радянської партійно-державної номенклатури, який послідовно демонстрував відданість офіційній лінії КПРС та комуністичній ідеології. Упродовж усього життя він наголошував, що залишається переконаним комуністом і прихильником радянської системи. Причини розпаду СРСР Семичасний пояснював переважно суб'єктивними чинниками – помилками керівництва, кадровими прорахунками та політичними рішеннями, а не внутрішніми суперечностями чи кризою самої комуністичної ідеології.

На посаді голови КДБ СРСР Семичасний керував діяльністю органу державної безпеки в період «хрущовської відлиги». Саме в цей час при КДБ активно діяла комісія з реабілітації жертв сталінських репресій, що стало складовою процесу десталінізації та часткового перегляду політики попередньої епохи.

Водночас Семичасний не поділяв усіх зовнішньополітичних кроків радянського керівництва. Зокрема, він критично ставився до рішення про розміщення радянських ракет на Кубі, яке спричинило Карибська криза – одну з найнебезпечніших міжнародних криз періоду «холодної війни». На його думку, цей крок створював надмірну загрозу глобального воєнного конфлікту та поглиблював протистояння між СРСР і США.

Карибська криза – надзвичайно напружене політичне, дипломатичне й військове протистояння між СРСР і США в жовтні 1962 року, яке було викликано розміщенням США ядерної зброї в Туреччині в 1961 році та розміщенням на Кубі ядерної зброї. Криза могла призвести до глобальної ядерної війни.

Водночас діяльність Володимира Семичасного мала й відверто репресивний характер. Попри участь у процесах реабілітації жертв сталінських репресій, він виступав проти повернення депортованих народів на їхню історичну батьківщину. Семичасний вважав, що виселені народи вже «укорінилися» на нових місцях проживання, тому їхньому поверненню слід перешкоджати. Така позиція особливо стосувалася кримські татари, яким радянська влада тривалий час не дозволяла повернутися до Криму після депортації 1944 року.

Крім того, Семичасний керував діями КДБ під час і після Новочеркаського розстрілу – жорстокого придушення робітничих протестів у Новочеркаську. Після застосування сили проти демонстрантів радянські спецслужби здійснювали арешти, переслідування та приховування інформації про трагедію. У своїх інтерв'ю та мемуарах Семичасний виправдовував ці дії, пояснюючи їх необхідністю захисту радянського державного ладу та підтримання політичної стабільності в країні.

Новочеркаський розстріл – назва подій у Новочеркаську Ростовської області, що відбулися 1–2 червня 1962 року у результаті страйку робітників Новочеркаського електровозобудівного заводу та інших городян. Виступ було придушено силами армії та КДБ. За офіційними даними, під час розгону демонстрації було вбито 26 осіб, ще 87 поранені.

Отже, політична думка УРСР на початку 1960-х років формувалася насамперед під безпосереднім впливом Комуністичної партії та її ідеологічних настанов. Вона залишалася складовою офіційної радянської доктрини й розвивалася в межах марксистсько-ленінської парадигми. Провідну роль у виробленні та поширенні політичних ідей відігравали представники партійно-державного бюрократичного апарату, які контролювали науку, освіту, культуру та засоби масової інформації.

Попри певні прояви лібералізації періоду «відлиги», офіційна політична думка не виходила за межі дозволеного партійною системою. Основними темами залишалися проблеми комуністичного будівництва, керівної ролі КПРС, соціалістичної демократії, дружби народів та виховання «нової людини». Будь-які спроби критичного осмислення радянської системи або відстоювання альтернативних політичних поглядів придушувалися ідеологічним тиском та репресивними методами держави.

Рис. 70 Політичний курс П. Шелеста
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Петро Шелест (1908 – 1996) – партійний і державний діяч УРСР і СРСР. Перший секретар ЦК КП України (1963 – 1972), член Політбюро ЦК КПРС (1966 – 1972), був суперечливою постаттю в історії радянської України. З одного боку, він залишався відданим представником радянської командно-адміністративної системи та виступав проти політичних реформ у СРСР. З іншого – намагався відстоювати окремі елементи української культурної й економічної самобутності.

Шелест прагнув посилити роль української мови в державному управлінні та підтримував українізацію управлінського апарату. У 1960-х роках більшість керівних посад у республіканських структурах посідали українці. Він також обстоював ширші економічні права України в межах СРСР.

У своїй книзі «Україно наша Радянська» Шелест наголошував на історичній самобутності України, звертав увагу на давність назви «Україна», трактуючи її як назву рідного краю та окремої країни. Значне місце у його поглядах посідала історія українського козацтва. Шелест підкреслював героїчну роль Запорізька Січ у боротьбі українського народу, акцентував на демократичних традиціях козацтва та його внеску у Визвольну війну середини XVII століття.

Попри це, його діяльність залишалася в межах радянської ідеології. Він не ставив під сумнів провідну роль КПРС чи існування СРСР, а лише намагався поєднати радянську модель із певними проявами української національної самобутності.

Петро Шелест приділяв значну увагу економічному розвитку України, розглядаючи її як одну з провідних республік СРСР. У своїх виступах він наголошував, що Україна – це потужний індустріальний і аграрний край із розвиненою промисловістю, енергетикою, транспортом, культурними та освітніми установами. Особливу роль Шелест відводив людям праці, яких називав головною окрасою республіки та будівниками нового життя.

Шелест послідовно виступав за принцип економічного паритету у відносинах між Києвом і москвою, намагався домогтися, щоб частина валютних надходжень від експорту української продукції залишалася в розпорядженні УРСР. Також він критикував надмірну централізацію радянської економіки та прагнув розширення економічних прав республіки.

Період його керівництва збігся з економічним піднесенням 1960-х років, пов’язаним із проведенням так званої «косигінської реформи». Значний внесок у розробку її концепції зробив Овсій Ліберман – харківський економіст, якого на Заході вважали одним із головних авторів економічних перетворень 1965 року. Реформа передбачала розширення господарської самостійності підприємств, посилення матеріального стимулювання та підвищення ефективності виробництва. Саме в цей період в Україні спостерігалося помітне зростання промисловості та економічного потенціалу.

Косигінська реформа – економічна реформа 1965 року у СРСР, яка передбачала систему заходів у промисловості та сільському господарстві, запровадження елементів економічного регулювання. Її сутність зводилася

до: збільшення капітальних вкладень у сільське господарство; розвиток матеріальної та соціальної бази села; скасування обмежень щодо особистих підсобних господарств; скорочення обов'язкових планових показників; розширення господарчої самостійності підприємств та ін.

Рис. 71 Політичний курс О. Лібермана
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Петро Шелест активно підтримував економічні ідеї Овсія Либермана та сприяв їх практичному впровадженню в господарську систему СРСР і УРСР. Він виступав за вдосконалення управління народним господарством, запровадження нових методів планування й економічного стимулювання, а також за розширення самостійності підприємств.

Основні положення концепції Либермана передбачали підвищення ефективності виробництва через матеріальну зацікавленість підприємств у результатах своєї роботи, скорочення надмірного адміністративного втручання та ширше використання економічних методів управління. Саме ці підходи стали основою економічної реформи 1965 року.

Однак ідеї Либермана викликали значний опір з боку економістів-догматиків і партійно-державного керівництва. Його критикували за нібито недооцінку централізованого планування, характерного для соціалістичної системи, применшення ролі морального стимулювання праці та надмірне акцентування на економічній самостійності підприємств. Опоненти також звинувачували вченого у прагненні посилити прямі господарські зв'язки між підприємствами й у протиставленні поточних економічних інтересів стратегічним потребам майбутнього розвитку соціалістичного суспільства. стратегічним потребам майбутнього розвитку соціалістичного суспільства.

Федір Овчаренко (1913 – 1996) – учений-хімік, у 1968 – 1972 роках – секретар ЦК Компартії України з ідеології, був одним із найближчих однодумців Петра Шелеста та підтримував його курс на розширення елементів української культурної й мовної самобутності в межах радянської системи. Як секретар ЦК Компартії України з ідеології у 1968–1972 роках, Овчаренко певною мірою виявив себе українським патріотом і сприяв українізації суспільного життя.

Він наполягав на ширшому використанні української мови в роботі партійних, радянських і судових органів, прокуратури, у сфері торгівлі, освіти та кінопрокату. Значну увагу Овчаренко приділяв розвитку української науки й культури, підтримував видання Українська радянська енциклопедія та сприяв поверненню до українського культурного простору імен письменників і поетів, які раніше були несправедливо відсторонені від офіційної культури.

Водночас автономістські тенденції в політиці Шелеста та його оточення викликали невдоволення союзного керівництва СРСР. Їх звинувачували у «місництві» та «проявах націоналізму». У 1973 році була організована кампанія критики книги Шелеста «Україно наша Радянська». Керівництво Компартії заявило, що автор недостатньо дотримується класового підходу, ідеалізує українське козацтво та Запорозька Січ. Унаслідок цього Шелеста усунули з політичного керівництва, вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС і відправили у відставку під приводом «стану здоров'я».

Дисидентський рух: поняття, ґенеза, основні ідеї.

Дисидент (лат. disside, англ. dissenters) – інакодумець, людина-відступник, погляди якої відрізняються від загальноприйнятих і закріплених у суспільстві.

Поняття «дисидент» виникло ще в середньовіччі й спочатку використовувалося для позначення людей, які не дотримувалися офіційно встановлених релігійних норм або виступали проти панівної церкви. У XX столітті цей термін набув політичного змісту: дисидентами почали називати осіб, які відкрито не погоджувалися з офіційною державною ідеологією та політичним курсом влади.

У Радянському Союзі дисидентський рух уперше яскраво проявився в діяльності московських демократичних і правозахисних кіл. Серед найвідоміших діячів руху були Олександр Солженіцин, Андрій Сахаров, Юрій Орлов, Олександр Гінзбург та інші. Важливою подією стало проведення 5 грудня 1965 року «Мітингу гласності» на Пушкінській площі в москві на підтримку письменників Юлія Даніеля та Андрія Синявського, яких звинуватили в антирадянській діяльності. Саме цю дату часто вважають початком організованого дисидентського руху в СРСР.

Упродовж 1960–1970-х років виникли правозахисні організації: Ініціативна група захисту прав людини в СРСР, Комітет прав людини в СРСР, а також Московська Гельсінська група. Основними вимогами дисидентів були свобода слова, совісті та переконань, право на політичну діяльність, дотримання прав людини, право на національне самовизначення й боротьба проти свавілля влади.

Український дисидентський рух мав свої особливості. Його витоки пов’язують із 1955 роком, коли українські політв’язні мордовських таборів звернулися з відкритим листом до ООН, у якому заявили про безправне становище українського народу. Раніше на західноукраїнських землях діяли підпільні організації, орієнтовані на ідеї українського націоналізму. Однак у період «відлиги» частина активістів перейшла до мирних і конституційних методів боротьби.

Українські дисиденти виступали за демократизацію суспільства, розширення громадянських прав і свобод, припинення політичних репресій, розвиток української мови та культури, подолання русифікації, свободу віросповідання та реалізацію права українського народу на власну державність. Таким чином, дисидентський рух став важливим чинником формування національно-демократичної політичної думки в Україні другої половини XX століття.

Український дисидентський рух об’єднав людей із різними політичними поглядами – від прихильників демократичних реформ і націонал-комунізму до представників інтегрального націоналізму. Через це в русі сформувалося кілька основних напрямів.

Першим став культурно-просвітницький напрям, осередком якого була українська творча молодь – письменники, поети, художники, кіномитці. Серед найвідоміших діячів – Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Іван Дзюба, Василь Стус та інші. Вони виступали за розвиток української культури, мови, історичної пам'яті, свободу творчості, а також протестували проти русифікації, політичних переслідувань і фальсифікації історії. Навколо Клубу творчої молоді в Києві поступово сформувалося широке коло однодумців із різних міст України. Згодом культурницький рух переріс у правозахисний та національно-політичний.

Другий напрям – правозахисний або демократичний. Його представники, серед яких Микола Руденко, Петро Григоренко, Оксана Мешко, діяли в межах Української Гельсінської групи. Вони вимагали дотримання прав людини, законності, свободи слова та гуманістичних принципів.

Третім був національно-самостійницький напрям. Його учасники обстоювали право України на незалежність і самовизначення. Серед найвідоміших діячів – Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Степан Хмара. Вони діяли в межах різних підпільних організацій та виступали проти радянського шовінізму й тоталітаризму.

Особливістю українського дисидентства стало також поєднання політичних і національних вимог із релігійними. Представники релігійного напряму боролися за свободу совісті, легалізацію українських церков, право на відкриту релігійну діяльність і звільнення переслідуваних віруючих. Серед них – Йосип Сліпий, Іван Гель, Василь Романюк.

На початку 1980-х років дисидентський рух в Україні та СРСР загалом почав занепадати через репресії, арешти, заслання та вимушену еміграцію його активних учасників.

Василь Стус (1938 – 1985) – український поет, громадський діяч та активний учасник дисидентського руху 60–80-х років.

Творчість Василя Стуса була спрямована на захист людської гідності, свободи особистості та боротьбу проти тоталітарного свавілля радянської системи. У своїх поезіях, публіцистичних текстах і листах він гостро критикував політичний режим СРСР та УРСР, звинувачуючи владу в систематичному порушенні прав і свобод людини. На думку поета, радянська політика мала антигуманний характер, оскільки обмежувала свободу слова, свободу совісті та свободу пересування. Цензура придушувала вільну думку, державна політика атеїзму переслідувала релігійні переконання, а відсутність паспортів у селян фактично позбавляла значну частину населення можливості вільно пересуватися.

У поезії «У Мар'їнці стоять кукурудзи» Стус засуджував державну експлуатацію народу, а у зверненні «Я обвинувачую» наголошував, що репресії в СРСР стали елементом офіційної державної політики, яка приховувала власні злочини через фальсифікацію фактів.

Рис. 72 Українські шістдесятники
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

У вірші «Критикам Сталіна» поет підкреслював формальний характер десталінізації: на його переконання, для справжньої демократизації недостатньо лише засудити культ особи Сталіна – необхідно усунути від влади всю систему та її прихильників.

Аналізуючи опозиційний рух у СРСР, Стус виокремлював два його основні напрями – національно-патріотичний і профспілковий. Національно-патріотичний рух, на його думку, був ослаблений через знищення національної інтелігенції у 1920–1950-х роках. Тому більш перспективним він вважав профспілковий рух, який міг об'єднати широкі верстви населення навколо соціальних вимог: права на житло, гідну працю та справедливу оплату праці.

Діяльність Української Гельсінської групи Стус оцінював досить критично. Він вважав її надто відірваною від широких народних мас і такою, що не пропонує чіткої програми політичних змін. Через це, на його думку, дисидентський рух поступово занурювався в атмосферу «соціального песимізму».

Велику увагу поет приділяв становищу української інтелігенції. Стус наголошував, що радянська влада фактично не дозволяла повноцінного розвитку національної культури. Переслідування інтелігенції, цензура та русифікація, на його переконання, призвели до формування «квазінаціональної культури», позначеної провінційністю та рабською покірністю. Саме тому він вважав відродження української інтелігенції необхідною умовою формування української політичної нації.

Отже, ключовими політичними ідеями Стуса є оновлення держави на засадах демократії, боротьба українців за незалежність, подолання рабської психології та відродження української інтелігенції як важливої умови становлення українського народу як політичної нації.

Василь Симоненко (1935 – 1963) – український письменник, публіцист, журналіст.

Політичні погляди Симоненка поєднують прорадянські ідеологічні установки з демократичними ідеями, що зумовлено певною подвійністю його творчості. Як поет він відстоював романтизовані цінності плюралізму, свободи слова та рівності, тоді як у ролі журналіста газети «Молодь Черкащини» підтримував офіційну ленінську концепцію розвитку. Зокрема, у 1962 році він створив твори «Наша рідна Вітчизна», де оспівує Жовтневу революцію та радянську владу, і «Де зараз ви, кати мого народу?».

Таким чином, у політичних поглядах Симоненка можна виділити два напрями – радянський і демократичний. Перший, радянський, відображений у поезії 1950-х років і публіцистиці 1960-х, де основною метою суспільства постає побудова комунізму через класову боротьбу під керівництвом Комуністичної партії. Поет трактує Жовтневу революцію не лише як вибух народного гніву проти експлуататорів, а й як прояв любові до Батьківщини.

Велику увагу він приділяє ідеї дружби та братерства народів СРСР у спільній боротьбі за комунізм, особливо підкреслюючи особливий історико-культурний зв'язок між Україною та росією.

Другий, демократичний напрям його творчості, охоплює критику радянської системи, утвердження гуманізму та засудження шовінізму. У творах «Злодій» і «Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті» він критикує фальш ідеї рівності в радянському суспільстві, звертаючи увагу на

соціальну нерівність між містом і селом, колгоспну систему, обмеження свободи пересування та надмірну бюрократизацію державного апарату.

У поезії «Курдському братові» автор закликає до боротьби з імперським шовінізмом, який розглядає як перешкоду для національного розвитку народів. Загалом у своїй творчості Симоненко порушує актуальні для доби «відлиги» проблеми свободи слова, рівності можливостей, права на гідне життя та вільне пересування.

Іван Світличний (1929 – 1992) – відомий український поет, перекладач, літературознавець, публіцист, правозахисник, один із лідерів українського руху опору 60–70-х років.

Політичні ідеї Світличного зосереджені на проблемі дотримання прав і свобод людини в умовах СРСР. Він підкреслює, що формальна наявність конституції не гарантує її реального виконання, адже все залежить від способу тлумачення правових норм.

Поет приділяє значну увагу питанням свободи слова та державної цензури, показуючи, як влада використовує цензурні механізми для маніпуляції суспільною свідомістю. Ці мотиви простежуються у творах «Стій, або система тлумачення» та «У епоху Реставрації», тоді як тенденції до обмеження свободи людини відображені в поемі «Три свободи».

Окремо Світличний розглядає морально-етичний вимір існування особистості в умовах авторитарного режиму, а також форми внутрішнього й зовнішнього спротиву. Його творчість часто інтерпретує радянську дійсність крізь призму категоричного імперативу Іммануїла Канта.

Категоричний імператив – фундаментальний моральний принцип філософії І. Канта: «дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу», тобто розуміння інших людей як мети, а не як засобів її досягнення.

У поемі «Мефісто-Фауст» автор звертає увагу на знецінення людського життя в умовах тоталітарного суспільства, де маси людей перетворюються лише на засіб досягнення політичних цілей. Основний принцип влади, на його думку, полягає в прагненні реалізовувати власну політику будь-якими методами, що виражається у формулі «важливо що, байдуже як» та «мета – ти сам, мільйони – засіб».

Екзистенційний вимір буття дисидента як втілення ідеалу спротиву розкрито в поемі «Я – дисидент», у ній Світличний змальовує образ дисидента як носія ключових моральних цінностей – любові, доброти, справедливості, мужності, чесності й вірності переконанням. Така людина свідомо жертвує власним добробутом і свободою заради збереження внутрішньої незалежності.

Єдиною прийнятною формою боротьби автор вважає ненасильницький спротив, що реалізується через звернення до державних органів із петиціями та голодування. Останнє розглядається як особливо дієвий метод у радянських умовах.

Таким чином, Світличний формулює концепцію етичного політичного спротиву тоталітарній та партократичній системі СРСР, ключовими принципами якої є людська гідність, ненасильство та свобода.

Рис. 73 Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напрямку
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

В’ячеслав Чорновіл (1937 − 1999) – один із засновників національно-визвольного дисидентського руху в Україні, який за національно-визвольну та правозахисну діяльність був тричі ув’язнений і перебував у неволі 17 років.

За значний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну і політичну діяльність посмертно удостоєний Героя України з орденом Держави (2000).

Чорновіл був одним із ініціаторів проголошення «Декларації про державний суверенітет України» (16.07.1990) та «Акта проголошення Незалежності України» (24.08.1991).

У контексті боротьби за національну незалежність він особливо гостро піднімав мовне питання, вважаючи мову однією з фундаментальних основ існування нації, без якої вона може втратити свою цілісність. Саме тому збереження й розвиток української мови розглядав як ключове завдання національно-визвольного руху.

Чорновіл критикував ту частину української інтелігенції, яка відмовлялася від рідної мови в побуті, освіті та культурному житті, адже така позиція, на його думку, гальмувала розвиток нації та віддаляла її від світового прогресу.

У праці «Борис Грінченко на ниві народної освіти» він підкреслював значення рідномовної освіти, доводячи, що найкращі результати навчання досягаються саме через використання материнської мови. Водночас він звертав увагу на наслідки русифікаційної політики в СРСР, яка призводила до скорочення україномовних шкіл і деформації освітнього простору.

На його думку, українці повинні самостійно розвивати систему освіти українською мовою, а її зміст має відповідати національному виховному ідеалу, оскільки навчання на основі чужих культурних моделей веде до денаціоналізації та морального занепаду.

Важливе місце в його поглядах посідала історична свідомість: Чорновіл наголошував на необхідності вивчення історії України як основи формування національної ідентичності. Він критикував фальсифікації та замовчування історичних фактів, особливо у контексті українсько-російських відносин, а також відкидав концепції про «єдину колиску» Київської Русі як псевдонаукові.

Для зміцнення національної єдності він також надавав значення релігії, традиціям, культурним символам і пам’яті. СРСР він розглядав як колоніальну державу, що продовжує практики російської імперії, а політику щодо українців характеризував як системне національне пригнічення.

Чорновіл підтримував ідею рівних прав для національних меншин поряд з українцями та виступав за їхнє національно-культурне самовизначення. Формування української політичної нації він пов’язував із створенням єдиного політичного простору, заснованого на історичних традиціях та рівноправному представництві всіх спільнот.

У сфері зовнішньої політики незалежної України він виступав за вихід із СНД як структури, що посилює вплив росії, пропонував розбудову

двосторонніх відносин із пострадянськими державами та орієнтацію на інтеграцію до європейського та світового співтовариства.

Левко Лук'яненко (1927 – 2018) – український націоналіст, дисидент, адвокат, засновник у 1958 році підпільної націоналістичної організації «Українська робітничо-селянська спілка», співзасновник і очільник Української Гельсінської Групи, провідний громадсько-політичний і державний діяч незалежної України, письменник, народний депутат України трьох скликань, автор «Акта про Незалежність України», Герой України з врученням ордена Держави (2005), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2016). Нагороджений медаллю «Борець за волю України ім. Св. Володимира», орденом Ярослава Мудрого V ступеня. За національно-визвольну діяльність і переконання перебував в ув'язненні 26 років.

У «Розширеному проєкті програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС)» Лук'яненко підкреслював, що питання створення незалежної України має вирішувати весь український народ. Водночас він зазначав, що в умовах відсутності свободи слова, друку, зібрань і політичної організації спочатку необхідно домогтися реального забезпечення демократичних прав і свобод. Формальні гарантії, закріплені в Конституції СРСР, він вважав недостатніми без їхнього практичного втілення.

Отже, головною метою цього етапу боротьби він визначав здобуття демократичних свобод як необхідної умови для подальшої організації суспільства і руху до незалежної національної держави. При цьому Лук'яненко наголошував на мирних і конституційних методах досягнення цієї мети.

Він також звертав увагу на проблему інакодумства в СРСР, підкреслюючи її зростаюче значення та міжнародний характер. У праці «Меморандум № 8» автор зазначав, що інакодумці, завдяки критичному мисленню, виявляють суперечності в суспільстві й сприяють його розвитку. На його переконання, наявність інакодумства є суспільним благом, тоді як його придушення веде до стагнації та занепаду. При цьому він наголошував, що інакодумці виступають не проти держави як такої, а проти незаконного обмеження прав і свобод.

Як автор «Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху…», Лук'яненко порушував питання міжнародного визнання України як колонії російської імперії, що існує у формі СРСР, та закликав до заходів із її звільнення від «окупації». Він трактував радянський період як час національного поневолення, що почався внаслідок збройного підкорення України та призвів до знищення національно свідомої інтелігенції.

У цьому ж документі він розкривав механізми колоніальної пропаганди, підкреслюючи, що українців фактично позбавили можливості говорити власним голосом через цензуру, репресії та мовне придушення, внаслідок чого світ чув лише офіційну позицію влади.

На думку Лук'яненка, звернення до міжнародних організацій могло сприяти деколонізації України та відновленню її державності. Він також

підкреслював, що в СРСР існував жорсткий авторитарний режим, за якого реальне волевиявлення народу було неможливим.

У пізнішій праці «Від хохла до українця», написаній після Революції Гідності, Лук'яненко розглядав радянський період як етап тривалої боротьби українців за незалежність, спрямованої проти імперської політики москви, яка, на його думку, мала на меті асиміляцію та витіснення українського населення.

Він також критикував концепцію «трьох братніх народів», вважаючи її ідеологічним міфом, що використовувався для виправдання політики окупації та культурного й політичного підпорядкування України й Білорусі.

У праці «Українська ідея і національна воля» Лук'яненко стверджує, що московщина діє відповідно до своєї загарбницької сутності, тому марно очікувати від неї переходу до мирного співіснування навіть під зовнішнім тиском. Водночас він наголошує, що український народ не може і не повинен відмовлятися від власної ідентичності та переходити на чужу систему цінностей, оскільки прагнення до національного самозбереження постійно відтворює ідею незалежності України, яка, на його переконання, завжди була присутня в історичній свідомості українців.

На думку політика, український національний ідеал у сфері внутрішнього устрою полягає у глибокому утвердженні демократичних принципів у всіх сферах життя. Це передбачає реальне функціонування політичного плюралізму, свободи економічної, професійної та культурної діяльності, а також розвиток мирних міжнародних відносин і культурного обміну. Важливим він вважав і піднесення ролі України у світовій спільноті, орієнтацію на прогрес і пріоритет духовних та матеріальних потреб людини як найвищої цінності.

Лук'яненко підкреслює, що нація формується лише за умови усвідомлення єдності долі окремої особи з долею всього народу. У цьому контексті ключового значення набуває розвиток державницького мислення, особистої відповідальності за майбутнє нації та глибоке знання національної історії. Саме історична свідомість, на його думку, є основою формування повноцінного державницького світогляду.

Степан Хмара (1937–2024) був активним учасником українського національно-визвольного руху. За свою правозахисну та політичну діяльність він був заарештований КДБ у 1980 році та засуджений до семи років ув'язнення в таборах суворого режиму і п'яти років заслання. Пізніше обирався народним депутатом України трьох скликань (I, II, IV), а у 2006 році отримав звання Героя України з врученням ордена Держави за визначні заслуги у боротьбі за незалежність України та утвердження демократичних цінностей. Він також був одним із співавторів ключових положень Конституції України, зокрема щодо державного статусу української мови та заборони розміщення іноземних військових баз.

Важливим напрямом його діяльності стало викриття радянської національної політики, яку він розглядав як систему, спрямовану на утиск і поступову ліквідацію неросійських народів. Хмара аргументовано заперечував офіційну радянську тезу про «вирішення національного питання», доводячи,

що в СРСР зберігалася глибока національна дискримінація. Він характеризував радянський режим як авторитарну систему, що маскувалася під соціалістичну ідеологію.

У праці «Етноцид українців у СРСР» Хмара, спираючись на демографічні дані, описував, на його думку, системні практики фізичного та культурного знищення українців як на Сході, так і на Заході України у XX столітті. Особливу увагу він приділяв посиленню русифікаційної політики після XXIV з'їзду КПРС, коли, на його переконання, активізувалися процеси денаціоналізації через урбанізацію, міграцію та домінування російської мови й культури у містах.

Він також критикував радянську ідеологію за знецінення національних традицій і заперечення існування окремих народів, що, на його думку, підміняло реальну багатоманітність народів концепцією «радянського народу» як штучної конструкції. У цьому контексті він розглядав її як інструмент прихованого російського шовінізму.

Хмара послідовно виступав проти комуністичної системи, покладаючи на КПРС–КПУ відповідальність за політичні репресії та національні утиски в Україні. Він вважав комуністичну партію головною перешкодою на шляху до реальної незалежності та побудови правової демократичної держави. У 1990 році, будучи депутатом, він ініціював законопроєкт про заборону Комуністичної партії та націоналізацію її майна.

Іван Дзюба (1931–2022) – український літературознавець, критик, дисидент і громадський діяч, Герой України (2001), академік НАН України, міністр культури України (1992–1994), голова Комітету з Національної премії імені Т. Шевченка (1999–2001). Автор близько 400 наукових праць.

Важливим явищем українського національно-визвольного руху стала його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій Дзюба, спираючись на марксистську методологію, критично аналізував національну політику СРСР і звертав увагу на утиски українства.

Учений стверджував, що національна ідея залишається актуальною та означає повноцінне суверенне державне й культурне існування української нації, а також її внесок у розвиток миру, демократії та соціалістичних ідеалів. Він вказував, що відхилення від ленінських принципів національної політики спричинило національну кризу: розпорошення українців по території СРСР, їхню денаціоналізацію, а також масове переселення інших народів в Україну. У поєднанні з централізацією це, на його думку, підривало реальну суверенність УРСР.

Дзюба підкреслював руйнування історичної єдності української нації через втрату зв'язку з історичною традицією, слабке національне виховання та витіснення української мови й культури на периферію суспільного життя. Він вважав хибною концепцію злиття націй у межах однієї держави, оскільки це фактично веде до асиміляції слабших націй сильнішою.

Особливу увагу він приділяв критичному аналізу концепції «радянського народу», яку розглядає як ідеологічне виправдання русифікаційних процесів.

Натомість він пропонував модель справжнього інтернаціоналізму, що ґрунтується на повазі до національної ідентичності, розвитку власної культури та взаємній повазі між народами.

Дзюба також наголошував на необхідності переосмислення понять національної свідомості та національних інтересів, які в радянській ідеології часто таврувалися як «націоналізм». Він підкреслював різницю між справжнім інтернаціоналізмом і великодержавним шовінізмом, який, на його думку, маскується під інтернаціональні гасла.

Аналізуючи ситуацію в СРСР, він звертав увагу на фактичну нерівність між націями, зумовлену домінуванням російської мови та культури, що, попри формальну рівність, призводило до русифікації. У цьому контексті він критикував як матеріальні, так і ідеологічні механізми асиміляції.

Як альтернативу він пропонував забезпечення свободи слова, відкритого обговорення національних питань і права народів на самовизначення, вважаючи це єдиним шляхом подолання русифікаційного тиску та утвердження справжньої рівності між народами.

Леонід Плющ (1938–2015) – український літературознавець, шевченкознавець, правозахисник, публіцист, а також фахівець у галузі математики та кібернетики.

Його політична концепція є поєднанням соціалістичних ідей, гуманізму та соціального психоаналізу. Плющ відстоював ідею побудови раціонально організованого соціалістичного суспільства, основою якого повинні бути демократія та етичні принципи. Він різко критикував культ особи та ототожнення держави з її керівником, а також негативно оцінював радянську суспільно-політичну систему.

СРСР Плющ розглядав як форму державно-монополістичного капіталізму, де єдиним власником і експлуататором виступає сама держава. У цьому контексті він визначав радянський лад як державно-капіталістичну систему. Державний режим він характеризував як ідеократію, що з часом перетворюється на ідолократію: перша пов’язана з абсолютизацією ідеології, а друга – з культом особи, який посилився за сталінізму та частково відтворювався пізніше. Причини цього явища він вбачав також у традиціях імперського мислення, зокрема у патерналістській вірі в «доброго правителя».

Плющ звертав увагу на надмірну бюрократизацію радянської системи, яка, на його думку, гальмувала розвиток демократичних процесів. Він розглядав бюрократичний апарат як інструмент управління «абстрактним капіталом» – державою, що розподіляє ресурси та контролює суспільство.

Однією з ключових проблем СРСР він вважав соціальну та національну нерівність. Зокрема, він критикував привілейоване становище партійно-номенклатурної еліти, а також обмеження прав сільського населення й депортованих народів, включно з забороною вільного пересування та відсутністю паспортів у частини громадян.

Рис. 74 Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща
(Згенеровано Open AI ChatGPT)

Важливе місце у його аналізі посідала проблема державної політики щодо національних груп. Плющ звертав увагу на існування антисемітизму в широкому й вузькому значенні та розглядав його як прояв загалом антигуманної державної практики. До таких практик він відносив репресії, депортації народів, штучні голоди та політичний терор XX століття. Водночас він наголошував на принципі індивідуальної відповідальності, заперечуючи колективне звинувачення народів за дії окремих осіб.

Окремо він аналізував процеси русифікації неросійських народів, які, на його думку, призводили до культурної асиміляції та формування комплексу меншовартості щодо російської культури. Також він критикував мілітаризацію виховання та пропагандистські практики, спрямовані на формування нетерпимості, зокрема через військово-ідеологічні дитячі програми.

Загалом Плющ та інші представники дисидентського руху поєднували у своїх поглядах елементи західних демократичних цінностей із соціалістичними та марксистськими ідеями. Така інтелектуальна різноманітність сприяла формуванню кількох напрямів українського дисидентства – правозахисного, культурницького, національно-державницького та релігійного.

Попри внутрішні суперечності, дисидентський рух істотно вплинув на розвиток української політичної думки, заклавши основи майбутнього становлення незалежної України та формування української політичної нації.

ТЕМА 12.

ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ. СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ

Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні.

На початку 1980-х років у СРСР дедалі виразніше проявлялися ознаки суспільно-політичної кризи, що актуалізувало потребу реформ у різних сферах життя. Прихід до влади Михайла Горбачова, який у 1985 році став Генеральним секретарем ЦК КПРС, викликав у суспільстві очікування позитивних змін.

Започаткований ним курс реформ отримав назву «перебудова» і декларував мету побудови гуманного, демократичного соціалізму. Частина радянської еліти сподівалася через модернізацію системи подолати кризові явища, прискорити економічний розвиток і зберегти позиції СРСР як наддержави. Водночас реформи, що реалізовувалися адміністративно-бюрократичними методами, поступово вийшли з-під контролю і набули характеру глибоких суспільних змін.

Несподіваним наслідком перебудови став поступовий розпад радянської державної системи, що супроводжувався активізацією національно-визвольних рухів. Серед головних причин реформ називалися економічний застій, технологічне відставання від країн Заходу, низький рівень життя населення, дефіцит товарів, політична неспроможність керівництва забезпечити розвиток, а також жорстка цензура й поділ культури на офіційну та неформальну. Важливим фактором була також гонка озброєнь, що виснажувала економіку.

Перебудова проходила кілька етапів. Перший (1985–1986) відбувався під гаслом «Більше соціалізму!» і був пов’язаний з ідеєю прискорення соціально-економічного розвитку, затвердженою на XXVII з’їзді КПРС.

Другий етап (1987–1988) проходив під гаслом «Більше демократії!» і передбачав оновлення партійно-державної системи та посилення ролі виборців у формуванні влади. Важливим елементом цього періоду стало запровадження гласності та конституційна реформа 1988 року, яка змінила механізми формування представницьких органів влади.

Третій етап (1989–1991) характеризувався радикалізацією політичних процесів. Відносне послаблення контролю з боку КПРС та проведення перших відносно вільних виборів призвели до трансформації політичної системи. Партія поступово втрачала монополію на владу, що стало одним із чинників глибоких змін у державному устрої СРСР і врешті його розпаду.

Із проголошенням курсу на перебудову в СРСР активізувався процес лібералізації суспільного життя: розширився доступ до раніше заборонених тем і теорій, а також відбулося переосмислення історичного минулого. Суспільні науки почали відігравати дедалі важливішу роль у процесах реформування, оскільки на них покладалися завдання аналізу та прогнозування розвитку суспільства, а не лише обґрунтування вже прийнятих рішень.

Радянське суспільствознавство тривалий час перебувало в умовах ізоляції від західної науки, що негативно позначилося на його розвитку. Водночас прагнення до осмислення політичних процесів і суспільної свідомості все ж існувало, хоча й було обмежене ідеологічними рамками: альтернативні погляди або придушувалися, або адаптувалися до офіційної доктрини.

За умов послаблення ідеологічного контролю відбувалося пожвавлення наукової думки. Значну увагу розвитку суспільних наук приділяла нова редакція Програми КПРС, ухвалена на XXVII з'їзді (1986), що засвідчувала усвідомлення відставання гуманітарної сфери від потреб часу. Реальні кроки з реформування почалися невдовзі після з'їзду, зокрема через зміни у вищій освіті.

Важливим документом стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти» (1987), яка започаткувала модернізаційні процеси в освітній сфері. Вона містила як інноваційні підходи, так і збереження традиційних ідеологічних вимог, зокрема посилення партійного впливу та вивчення праць класиків марксизму-ленінізму.

Водночас у реформаторських положеннях наголошувалося на необхідності посилення гуманітарної складової освіти та її «олюднення», що передбачало формування більш цілісного й критичного мислення студентів. Проте загалом документ зберігав ідеологічну спрямованість, зокрема через вимоги уніфікації програм із суспільних наук, оновлення підручників та запровадження обов'язкового державного іспиту з марксизму-ленінізму.

Суспільствознавці та викладачі інших дисциплін закликали до формування у фахівців політичної пильності та непримиренності до «ворожої ідеології». Відповідні рішення передбачали посилення уваги до політичної освіти викладачів, вивчення актуальних питань марксистсько-ленінської теорії та активізацію роботи методологічних семінарів, під якими фактично розумілося традиційне ідеологічне навчання, а не сучасна політологічна підготовка.

Водночас постає питання, чому керівництво КПРС погодилося на поступове визнання політичної науки в СРСР. Ймовірно, це було пов'язано з тим, що існуючі суспільні науки не справлялися із завданням розробки нової політичної теорії, необхідної для реформ періоду перебудови. Їхній догматичний характер ставав перешкодою для оновлення наукового мислення.

Важливу роль відіграв і суб'єктивний чинник: партійне керівництво намагалося зберегти контроль над можливим розвитком політичної науки, розглядаючи її як продовження марксистсько-ленінської традиції, а не як незалежну дисципліну. Проте такий підхід містив внутрішні суперечності, оскільки передбачав використання західного наукового досвіду за відсутності власної розвиненої політологічної бази.

Офіційне визнання політичної науки відбулося 4 листопада 1988 року, коли Державний комітет СРСР з науки і техніки затвердив оновлену номенклатуру наукових спеціальностей, у якій уперше було передбачено спеціалізацію з політичних наук. Вона охоплювала такі напрями, як теорія та

історія політичної науки, політичні інститути й процеси, політична культура та ідеологія, а також політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку.

Крім того, у межах соціологічних наук були виділені спеціальності, пов'язані із соціально-політичними процесами та громадською думкою. Це створило формальні умови для підготовки наукових кадрів і захисту дисертацій, що стало важливим кроком у становленні політичної науки в СРСР. У подальшому саме ці напрями стали основою розвитку вітчизняної політології.

Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.).

У 1989/1990 навчальному році дисципліна «Політологія» почала викладатися у вищих навчальних закладах України. Разом із новими курсами («Соціально-політична історія XX століття» та «Проблеми теорії сучасного соціалізму») вона поступово витісняла традиційні дисципліни «Історія КПРС» і «Науковий комунізм». Запровадження політологічної освіти мало на меті сприяти становленню політичної науки та формуванню засад ліберально-демократичної культури.

Основними завданнями нової системи освіти визначалися: ознайомлення студентів із досягненнями світової політичної думки для подолання ізольованості радянської політичної культури; повернення до національних інтелектуальних традицій, від яких радянська система штучно дистанціювала суспільство; а також формування навичок політичного мислення.

Вже у 1990 році стало очевидно, що курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму», який прийшов на зміну «науковому комунізму», має перехідний і тимчасовий характер. Перебудова структури викладання суспільних дисциплін здійснювалася через рішення вчених рад навчальних закладів із урахуванням нових навчальних програм, перепідготовки викладачів та оновлення методичної бази.

У вищій школі почали ширше впроваджуватися нові дисципліни, зокрема соціологія, політологія, соціальна психологія, історія релігії та атеїзму, які могли мати як обов'язковий, так і факультативний статус залежно від профілю закладу та регіональних особливостей.

Суттєвим етапом змін стало реформування кафедр наукового комунізму. Після краху комуністичної системи відбувся відтік студентів від традиційних ідеологічних дисциплін, що змусило університети переглядати навчальні плани. Багато кафедр було реорганізовано або перейменовано в кафедри соціології, політології та культурології.

Заміна курсу «Історія КПРС» на «Соціально-політичну історію XX століття» відповідала новим суспільним запитам, хоча нова дисципліна тривалий час залишалася без належного навчально-методичного забезпечення та супроводжувалася критикою щодо змісту і методики викладання.

Курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму» також виконував перехідну функцію, поступово замінюючи «науковий комунізм». Водночас відбувалася реорганізація наукових спеціальностей і структур підготовки кадрів: формувалися нові напрями з політології, теорії соціалізму та історії політичних учень.

Паралельно розширювалися можливості міждисциплінарної підготовки політологів на філософських, соціологічних і юридичних факультетах. Було скасовано низку радянських спеціальностей, зокрема «Партійне і радянське будівництво» та «Історія КПРС», натомість запроваджено нові наукові напрями, серед яких історія громадських рухів і політичних партій.

У результаті трансформації освітньої системи змінювалися й кваліфікації випускників, які почали отримувати більш універсальні та професійно орієнтовані спеціальності у сфері суспільно-політичних наук, зокрема політології, соціології та філософії політики.

Підготовка фахівців із політології в Україні вперше була започаткована в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згодом аналогічні освітні програми з'явилися в університетах Одеси, Донецька, Львова, Східноукраїнському, Чернівецькому, Прикарпатському та Ужгородському університетах, а також у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Національному університеті «Острозька академія» та інших закладах. Окремо варто відзначити Таврійський екологічний інститут у Сімферополі, де було відкрито перший в Україні політологічний факультет у недержавному закладі вищої освіти.

На початку 1990-х років вагомий внесок у становлення української політичної науки зробив Володимир Бабкін (1924–2018). Він багато років працював в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України, де займався дослідженнями у сфері історико-політологічного аналізу держави і права. З 1993 року він очолював Українську асоціацію політологів, а з 1995 року був академіком Української академії політичних наук.

Науковий доробок В. Бабкіна вирізняється поєднанням правничого аналізу з філософією права, порівняльною політологією та політичною історією. У своїх працях він розглядав проблеми методології правових наук, циклічності політичного розвитку, співвідношення влади й суспільства, держави й особистості, а також демократичних і бюрократичних тенденцій у перехідні періоди. Значну увагу він приділяв «людському виміру політики».

Бабкін активно долучався до формування сучасної доктрини державного та правового розвитку України, а також до процесів демократизації політичної системи. Широке визнання здобули його курс лекцій із політології (1992) та монографія «Народ і влада» (1996). Він керував низкою наукових проєктів, присвячених українському конституціоналізму, зокрема дослідженням політичного аналізу Конституції та формування правосвідомості громадян.

Під його керівництвом у 1997 році було підготовлено перший в Україні «Політологічний енциклопедичний словник», який узагальнив досягнення

вітчизняної та світової політичної науки. Також він брав участь у створенні багатотомної «Юридичної енциклопедії», очолював відповідний науково-організаційний центр і був автором низки статей.

Серед осередків розвитку політичної науки особливе місце посідає Львівський національний університет імені Івана Франка, який має давні традиції дослідження політичної думки. Ще у XVIII столітті тут існували курси та кафедри, пов'язані з політичною проблематикою, зокрема «права природи, народів та інститутів» і «політичного мистецтва».

У 1990 році в університеті було започатковано викладання політології та створено відповідну кафедру, яка згодом була реорганізована. Через відсутність навчально-методичної бази активно розроблялися перші підручники й посібники з політології та історії політичної думки. У 1994 році було створено спеціалізовану вчену раду для захисту дисертацій із політичних наук та Центр політичних досліджень, що сприяло подальшій інституціалізації політичної науки в Україні.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років у СРСР дедалі виразніше проявлялися ознаки глибокої суспільно-політичної кризи, що зумовило потребу масштабних реформ. Прихід до влади Михайла Горбачова у 1985 році та проголошення курсу на «перебудову» викликали в суспільстві очікування змін і модернізації системи. Офіційно метою реформ оголошувалося створення демократичного й гуманного соціалізму, збереження держави та підвищення її ефективності.

Водночас радянська модель розвитку перебувала в стані системного застою: економіка втрачала динаміку, посилювався дефіцит товарів, знижувався рівень життя населення, а науково-технічне відставання від західних країн поглиблювалося. Політична система залишалася надмірно централізованою, а цензура обмежувала розвиток культури й науки. У цих умовах зростала роль суспільних наук, на які покладали завдання осмислення та прогнозування суспільних процесів.

Перший етап перебудови (1985–1986) проходив під гаслом «більше соціалізму» та був спрямований на прискорення соціально-економічного розвитку. Другий етап (1987–1988) декларував «більше демократії» і передбачав певну трансформацію системи управління, зокрема через розширення участі громадян у виборах та оновлення керівних кадрів. Третій етап (1989–1991) став періодом глибоких політичних змін, коли виборчі процеси почали виходити з-під контролю партійної системи, що зрештою сприяло трансформації політичного режиму та посиленню центробіжних тенденцій у союзних республіках.

Із початком перебудови активізувалися процеси лібералізації суспільного життя: поступово знімалися ідеологічні обмеження, відкривалися раніше заборонені теми для дослідження, а гуманітарні науки почали відігравати важливішу роль у суспільному розвитку. Водночас радянське суспільствознавство довгий час залишалося ізольованим від світової науки та

перебувало під впливом марксистсько-ленінської догматики, що обмежувало його методологічні можливості.

Після часткового послаблення ідеологічного контролю почали формуватися передумови для розвитку політичної науки. Офіційне визнання політичних наук у 1988 році в СРСР стало важливим кроком у цьому процесі, адже вперше було закріплено спеціалізації, пов'язані з політичними інститутами, теорією політики, політичною культурою та міжнародними відносинами. Це відкрило можливості для підготовки наукових кадрів і захисту дисертацій у новій галузі знань.

У 1989/1990 навчальному році в закладах вищої освіти України було запроваджено курс «Політологія», який поступово замінив радянські дисципліни на кшталт історії КПРС і наукового комунізму. Нові навчальні курси були спрямовані на ознайомлення студентів із світовою політичною думкою, розвиток критичного мислення та формування політичної культури. Водночас відбувалася перебудова навчальних програм і кафедр суспільних наук, що часто супроводжувалося їх реорганізацією або перейменуванням.

Після проголошення незалежності України у 1991 році процес становлення політичної науки набув системного характеру. Політологія була закріплена як нормативна дисципліна у вищій освіті та визнана окремою науковою спеціальністю. Почали активно створюватися кафедри політології у провідних університетах, а також науково-дослідні центри.

Важливу роль у розвитку української політичної науки відіграли науковці та організатори науки, зокрема ті, хто працював над формуванням теоретико-методологічної бази, підготовкою підручників і енциклопедичних видань, а також дослідженням проблем держави, права і політичних процесів у перехідний період.

Разом із тим становлення політології супроводжувалося низкою труднощів: відсутністю єдиних навчальних стандартів, нестачею підручників, а також дискусіями щодо співвідношення універсальної політичної науки та її національних інтерпретацій. Попри це, у 1990-х роках в Україні остаточно утвердилася політична наука як самостійна академічна дисципліна, інтегрована у світовий науковий простір.

У 1992 році було створено Національний інститут стратегічних досліджень як урядовий аналітично-дослідницький центр, що займався політичним і економічним прогнозуванням. Того ж періоду виникла Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУПП). Для підготовки управлінських кадрів при Кабінеті Міністрів України заснували Інститут державного управління та самоврядування, який згодом трансформувався в Національну академію державного управління при Президентові України. Поряд із державними установами почали з'являтися й недержавні аналітичні та політологічні центри, зокрема Інститут посткомуністичного суспільства.

Важливу роль у легітимації політичної науки відіграло створення у березні 1991 року Української асоціації політологів, що базувалася на провідних наукових установах, зокрема Інституті держави і права ім. В. М.

Корецького та Інституті міжнародних відносин і політології НАН України. Під егідою цієї асоціації були сформовані нові наукові структури, серед яких у 1993 році постала Українська академія політичних наук. Її діяльність охоплювала три основні напрями: історію політичної думки, теорію та методологію політики, а також прикладну політологію. Згодом до її складу приєдналися інші професійні об'єднання, зокрема асоціації політологів, соціологів, філософів і політичних консультантів.

У 1995 році була створена Асоціація політичних психологів України. Загалом процес становлення політичної науки в Україні збігся з періодом формування незалежної держави. Водночас розвиток цієї галузі відбувався в складних умовах економічної кризи, що негативно позначалося на фінансуванні науки, підготовці кадрів і соціальному статусі науковців. Це спричинило відтік частини дослідників за кордон і загальне зниження престижу інтелектуальної праці.

У цей період у науковому середовищі переважали дослідження, присвячені національній державності, ролі національної ідеї, культурним традиціям і особливостям демократичного розвитку України. Разом із тим виникали спроби замінити політологію концепціями «наукового націоналізму», однак ці ініціативи не отримали широкої підтримки. У підсумку політична наука в Україні утвердилася як самостійна дисципліна, що розвивалася в межах світового наукового простору без надмірної ідеологізації.

Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х XX ст. – початок XXI ст.).

Інституціоналізація політичної науки в Україні є тривалим процесом перетворення наукових досліджень у самостійну сферу професійної діяльності. Вона передбачає послідовне проходження кількох етапів: накопичення теоретичних і емпіричних знань у межах суміжних дисциплін, проведення та оприлюднення наукових досліджень, створення фахових періодичних видань, підготовку наукових кадрів і формування системи навчальних закладів, а також розвиток професійної наукової спільноти, об'єднаної в національні й міжнародні асоціації.

Такий процес означає якісно новий рівень розвитку суспільно-політичного знання. Його становлення відбувалося поетапно: спочатку політична наука існувала в обмеженому вигляді в межах марксистсько-ленінської традиції та наукового комунізму, а згодом почала формувати власний понятійний апарат і методологічні засади. Для повноцінного існування науки необхідним є її організаційне оформлення, наявність підготовлених фахівців і системи їхнього навчання, а також розвиток різних дослідницьких напрямів і включення українських учених у світовий науковий контекст.

У середині 1990-х років політична наука в Україні перебувала ще на етапі становлення. Після демонтажу радянської системи відбувалося поступове формування нової інституційної бази, однак багато елементів інфраструктури

було успадковано від попередньої моделі суспільствознавства, зокрема кафедри та наукові підрозділи, що раніше обслуговували дисципліни «історія КПРС» і «науковий комунізм».

Водночас нова політична наука розвивалася в умовах обмеженого фінансування та втрати частиною науковців соціального статусу. Серед ключових проблем її становлення були: невизначеність місця політології в системі соціогуманітарних наук, слабка мережа підготовки професійних політологів, невідповідність старої системи наукових спеціальностей новим вимогам, недостатня залученість студентів до суспільних дисциплін, слабка матеріально-технічна база вищої освіти, а також обмежений доступ до здобутків світової політичної думки.

Причини цих труднощів мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Головною об'єктивною причиною була молодість самої політичної науки як самостійної дисципліни, що потребувала створення повноцінної інфраструктури: аспірантури, докторантури, спеціалізованих вчених рад, фахових журналів і стабільних наукових шкіл. Без цього неможливо було забезпечити системний розвиток досліджень і підготовку кадрів.

Важливу роль у формуванні цієї інфраструктури відіграли окремі науковці. Серед них особливе місце посідає Іван Курас, який був одним із організаторів і фундаторів сучасної української етнополітології. Як керівник Інституту національних відносин і політології НАН України (згодом – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень), він зробив значний внесок у становлення дослідницьких напрямів, пов'язаних із національною політикою та державотворенням, а також у формування наукової бази політичної науки в Україні.

Ще в середині 1980-х років учений ініціював постановку питання про потребу системного вивчення проблем національних відносин. За його ініціативою в Інституті партії при ЦК КПУ було створено сектор, що займався історією, теорією та практикою міжнаціональних відносин. Це згодом стало одним із чинників формування Інституту національних відносин і політології АН України (грудень 1991 р.).

Іван Курас не лише сприяв створенню першого в незалежній Україні спеціалізованого наукового інституту політологічного профілю, а й суттєво вплинув на інституційне становлення політичної науки загалом. За його участі було розроблено паспорти наукових спеціальностей у галузі політичних наук, відкрито спеціалізовані вчені ради для захисту дисертацій, а також започатковано фахові наукові видання.

Він вважається одним із засновників української етнополітології як окремого напряму політичної науки. Результати його досліджень і роботи наукової школи були опубліковані, зокрема, у виданнях «Етнополітика: історія і сучасність» (1999) та «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004). Курас увів у науковий обіг поняття «етнополітична культура» та обґрунтував потребу її цілеспрямованого формування.

У 2005 році Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України було присвоєно ім'я І. Ф. Кураса. Важливою формою інституціоналізації політичної науки також стала діяльність Асоціації політичних наук України (АПНУ) – всеукраїнського професійного об'єднання, створеного у 1992 році для розвитку політичних досліджень і підтримки фахової спільноти. Вона об'єднує регіональні осередки та функціонує в багатьох областях України.

У межах її роботи регулярно проводяться конгреси, на яких обговорюються ключові проблеми політичної науки та суспільного розвитку. Серед них – питання консолідації суспільства, трансформації влади, моделювання політичної системи, стану політичної науки в Україні, стратегічного курсу держави та чинників суспільних змін.

Важливу роль у розвитку української політичної науки відіграли I та IV Конгреси.

I Конгрес мав передусім організаційний характер і відбувся за участі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Асоціації політичних наук України, Української академії політичних наук, Міністерства освіти і науки України та Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Його проведення стало початком нового етапу розвитку галузі: відтоді з'явилася практика регулярних зібрань політологів, а результати обговорень почали системно публікуватися у вигляді наукових збірників.

IV Конгрес порушив низку складних питань функціонування політичної науки в Україні, зокрема щодо номенклатури та вдосконалення паспортів спеціальностей із політичних наук (І. Кресіна), діяльності Асоціації політичних наук України та її співпраці з Міжнародною асоціацією політичної науки (Л. Кочубей), а також проблем розвитку політичної науки у закладах вищої освіти (О. Бабкіна). У роботі VI Конгресу, присвяченого 25-річчю незалежності України, взяли участь понад 120 науковців.

У доповіді директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України Олексія Рафальського («Політична наука в Україні: здобутки та перспективи») було проаналізовано історію становлення політичної науки, її сучасний стан і перспективи розвитку. Окремо наголошувалося на діяльності наукових установ і громадських організацій, а також на ключових напрямах досліджень, актуальних для сучасного етапу.

У своїй доповіді він підкреслив, що становлення політичної науки в Україні стало однією з характерних рис періоду державної незалежності. Серед головних здобутків цього процесу названо зняття ідеологічних обмежень у дослідженні політичної сфери, розширення тематики наукового аналізу та активне засвоєння напрацювань західної політичної думки. Внаслідок цього політична реальність стала предметом більш комплексного, багатовимірного та відкритого наукового аналізу.

Загалом інституціоналізація політичної науки в Україні супроводжувалася низкою труднощів, пов'язаних із формуванням нової

академічної системи після здобуття незалежності: необхідністю визначення предмета політології, формування термінології українською мовою, створенням кафедр, підготовкою наукових кадрів, виданням підручників і наукових журналів. Важливим етапом стала формалізація наукових вимог до досліджень і дисертацій, а також розвиток мережі академічних та освітніх центрів, що поступово забезпечило інтеграцію української політичної науки у світовий науковий простір.

Сучасна політична думка України.

На сучасному етапі перед політичною наукою постає низка актуальних завдань: розвиток прикладної політології, удосконалення системи підготовки та перепідготовки викладачів, науковців і практиків політичної сфери на загальнодержавному та місцевому рівнях, а також розширення й зміцнення зв'язків із провідними світовими політологічними центрами та школами.

Одним із найважливіших здобутків української політичної науки є подолання упередженого ставлення до системного вивчення політичних знань як у суспільстві, так і в органах державної влади. Політологія утвердилася як повноцінна наукова дисципліна, що викладається у вищій школі та відповідає стандартам, прийнятим у розвинених демократичних країнах. Це, своєю чергою, вимагає критичного осмислення пройденого шляху та визначення перспектив подальшого розвитку галузі.

Стан політичної науки в Україні безпосередньо пов'язаний із загальною трансформацією суспільства та особливостями розвитку наукового знання. Серед проблем можна виокремити збереження залежності частини науковців від владних структур, а також залучення деяких дослідників до політичних сил, що впливає на об'єктивність їхніх праць. Водночас варто підкреслити позитивну перспективу, пов'язану з новим поколінням політологів, які отримують освіту в умовах відкритості до світової науки, володіють сучасними методами дослідження і викладання. Важливою умовою розвитку галузі є зацікавленість держави в об'єктивній науковій експертизі та розуміння політології як стратегічного інтелектуального ресурсу.

Вагомим досягненням української політичної науки є формування нормативно-правової бази, що закріпила її статус у системі наукового знання та забезпечила інституційні умови для викладання й досліджень. Завдяки цьому політологія набула статусу самостійної науки та повноцінної освітньої спеціальності з багаторівневою системою підготовки фахівців – від бакалавра до доктора наук.

Серед провідних наукових центрів, що формують сучасний політичний дискурс в Україні, називають Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Значну роль відіграє також Національний інститут стратегічних досліджень, а серед недержавних аналітичних центрів – Центр ім. О. Разумкова. Важливим компонентом наукового процесу залишаються кафедри університетів, особливо тих, що готують фахівців за спеціальністю

«Політологія». Поступово зростає також міжнародна мобільність українських дослідників, хоча її розвиток обмежується фінансовими труднощами, що ускладнюють інтеграцію в глобальну наукову спільноту.

Відтворення українського наукового потенціалу в галузі політичних наук переважно здійснюється екстенсивним шляхом і супроводжується низкою невирішених проблем, пов'язаних із забезпеченням належної якості досліджень. Зокрема, загострюється питання актуальності дисертаційних робіт, їх наукової новизни та узгодженості: трапляються дублювання тем, повторення дослідницьких сюжетів і недостатній рівень інноваційних результатів. Водночас зростає розрив між формалізованими вимогами до підготовки й захисту дисертацій та можливостями академічної спільноти ефективно контролювати їхню наукову якість.

Попри ці проблеми, вітчизняна політична наука має низку вагомих здобутків. Зокрема, сформовано предметне поле політології, визначено її основні проблеми та методи дослідження, накопичено значний масив монографічної літератури з актуальних питань політичної науки. Політологія закріпилася як навчальна дисципліна у закладах вищої освіти, що супроводжується виданням підручників і навчальних посібників.

Важливу роль у розвитку науки відіграють фахові періодичні видання, зокрема «Держава і право», «Політична думка», «Нова політика», «Віче», «Грані», «Людина і політика», «Розбудова держави», «Політичний менеджмент», «Політикус» та інші. Вони забезпечують професійну комунікацію між дослідниками з різних регіонів України та слугують платформою для апробації наукових результатів. У 1997–2006 роках також видавався реферативний журнал «Політика. Політичні науки», який системно узагальнював публікації з періодики та нові книжкові надходження, однак згодом його випуск було припинено через фінансові труднощі.

Окремим досягненням є розвиток системи підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації. Захист докторських дисертацій із політичних наук в Україні розпочався з 1993 року, а першим доктором політичних наук вважається Ольга Бабкіна. До середини 2010-х років у країні сформувалася значна наукова спільнота – сотні докторів і тисячі кандидатів політичних наук, що свідчить про поступову інституціоналізацію та професіоналізацію політичної науки в Україні.

В. Горбатенко зазначає, що в сучасній українській політичній науці вже сформувалися окремі наукові школи, а також накопичено значні досягнення. Серед найбільш розвинених напрямів він виділяє етнополітологію, політичну історію, політико-правові дослідження, вивчення політичної свідомості й культури, політичну теорію та філософію, історію політичної думки, а також дослідження глобалізації й міжнародних відносин.

Важливою подією в розвитку галузі стало видання «Політичної енциклопедії», підготовленої на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Значний внесок у цей напрям також роблять науковці Львівського національного університету імені Івана Франка, які активно розвивають відповідні дослідницькі традиції.

Водночас в Україні досі не сформувалося достатньо високого рівня усвідомлення керівництвом закладів вищої освіти суспільної важливості

політології як дисципліни, необхідної для підготовки фахівців державного управління та формування конкурентного політичного середовища. Це проявляється у скороченні годин на викладання політології та споріднених курсів, ліквідації окремих кафедр і переведенні викладачів на інші гуманітарні напрями.

Негативним чинником також є нестабільність статусу політології як навчальної дисципліни. У 2009 році внаслідок змін у навчальних планах частину гуманітарних дисциплін, зокрема політологію, було переведено до вибіркових курсів, що викликало занепокоєння щодо можливого зниження рівня політичної культури студентів. У 2011 році Міністерство освіти і науки України переглянуло це рішення та повернуло політологію до нормативного блоку дисциплін.

Після ухвалення Закону України «Про вищу освіту» (2014) формування обов'язкового переліку дисциплін стало більш гнучким і значною мірою передано в компетенцію вчених рад закладів вищої освіти, із рекомендаційною роллю Міністерства освіти і науки України.

Попри інтеграцію України до Болонського процесу, розвиток політичної науки й досі супроводжується низкою проблем: недостатньою конкурентоспроможністю на європейському освітньому ринку, обмеженою державною підтримкою, фрагментованістю політологічного знання та недостатнім використанням сучасних кількісних методів дослідження, які є стандартом у європейській і американській політичній науці.

Нині Україна потребує оновлення викладання політології та переосмислення самої політичної науки. В умовах глобалізованої ринкової економіки заклади вищої освіти мають готувати затребуваних на ринку праці фахівців із високим рівнем професійної підготовки, які володіють необхідними знаннями, уміннями та навичками для якісного виконання своїх функцій.

Водночас, не знижуючи рівня фундаментальної теоретичної підготовки бакалаврів і магістрів, необхідно посилювати практичну складову навчання відповідно до потреб суспільства. Важливими завданнями політичної науки залишаються консультування політичної еліти та сприяння політичній соціалізації молоді.

Сучасний етап розвитку політичної науки в Україні характеризується щонайменше двома рисами. З одного боку, зростає усвідомлення її суспільної значущості, що зумовлює увагу як наукової спільноти, так і широкої громадськості, яка розуміє взаємозв'язок між політичною наукою і політичною практикою. З іншого боку, посилюється недовіра до політики як соціального явища через ототожнення її з політиками, яких часто пов'язують із демагогією, корупцією та безвідповідальністю. Це впливає як на рівень політичної культури, так і на ставлення суспільства до політичної науки загалом. При цьому її понятійний апарат активно використовується не лише в академічному середовищі, а й політиками, управлінцями, журналістами та громадськістю.

Одним із шляхів подолання наявних проблем є поглиблення інтеграції українських політологів у європейські та світові професійні наукові спільноти.

Така інтеграція сьогодні здебільшого має індивідуальний характер, однак потребує системного розширення. Актуальним також є створення нових національних фахових видань, представлених у міжнародних наукометричних базах.

Нині рівень інтегрованості української політичної науки у світовий інформаційний простір залишається недостатнім. Кількість українських публікацій, які отримують міжнародне визнання, є обмеженою. Серед українських журналів, представлених у базі Scopus, лише окремі періодичні видання частково торкаються політичної тематики, тоді як більшість наукових журналів у цій базі належать до природничих, технічних і фізико-математичних наук.

Низький рівень цитованості українських політологічних досліджень значною мірою свідчить про недостатню поінформованість міжнародної наукової спільноти щодо здобутків вітчизняних учених. Серед основних причин цього явища можна виокремити: недостатнє володіння іноземними мовами, обмежений доступ до міжнародних фахових видань і дослідницьких проєктів, слабку мотивацію до міжнародної наукової комунікації, а також недостатнє використання результатів зарубіжних досліджень у власних роботах.

Сьогодні підготовлено значний масив навчальної літератури для викладання політології та спеціальних курсів у закладах вищої освіти. Серед авторів таких видань – О. Бабкіна, В. Бебик, В. Горбатенко, А. Колодій, Є. Перегуда, Н. Хома, Г. Щедрова, П. Шляхтун та інші. Окремий внесок у розвиток дисципліни становить підготовка енциклопедичних і словникових видань із політичної термінології, здійснена В. Бабкіним, В. Горбатенком, Ю. Левенцем, В. Мельником, М. Требіним, Н. Хомою, Ю. Шемшученком та іншими дослідниками.

Підсумком 25-річного розвитку політичної науки в Україні стало видання Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України колективної праці «25 років політичної науки в Україні» (2016). Це перше в Україні комплексне дослідження, у якому проаналізовано становлення та еволюцію політичної науки в період 1991–2016 років. У першому томі розглянуто історію дисципліни, формування її предметного поля, розвиток категоріального апарату, а також теоретико-методологічні підходи в західній політичній науці. Окрему увагу приділено накопиченню знань про політичні процеси на українських землях від часів України-Русі до 1991 року.

Отже, за роки незалежності політична наука в Україні пройшла складний шлях становлення. На плюралістичних засадах відбулося теоретичне осмислення широкого кола суспільно-політичних проблем. Загалом завершився етап формування предмета політології та її наукового інструментарію з урахуванням особливостей трансформаційних процесів в Україні та інших постсоціалістичних країнах.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Проблема підготовки майбутніх спеціалістів в умовах швидкого зростання інформації є одним із найважливіших завдань вищої школи, а професійна самореалізація індивіда залежить не лише від його професійної компетентності та уміння адаптуватися, але й від навичок здійснювати самостійну пізнавальну діяльність. Варто зазначити, що самостійна робота є запланованою пізнавальною діяльністю, спрямованою на виконання творчих навчальних завдань різних видів, що виконуються самостійно з метою надбання знань, умінь та навичок. Здатність до самонавчання є однією з важливих передумов вивчення філософії та чинником, що сприяє формуванню навичок самостійної діяльності.

Самостійна робота студентів над матеріалом окремих тем передбачає:

- самостійне вивчення частини курсу шляхом конспектування лекцій, підручників, науково-методичної літератури;
- підготовка та написання, доповідей;
- написання есе;
- підготовка виступів на семінарських заняттях;
- конспектування фрагментів першоджерел і підготовка відповідей на запропоновані питання.

Як готуватись до семінарських занять?

У засвоєнні навчального матеріалу важливе місце посідають семінари – один з основних видів групових навчально-теоретичних і семінарських занять здобувачів, що передбачають доповіді, з подальшим обговоренням у групі за заздалегідь запропонованим планом. Саме на семінарах систематизуються, розширюються й поглиблюються знання з основних питань курсу, формуються вміння самостійно мислити, аналізувати матеріал, виступати публічно, вести дискусію, переконувати, відстоювати особисту точку зору.

Ефективність, корисність семінару як для кожного його учасника, так для групи в цілому, залежить від ретельності самостійної роботи слухачів.

Найпродуктивнішою вона є за такої послідовності:

✓ ознайомлення з темою та питаннями плану семінарського заняття.

✓ опрацювання навчального матеріалу теми за конспектом лекції, джерелами та літературою, рекомендованою для підготовки до семінарського заняття.

Самостійна робота з літературою під час підготовки до семінарського заняття передбачає ведення записів, що розкривають зміст питань плану заняття. За формою вони можуть бути різними: розгорнутий план, виписки, тези, конспект тощо.

Розгорнутий план. Розгорнутим називається план, у якому перераховано не лише найважливіші питання твору, а й ті, що розвивають його основні ідеї. Щоб отримати розгорнутий план, кожен пункт простого плану поділяють на підпункти відповідно до змісту мікротеми.

Виписки. До виписок, як засобу фрагментарного запису роботи, що вивчається, звертаються тоді, коли немає потреби конспектувати весь текст. Виписки, як правило, містять цікаві та корисні для читання факти, цифри, вислови, хронологічні відомості. Їх роблять, коли читання спрямоване на пошук у літературі чогось нового з питань, які цікавлять дослідника. Особливостями цієї форми запису є її точність, компактність, зручність використання в подальшій роботі. Читаючи текст, доцільно відзначити олівцем відповідні його фрагменти, що згодом будуть виписані. Бажано навчитись виділяти в тексті найважливіше та найістотніше. Для цього, вивчаючи матеріал, потрібно час від часу ставити запитання: «Про що хоче сказати автор?»

Досить зручно робити виписки на картках, що мають стандартний розмір, а тому зручні для зберігання та використання. Їх легко класифікувати за окремими частинами своєї роботи, поповнювати, поєднувати на одній картці матеріал з одного питання, відібраний із різних джерел. Картки, як правило, містять інформацію лише з одного питання, а тому в них легко орієнтуватися.

Обов'язковою для запису на картці є інформація про:

- загальну проблему, якої стосується виписка та її зміст;
- конкретне вузьке питання, якому відповідає запис;
- повне бібліографічне посилання на джерело, з якого її зроблено та сторінку.

На картці варто робити й свої зауваження щодо змісту виписки, дату запису, номер теми, до якої вона робиться.

Тези – це стислий виклад основних положень тексту у формі твердження або заперечення. Тези є проміжним жанром між планом і конспектом. Їх складають після попереднього ознайомлення з текстом, під час повторного читання. У них здійснюють стислий виклад (без доказів, ілюстрацій, коментарів) основних положень доповіді, який має стверджувальний характер. Наявність тез дає можливість автору в будь-який час поновити в пам'яті доповідь і виголосити її.

Конспект – це одна із загальновідомих, широко поширених серед здобувачів форм записів. Конспектування є універсальною формою запису прочитаного; цей важливий процес роботи з книгою містить у собі елементи плану, тез і цитат. Перед початком конспектування варто скласти план роботи. Після цього, відповідно до пунктів плану, будують окремі частини конспекту. Добре складений конспект допомагає якомога краще зрозуміти й запам'ятати зміст книги або статті, щоб потім, читаючи записи, легко відтворити перебіг думок і міркувань автора. Тому конспект має бути стислим і послідовним, без зайвих подробиць. Власні думки, критичні зауваження, пояснення та доповнення, які виникають у процесі конспектування варто відзначати на полях, підкреслювати. Наочність розташування записів на сторінці досягають

шляхом використання інтервалів між смисловими частинами тексту, виділення заголовків, підзаголовків тощо. Конспектування – це не механічне списування окремих фрагментів книжки, а творчий процес і кожен, добирає ту інформацію яка, на його думку найбільш важлива. Правильне конспектування привчає до наукового стилю викладу матеріалу.

У практиці найбільшого поширення знайшли такі три основні типи конспектів: систематичний, тематичний і вільний. Складання систематичного конспекту передбачає: попереднє читання тексту з олівцем; повторне читання з поділом на мікротеми; осмислення змісту кожної мікротеми та складання загального плану; формування тез; добирання доказів, аргументів; оформлення записів. Якщо під час конспектування не дотримуватись послідовності авторського викладу, а уважно перечитавши весь текст, осмислити і перебудувати його згідно зі своїм планом, то отримаємо конспект, написаний «своїми словами».

Тему, для вивчення та висвітлення якої необхідно законспектувати декілька джерел, називають тематичною. Її розпочинають з розроблення логічного плану теми. Після цього «сортують» інформацію відповідно до пунктів плану, об’єднують та узагальнюють отримані матеріали, оформляють цілісний текст.

Виступ. Підготовка до вступу полягає перш за все в читанні, обмірковуванні прочитаного з теми та виписуванні того, що є цікавим і потрібним, конспектування книг і статей. Після цього здійснюють оформлення тексту виступу та його критичне редагування. Усний текст завжди сприймається важче, ніж написаний. Адже слухач не має змоги повернутися назад, ще раз переглянути незрозумілі місця або ж подивитися у словник, щоб з’ясувати значення незрозумілого слова.

Підготовлений текст доповіді через деякий час варто перечитати знов, що сприятиме остаточному формуванню думок, відшліфуванню окремих місць тексту, пригадуванню нових прикладів тощо. Варто дати причитати текст сторонній людині, після чого з’ясувати, що в ньому незрозуміле, як сприймається текст. За необхідності, додати потрібні пояснення і доповнення, вилучити із тексту речення, які не несуть важливої інформації. Щоб контактувати із слухачами, доповідач має час від часу відводити погляд від записів. Для цього доповідач завчасно виділяє в тексті ті місця, які буде переказувати.

Структура виступу: вступ, розкриття основного змісту запитання, висновки та узагальнення.

Відповідь повинна бути чіткою, логічною та аргументованою. Після того, як відповідач висвітлить питання, заслуховують доповнення. Роботу на семінарських заняттях оцінюють за 12-бальною шкалою.

Як написати есе?

Есе або есей – невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми; це жанр, який лежить на перетині художньої та публіцистичної (часом науково-популяризаторської) творчості. Визначальними рисами есе, як правило, є незначний обсяг (від кількох речень до 10-20 сторінок), конкретна тема, дана в підкреслено вільному, суб'єктивному її тлумаченні; вільна композиція, парадоксальна манера мислення. Як правило, есе виражає нову, суб'єктивну думку про щось. Робота над есе дає можливість перевірити свої літературні здібності. Ваше завдання: написати твір на обрану вами тему, продемонструвавши власне бачення та ставлення до написаного, знайти точки перетину цієї проблематики з власним життєвим і духовним досвідом – досвідом ваших переживань і роздумів.

Як написати реферат?

Реферат, на відміну від есе, має більш «академічний» характер і передбачає логічно-послідовний, аргументований, систематизований, такий, що спирається на знання відповідної літератури, виклад матеріалу. Реферат – це письмова форма доповіді на певну тему, зміст лише повідомляє про щось, а не переконує в чомусь; інформативне видання, яке визначає короткий виклад змісту дослідження.

Передусім необхідно продумати план реферату. За своєю важливістю, складання плану – це половина вашої роботи над рефератом.

У вступі варто обґрунтувати актуальність обраної теми, продемонструвати ступінь її розробленості, чітко окреслити завдання дослідження. Основна частина зазвичай складається із 2-3 розділів, у яких варто подати короткі біографічні відомості, передати зміст головних ідей, вказати їх актуальність та розглянути різноманітні підходи до вирішення політологічних проблем. Крім основної частини, у плані реферату обов'язково повинні бути висновки – результати осмислення проблеми. Наприкінці реферату подають список використаної літератури.

Основні етапи підготовки реферату:

- Вибір теми із переліку, запропонованого викладачем. За бажанням, здобувач може сам запропонувати оригінальну тему в межах програми курсу.
- Пошук і вивчення літератури, її конспектування або ж виписування окремих положень.
- Систематизація зібраної інформації.
- Формування мети та завдань роботи, складання плану та відповідно до нього, виклад тез, наведених у першоджерелах, добирання і запис їх достовірності.

• Узагальнення опрацьованого матеріалу й з’ясування перспектив подальшого дослідження.

Текст реферату (15-20 сторінок машинопису) оформляють за структурою:

✓ титульна сторінка;

✓ простий план або зміст;

✓ вступ, у якому обґрунтовують актуальність теми, її практичне значення, мета й конкретні завдання роботи;

✓ основна частина 2-3 розділи. Кожен розділ нумерують. Він має свою назву. У розділах здійснюють огляд літератури з обраної теми, висловлюють власні міркування щодо неї. В основній частині обов’язково мають бути покликання на джерела, елементи аналізу та систематизації запропонованих шляхів вирішення певної проблеми;

✓ висновки, у яких підсумовують виконану роботу згідно з визначеними завданнями;

✓ список використаних джерел, у якому містяться опрацьовані джерела з дотриманням усіх необхідних вимог.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1-2

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ». РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДОБИ КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ.

Ключові поняття та терміни: *світогляд, релігія, віра, знання, міф, міфологія, держава, цінності, переконання, людина, влада, ідеї, княжа доба, державний та церковний діяч, монарх, розвиток.*

ПЛАН

1. Предмет та основні завдання дисципліни «Історія політичної думки в Україні».
2. Становлення та розвиток політичної думки в епоху Київської Русі.
3. Політичні ідеї у творі митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать».
4. Розвиток політичних ідей у «Повісті минулих літ».
5. «Повчання» Володимира Мономаха як політичний заповіт.
6. Ідея політичного об’єднання української держави у творі «Слово о полку Ігоревім»
7. Значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки.

Питання для обговорення

1. Яким чином прийняття християнства на Русі вплинуло на розвиток політичної думки?
2. В яких творах викладені основні політичні ідеї княжої доби?
3. Чому серед творців вітчизняної політичної ідеології княжої доби явно переважають державні й церковні діячі?
4. Які важливі політичні проблеми Київської Русі містяться в історико-політичних творах давньоруського періоду?
5. У чому відмінність між концепціями «богоугодного володаря» та «князівського одновладдя»?
6. Яким на думку Володимира Мономаха має бути князь?
7. Які основні причини княжих міжусобиць наводяться у «Повісті минулих літ»?
8. Охарактеризуйте бачення Нестором Літописцем співвідношення світської й церковної гілок влади.
9. Охарактеризуйте співвідношення духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського.
10. Дайте загальну характеристику політичним ідеям Данила Заточника.

11. У чому полягає значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки?

Тематика есе

1. Роль навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні» в системі підготовки фахівця в галузі політології.
2. Ідея єдності Руської землі в «Слово о полку Ігоревім».
3. Загальна характеристика політичної думки Київської Русі.
4. Політичні ідеї в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона.
5. Політична програма Володимира Мономаха.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анатолій Павко, Яна Павко Правничо-політична думка Київської Русі. *Журнал Віче* № 20 жовтень, 2022. https://veche.kiev.ua/journal/2759/
2. Баранівський В.Ф. Політологія: Підручник. Київ: Національна академія управління, 2016 р. 236 с.
3. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
4. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
5. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. XVI+591 с. http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm
6. Ричка В. Володимир Мономах. Харків: Фоліо, 2019. 120с.
7. Томахів В. Політологія, Навч. Посібник. Вид. т-е, доповнене. Тернопіль: ТНЕУ, 2018 р. 244 с.
8. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А.А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 468 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №3

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У XV-XVII СТ.

Ключові поняття та терміни: *унія, політичні ідеї, економіка, освіта, релігія, об'єднання, влада, територія, король, монарх, держава, Річ Посполита, сейм.*

ПЛАН

1. Соціально-політичне значення Люблінської унії 1569 р. для України. Сутність рішень Берестейської унії 1596 р.
2. Ідейна боротьба католиків і православних. Полемічна література (І. Вишенський, С. і Л. Зизанії, Х. Філалет, П. Скарга, З. Копистенський, М. Смотрицький).
3. Вітчизняні гуманісти, їхні політичні ідеї (Ю. Дрогобич. С.Оріховський-Роксолан).
4. Розвиток політичної думки в Києво-Могилянській академії. Ідеї української державності в фундаторів цього навчального закладу: П. Могили, І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського.

Питання для обговорення

1. Охарактеризуйте етапи розвитку ренесансного гуманізму в Україні.
2. Розкрийте причини виникнення та основні напрямки розвитку гострополемічної думки в Україні.
3. Сформулюйте суспільно-політичні погляди І. Вишенського.
4. Якою була позиція Ю. Котермак-Дрогобича щодо відокремлення політичної науки від теології?
5. Що лежить в основі сутності основних положень щодо держави та влади в поглядах С. Оріховського?
6. Як характеризує та яку форму державного правління вважає кращою С. Оріховський?
7. Охарактеризуйте концепцію церковної унії П. Скарги.
8. Які політичні ідеї відстоювали представники українських братств?
9. Яким був ідеал людини-християнина Л. Зизанія?
10. Які ідеї розвинув П. Могила як прихильник української державності

Тематика есе

1. Ю. Котермак-Дрогобич як представник української гуманістичної думки епохи європейського Відродження.
2. С.Оріховський про погляди та проблеми побудови ідеальної держави.
3. Острозька академія.

4. Українські церковні братства.
5. П. Могила про ідеї незалежної держави.
6. Києво-Могилянська академія та її представники.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Василь Микитась. Давньоукраїнські студенти і професори. К., 1994. С. 71-92. http://litopys.org.ua/mykytas/myk05.htm
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
3. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
4. Сулятицька Тетяна. Політична програма Володимира Мономаха. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 23. С. 142-145. https://science.kpnu.edu.ua/naukovi-pratsi-vykladachiv/
5. Станіслав Оріховський. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. http://litopys.org.ua/human/hum04.htm
6. Стратій Я. Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії. *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ: 1997. С. 61-75. https://surl.li/scatha
7. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. http://litopys.org.ua/human/hum.htm
8. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002. С. 135-137. http://litopys.org.ua/fdm/fdm39.htm
9. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002. С. 107-108. http://litopys.org.ua/fdm/fdm29.htm

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №4

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

Ключові поняття та терміни: *козак, держава, реформи, гетьман, конституція, політична та правова сутність, Запорізька Січ.*

ПЛАН

1. Роль Запорізької Січі у розвитку політичної свідомості і підйому національно-визвольного руху. Політико-державна діяльність П. Конашевича-Сагайдачного.
2. Державна концепція Б. Хмельницького.
3. Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович).
4. Політичні ідеї український гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик).
5. Політичні ідеї у козацький літописах (С. Величка, Г. Граб'янки).
6. Просвітницький напрям політичної думки. Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди.

Питання для обговорення

1. Розкрийте причини виникнення та основні етапи формування українського козацтва.
2. Чому Б. Хмельницького вважають одним із творців української національної геополітики?
3. Які історичні події вплинули на зміну напрямів державницької політики Хмельницького?
4. Чому конституція Пилипа Орлика була видатним досягненням політико-правової думки початку XVIII ст.?
5. У чому відмінність поглядів Г. Граб'янки та С. Величка?
6. В чому полягають основні положення теорії українського хозаризму Г. Граб'янки?
7. Розкрийте зміст поглядів С. Яворського на взаємовідносини церковної та світської влади.
8. У чому основний зміст теорії «сродности» Г. Сковороди?

Тематика есе

1. Конституція Пилипа Орлика.
2. Питання державно-правового устрою України в «Бендерській конституції» П. Орлика.
3. Суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича.
4. Суспільно-політичні погляди О. Назарука.
5. Суспільно-політичні погляди Івана Мазепи.
6. Суспільно-політичні погляди Я. Козельського.
7. Суспільно-політичні погляди Г. Сковороди.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Білас І. Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України // Порівняльні міжнародні політичні погляди і державно-правові вчення: підручник : до 75-річчя Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ, 2019. С. 187-191.
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. Київ : Вид-во СП «Свенас», 1991. 136 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Borschak/Ivan_Mazepa.pdf
3. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ: 2007. 72 с. (Великі українці).
4. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
5. Життя наше – це подорож [Текст] / Григорій Сковорода ; упоряд. і пер., [вступ. ст., комент.] Валерій Шевчук. Львів : Апріорі, 2021. 269 с.
6. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі) : роман / Київ : Фоліо, 2009. 671 с. (Історія України в романах).
7. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
8. Літературні твори [Текст] / Григорій Сковорода ; вступна стаття, упоряд. і прим. Валерія Шевчука. Вид. 2-ге. Львів : Апріорі, 2021. 350 с.
9. Рендюк Т. Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с., 32 іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rendiuk_Teofil/Hetman_Ivan_Mazepa__vidomyi_i_nevidomyi.pdf
10. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. професора Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Skovoroda/Povna_akademichna_zbirka_tvoriv_zbirka.pdf
11. Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578). С. 40-61. https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokyrko_Oleksii/Ivan_Mazepa_iak_rannomodernyi_volodar.pdf?
12. Сорока Ю. Походи Богдана Хмельницького Київ : Фоліо, 2011. 120 с.
13. Сулятицька Т.В., Плахтій М.П. Ідея природовідповідності в педагогічній системі Григорія Сковороди. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА», 2024. Вип. 26. С 61-65. https://journals.oa.edu.ua/Philosophy/article/view/4123/3770
14. Чухліб Тарас. Пилип Орлик. Київ, 2008 64 с. https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Pylyp_Orlyk.pdf

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №5

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)

Ключові поняття та терміни: *Наддніпрянська Україна, національне відродження, товариства, Масонство, культурний рух, автономісти, русифікація, шляхта, еліта.*

ПЛАН

1. Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні.
2. Ідеологічні засади українських автономістів.
3. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство.

Питання для обговорення

1. Окресліть тематику суспільно-політичних ідейних пошуків І. Вагилевича.
2. Яких національно-політичних трансформацій зазнав світогляд Я. Головацького?
3. Узагальніть основні ідеологічні засади українських автономістів.
4. Який внесок В. Капніста у процес практичної підготовки до повалення російського імперського панування?
5. Чим зумовлена вагома роль «Історії Русів» у національному відродженні першій половини XIX ст.?
6. Проаналізуйте державницькі ідеї, викладені в «Історії Русів».
7. У чому полягає суть масонства?
8. Що сприяло популяризації масонських лож серед українського дворянства?
9. Які ідеї стали ідеологічним підґрунтям декабристського руху в Україні?
10. Вкажіть особливості українського національного руху на західноукраїнських землях.

Тематика есе

1. «Історія Русів» – пам’ятка української політичної думки кінця XVIII – XIX ст.
2. Харківський університет – осередок української інтелектуальної освіти (перша половина XIX ст.)

3. Київський університет – осередок української інтелектуальної освіти (перша половина XIX ст.)
4. Відродження української мови та її використання в літературі та освіті.
5. Василь Полетика – збирач документальних матеріалів з історії України XIV–XVIII ст.
6. Андріян Чепа –лідер українських автономістів.
7. Василь Капніст та його любов до України.
8. Масонський рух на українських землях.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Шганка]. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2003. 366 с.
4. Олександер Оглоблин. Люди старої України та інші праці. Острог-Нью-Йорк, 2000. С. 71-125. http://litopys.org.ua/coss3/ohl25.htm
5. Райківський Ігор Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття Ч.2. Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. Вип. 14. https://shron1.chtyvo.org.ua/Raikivskyi_Ihor/Kontseptualni_zasady_ukrainskoho_natsionalnoho_vidrodzhennia_XIX_stolittia_Chastyna_2.pdf?
6. Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквіуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926 – 2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. К., 2017. 392 с., іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hordiienko_Dmytro/Istoriia_Rusiv_v_osmyslenni_Borysa_Krupnytskoho.pdf?
7. Тригуб О. Рід Туманських в історії України (кінець XVII – початок XX ст.): монографія. Чернігівський національний педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. 298 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Tryhub_Oleksandr/Rid_Tumanskykh_v_istorii_Ukrainy_kinets_KhVII_-_pochatok_KhKh_st.pdf?

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №6

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Ключові поняття та терміни: *таємні товариства, націоналізм, устрій, політично-правові ідеї, освіта, культура, книговидання, слов'янофільство, рівність, сила, воля, правда.*

ПЛАН

1. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства
2. Політична позиція Т. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців
3. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомарова
4. «Книги буття українського народу» та її політичні стратегеми щодо державно-політичного устрою України
5. Політичні проекти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький)

Питання для обговорення

1. Визначте основні проблеми та питання програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.
2. Якою є суть політично-правових ідей у документах Кирило-Мефодіївського товариства?
3. Проаналізуйте політико-правові погляди М. Костомарова.
4. Як М. Костомаров обґрунтовував ідею федеративного устрою для України?
5. Визначте головні політичні ідеї «Книг буття українського народу».
6. Визначте основні ідеї праці М. Костомарова «Дві руські народності».
7. Якими були політичні ідеї, виражені у творчості Т. Шевченка?
8. У чому полягає мінливість суспільно-політичних поглядів П. Куліша?
9. Якими є джерела політичної влади у слов'янських народів у працях М. Гулака?

Тематика есе

1. Кирило-Мефодіївське товариство. Історія виникнення та ідеологічні засади діяльності.
2. Микола Костомаров: дослідження національного характеру українського народу.
3. Проблема самовизначення українського народу у творі «Історія Русів».
4. Політична доктрина М. Костомарова.

5. Т. Шевченко – представник «радикального крила» Кирило-Мефодіївського товариства.
6. Конституційні проекти Г. Андрузького.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Костів К. Книги буття українського народу. Впливи Святого Письма й народоправних ідей Запорізької Січі та Західньої Европи на зміст «Книг Буття Українського Народу». Торонто, 1980. 189 с. https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22890/file.pdf
4. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с. http://history.org.ua/LiberUA/5-325-00119-1/5-325-00119-1.pdf
5. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 71-78; С. 595-598. http://litopys.org.ua/shevchenko/shev103.htm
6. Фігурний Ю. Націєтворчий аспект діяльності Кирило-Мефодіївського товариства // Українознавство. Київ, 2016. № 4 (61). С. 162-173.
7. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. Київ, 2002. С. 108-110. http://litopys.org.ua/fdm/fdm30.htm
8. Ясь О. В. Вступна стаття до розвідки М. І. Костомарова «Мысли об истории Малороссии» // Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 179–181.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №7

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Ключові поняття та терміни: *державотворення, розвиток, громадівці, політичні течії, громадські організації, хлопоманство, місцеве самоврядування, державний апарат, незалежна держава, свідомість, культура, освіта, мова.*

ПЛАН

1. Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини XIX ст.
2. Соціально-політичні погляди В. Антоновича.
3. Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова.
4. Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присецького.
5. Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика та О. Терлецького.
6. Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка

Питання для обговорення

1. Дайте власну оцінку українським національним рисам, що були виокремленні В. Антоновичем.
2. Чи проявляються вони в умовах сучасної політичної дійсності?
3. Чи погоджуєтесь Ви з думкою М. Драгоманова, що місцеве самоврядування виступає ефективним каналом рекрутування політичної еліти?
4. У чому, на думку М. Драгоманова, полягає цінність політичної свободи?
5. Охарактеризуйте основні засади функціонування громад в концепції С. Подолинського.
6. У чому, на думку С. Подолинського, проявляється подібність українських та європейських політичних традицій?
7. У чому, на Ваш погляд, полягає вплив європейського чинника на розвиток української політичної думки другої половини XIX століття?
8. Визначте основні ідеї М. Павлика щодо ролі жінки у суспільно-політичному житті.
9. Чому, на Вашу думку, М. Павликом була актуалізована проблема ролі релігії в суспільно-політичному житті?
10. Чи погоджуєтесь Ви з думкою О. Терлецького про провідну роль інтелігенції у формуванні національної самосвідомості?
11. Визначте основні засади ефективного розвитку громади в концепції І. Франка.

Тематика есе

1. М. Драгоманов – особливості політичних поглядів.
2. Значення творчості М .Драгоманова для сьогодення.
3. Федералізм у формування М. Драгоманова.
4. Політико-правові погляди Остапа Терлецького.
5. Еволюція суспільно-політичних поглядів Івана Франка.
6. «Руська трійця» – каталізатор розвитку українських патріотичних почуттів галицької молоді XIX ст.
7. Суспільно-політичні погляди Ю. Бачинського.
8. Іван Франко – видатний діяч українського руху в Галичині кінця XIX – початку XX ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Остропольська М. В. М. Павлик та М. Драгоманов: до історії інтелектуальної співпраці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2012. Т. 20, вип. 20. С. 16-21. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/M_Pavlyk_ta_M_Drahomanov_do_istorii_intelektualnoi_spivpratsi.pdf?
4. Остропольська М. В. Михайло Павлик і Леся Українка: особливості культурно-інтелектуальних зв'язків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 46-52. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/Mykhailo_Pavlyk_i_Lesia_Ukrainka_osoblyvosti_kulturno-intelektualnykh_zviazkiv.pdf?
5. Творець нового культурного українства: Михайло Павлик. До 170-річчя від дня народження : колективна монографія / відп. ред. А. Швець ; наук. ред. М. Котик-Чубінська, О. Салій ; передм. А. Швець ; редкол.: Є. Нахлік (гол.) та ін.; Інститут Івана Франка НАН України; Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації; Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Івано-Франківської обласної державної адміністрації. Львів ; Івано-Франківськ, 2023. 280 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Tvorets_novoho_kulturnoho_ukrainstva_Mykhailo_Pavlyk_Do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia.pdf?
6. Трушківська Л. Михайло Драгоманов як представник політико-правової думки України. Про українське право. Збірник статей кафедри теорії та історії держави і права. Число III / За ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2008. С. 152-163. https://shron1.chtyvo.org.ua/Trushkivska_L/Mykhailo_Drahomanov_iak_predstavnyk_polityko_pravovoi_dumky_Ukrainy.pdf?

7. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. Київ, 2002. С. 159-161. http://litopys.org.ua/fdm/fdm131.htm
8. Чупрій Леонід. Михайло Драгоманов – видатний просвітитель українського та болгарського народів. Культурологічний альманах. Видавничий дім «Гельветика» Випуск 3, 2023. С. 78-84. https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/43909/Chuprii.pdf?sequence=1&isAllowed=y
9. Шостак О.О. «Еміграційний» текст Івана Франка. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.01.06 «Теорія літератури» (035 – Філологія). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Shostak_Olha/Emihratsiinyi_tekst_Ivana_Franka.pdf?

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №8

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ ВІКІВ (XIX-XX СТ.).

Ключові поняття та терміни: *соціал-демократи, постгромадівці, ідеї, погляди, націоналісти, культурний розвиток, історіософія, автономія України.*

ПЛАН

1. Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти».
2. Політична історіософія та «Український П'ємонт» М. Грушевського.
3. Політичний модернізм Лесі Українки.
4. Соціал-демократія Наддніпрянщини (Д. Антонович, М. Порш).
5. Народження українського націоналізму. М. Міхновський.
6. Ліберальні ідеї в українському суспільстві. Б. Кістяківський.

Питання для обговорення

1. Якими, на думку М. Грушевського, були умови становлення незалежної української держави?
2. Охарактеризуйте погляди М. Грушевського на проблеми українського державотворення. У яких творах вони викладені?
3. Чому Леся Українка вважала розвиток національної інтелігенції умовою соціального та національного визволення?
4. У чому полягали сутність і причини ідейних хитань лідера РУП Д. Антоновича?
5. У чому полягав підхід М. Порша щодо вимоги автономії України?
6. Розкрийте суть концепції місцевого самоврядування М. Порша.
7. Чому діячі Української соціал-демократичної «Спілки» закликати ігнорувати національне питання у діяльності соціал-демократів?
8. В чому були сила та слабкість націоналістичної концепції М. Міхновського?
9. Яке розуміння нації було властиве М. Міхновському?
10. У чому полягати основні ідейні цінності українського лібералізму?

Тематика есе

1. Історико-правове обґрунтування ідеї відродження української держави в працях М. Міхновського.
2. Політологічний аналіз проєкту М. Міхновського «Самостійна Україна».
3. Теорія національного самовизначення за М. Грушевським.
4. М. Грушевський про питання аграрної реформи.

5. Суспільно-політичні погляди М. Грушевського.
6. Суспільно-політичні погляди Б. Кістяківського.
7. М. Грушевський «На порозі Нової України».
8. Суспільно-політичні погляди клерикального напряму консерватизму (А. Шептицький, Й. Сліпий)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк О. С. Політико-правові погляди Миколи Міхновського на здобуття державної незалежності України // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Соборність України: правовий вимір». Київ, 2019. С. 222-225.
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
3. Єрмоленко І. Я. Теорія «суспільної правосвідомості» Б. О. Кістяківського та проблеми розбудови Української держави. Київ : Адвокат 2008. № 11 (98). С. 44-48.
4. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
5. Михайло Грушевський та український конституціоналізм : вибране / М. Грушевський; Музей Михайла Грушевського, Democracy Reporting International. Одеса : Фенікс, 2019. 135 с.
6. Ідеолог і творець української державності : до 150-річчя від дня народж. М. Грушевського (1866–1934) / підгот. О. Рожнятовська // Дати і події: календар знаменних дат. 2016, 2-ге півріччя. № 2. С. 67–71 : портр.
7. Яневський Д. Б. Грушевський. Скоропадський. Петлюра / Данило Яневський. Харків : Фоліо, 2020. 794, [1] с. : іл. (Великий науковий проект).
8. Єрмолаєв В. М. Михайло Грушевський про установчу владу українського народу. *Вісник національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27, № 4. С. 15–31.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №9

ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-30ті рр. ХХ ст.)

Ключові поняття та терміни: *універсали, клас, нація, демократія, народ, націонал-комуністична течія, соціалісти-революціонери, права, українізація, Українська Центральна Рада.*

ПЛАН

1. Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917–1921 років.
2. Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 рр.
3. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка.
4. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри.
5. Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григоріїв).
6. С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії в Україні.
7. Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника.
8. Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового.
9. Політичні ідеї О. Шумського.
10. Клас і нація у вченні М. Яворського.

Питання для обговорення

1. У чому полягала ідея національно-персональної автономії українських соціалістів для розв’язання проблеми національних меншин?
2. Який прошарок суспільства В. Винниченко вважав рушієм українського народу?
3. У чому, на думку В. Винниченка, полягала основна причина поразки національно-визвольних змагань в Україні?
4. Як еволюціонували погляди й переконання С. Петлюри?
5. Чим відрізнялися погляди С. Петлюри від М. Грушевського та В. Винниченка в питанні формування збройних сил?
6. У чому полягала зовнішня політика голови Директорії С. Петлюри?
7. Унаслідок чого виникла ідеологія націонал-комунізму?
8. Що вважали основним засобом реалізації в Україні націонал-комуністичної ідеї її фундатори С. Мазлах і В. Шахрай?

Тематика есе

1. М. Грушевський – теорія національного самовизначення.
2. Ідейно-політичні течії українського націонал-комунізму.
3. В. Шахрай – фундатор і теоретик українського націонал-комунізму.
4. Суспільно-політичні погляди С. Петлюри
5. Ідейно-політичні течії українського націонал-комунізму.
6. Проблема українізації в поглядах О. Шумського.
7. Націонал-комуністичні переконання М. Скрипника.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Главацький М В. Симон Петлюра. Київ : КМ-БУКС, 2016. 157 с. : іл. (Творці державного престижу).
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
3. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
4. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка : (до 125-річчя від дня народж.) : [зб. ст.] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; редкол.: І. Ф. Курас (голов. ред.) [та ін.]. Київ: ІПіЕНД, 2006. 280 с.
5. Кучерук, Олександр. Симон Петлюра, 1879-1926 : до 130-ліття з дня народж. Укр. ін-т нац. пам’яті, Музей Укр. Нар. Республіки. Київ , 2009. 16 с. : іл. https://surl.li/qxjuwn
6. Симон Петлюра в історії та національній пам'яті : матеріали Всеукр. наук. конференції (20 - 22 травня 2009 р.) / Укр. ін-т нац. Пам’яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г .Короленка ; Укр. ін-т нац. Пам’яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. Київ : Фоліант, 2009. 164 с.
7. Петлюра С. В. Московська воша : оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити / С. В. Петлюра ; упоряд., авт. передм. П. М. Мовчан. Київ : Просвіта, 2016. 103 с. : фот. (Бібліотека українського воїна).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №10

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 20-30-ті рр. XX ст.

Ключові поняття та терміни: *партії, громадські організації, спільноти, радикальний рух, Організація українських націоналістів, націонал-демократи, державний устрій, влада, демократизм.*

ПЛАН

1. Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної Революції (Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька).
2. Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів (Д. Донцова. Д. Андрієвський, С. Ленкавський).
3. Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість.
4. Політичні погляди А. Волошина.

Питання для обговорення

1. Якими течіями була представлена суспільно-політична думка міжвоєнного періоду у Галичині?
2. Яке місце й роль діячів націонал-демократії у розвитку політичної думки України?
3. Назвіть визначальні положення інтегрального націоналізму Д. Донцова.
4. Проаналізуйте проблему українізації у поглядах О. Шумського.
5. Яким є внесок В. Липинського в політичну науку?
6. Порівняйте націоналістичні ідеї Д. Донцова і С. Ленкавського, що було спільне та відмінне?
7. Проаналізуйте концепцію інтегрального націоналізму Д. Донцова.

Тематика есе

1. Д. Донцов – родоначальник українського «чинного» націоналізму.
2. В’ячеслав Липинський – засновник консервативної школи української політології.
3. Класократія – одна із форм державного устрою за В. Липинським.
4. Концепція «Трудової Монархії» В. Липинського.
5. «Кожне, найбільше навіть, діло починається з маленької, але послідовної і упертої праці» В. Липинський.
6. «Життя без боротьби я не вважав за життя» О. Шумський.
7. Що зробив О. Шумський для України?

8. Політичні ідеали «Братства тарасівців» (І. Липа, Б. Грінченко, М. Міхновський).
9. Д. Донцов «Націоналізм».
10. Д. Донцов «Підстави нашої політики».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бортніков В. Епістолярна спадщина В. К. Липинського: елітарно-консервативні засади українського державотворення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. № 3/4 (83/84). С. 379-390.
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
3. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
4. Коломієць Р.Г. Дмитро Донцов. Харків: Фоліо, 2020. 119 с.
5. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Відень, 2020. 304 с.
6. Шаповал Юрій Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи : дослідження, архівні матеріали. Київ–Львів: Україна модерна, Укр. пропілеї, 2017. 742 с. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/shumskyi.pdf

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №11

ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 40-50-ті рр. XX СТ. та у 60-80-ті рр. XX СТ.

Ключові поняття та терміни: *сталінізм, тоталітаризм, відлига, пропаганда, трудовий народ, влада, терор, культ.*

ПЛАН

1. Суспільно-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги».
2. Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана та П. Тичини.
3. М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом.
4. Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра).
5. Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х років.
6. Характерні ознаки політичного курсу П. Шелеста та його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко).
7. Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960 – 1980- х рр.
8. Дисидентський рух: поняття, ґенеза, основні ідеї.
9. Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний).
10. Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напряму (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, С. Хмара, І. Дзюба).
11. Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща.

Питання для обговорення

1. Назвіть основні політологічні центри сучасної України, охарактеризуйте в межах можливого їхню діяльність.
2. Спробуйте самостійно визначити найважливіші течії сучасної української суспільно-політичної думки. Назвіть їх представників (авторів та їхні праці).
3. Проаналізуйте дисидентський рух, як вияв політичної опозиції комуністичному режимові в Україні.
4. Охарактеризуйте політичні погляди представників українських дисидентів.
5. Опишіть правозахисний рух в Україні: основні постаті і підходи.
6. Назвіть проблема в дослідженнях сучасних вітчизняних науковців.

Тематика есе

1. Політичні погляди представників дисидентського руху в Україні (В. Чорновіл, В. Стус).
2. Українська політична думка на еміграції (І. Лисяк-Рудницький, Р. Шпорлюк).

3. Легальне інакодумство (І. Дзюба «Інтернаціоналізи чи русифікація». П. Шелест «Україна наша радянська»»).
4. Суспільно політичні погляди С. Десницького.
5. Суспільно-політичні погляди М. Смотрицького.
6. Національне питання в політичній думці радянського марксизму (50-70 рр. XX ст.).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Великі дерева в тіні не ростуть: спогади і роздуми про В'ячеслава Чорновола / упоряд. Д.М. Пономарчук; авт. передм. В.М. Кривенко. Кам'янське: ВД «Андрій», 2018. 192 с. https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=5&idg=128
2. Він боровся і страждав за Україну: малюнки дітей Дніпропетровщини, присвячені пам'яті В'ячеслава Чорновола. Дніпропетровськ: Ліра, 2009. 39 с.
3. Вибрані твори / В. С. Стус. Донецьк : БАО, 2008. 352 с. https://surl.li/oyrbvh
4. Вибране : збірка / Василь Стус. 2-ге вид. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2020. 317, [1] с.
5. Главацький М.В. В'ячеслав Чорновіл. Київ: КМ-БУКС, 2016. 144 с.
6. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
7. Деревінський В.Ф. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2017. 494 с.
8. Дорошенко О. Є. Василь Стус. Харків : Фоліо, 2021. 120, [5] с.
9. Зелененька І. Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму. *Філолог. дискурс*. 2020. Вип. 10. С. 61–68. http://nbuv.gov.ua/UJRN/fild_2020_10_8
10. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
11. Колоскова Н. М. Історичні реалії та взаємозв'язок політичного мислення в житті та творчості Тараса Шевченка і Василя Стуса. Київ : Друк. двір Олега Федорова, 2019. 55 с.
12. Українська державність: історико-правничі нариси / За заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.
13. Сулятицька Т. Екзистенціальні аспекти філософської концепції Василя Стуса. Збірник наукових праць «Політологічні студії» [Електронний ресурс] / [редкол. О. В. Віннічук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. Випуск 7. С. 86-95. URL: http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9557

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №12

ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Ключові поняття та терміни: *політологія, політична освіта, інституціоналізація, політологічний профіль, спеціальність, проблематика, розвиток, легітимація.*

ПЛАН

1. Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні.
2. Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр).
3. Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х ХХ ст. – початок ХХІ ст.).
4. Сучасна політична думка України.

Питання для обговорення

1. Що ви вважаєте основними пріоритетами етнонаціональної політики в Україні?
2. Що, на вашу думку, є основними складовими державної стратегії сучасної України?
3. Охарактеризуйте головні принципи сучасної міжнародної політики України.
4. Якими ви бачите місце і перспективи України в сучасному світовому порядку?
5. Охарактеризуйте діяльність найвідоміших політологічних центрів сучасної України.
6. Спробуйте визначити основні завдання громадянської освіти в Україні.

Тематика есе

1. Перспективи України в умовах глобалізації та технологічних і культурних змін.
2. Діяльність незалежних центрів політологічних досліджень.
3. Закордонні дослідницькі центри в Україні.
4. Етнополітологія: перші кроки становлення.
5. Основні напрями політологічних досліджень.
6. Ідеологічна палітра політичних партій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Академічна наука: становлення і розвиток дослідницьких установ та напрямів досліджень. Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 325–380.
2. Бабкіна О. Двадцять років вузівської політології в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку, О. Бабкіна // *Сучасна українська політика.* Спецвипуск: *Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку.* Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. 348 с.
3. Горбатенко В. П. Проблеми розвитку політичної науки і освіти в Україні. Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 4. С. 303–306.
4. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
5. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
6. Осін В. Пошуки суб'єктності української політології: між «великим» і «малим» колоніалізмами» /Спільне/ Commons. *Журнал соціальної критики*. 2015. 10 листопада. http://commons.com.ua/poshuki-sub-yektnosti-ukrayinskoyi-politologiyi-mizh-velikimi-malim-kolonializmami/#return-note-22562-1
7. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.
8. Старіш О. Політична наука в Україні: 20 років незалежності. *Критика*. 2012. Вип. 9–10 https://krytyka.com/ua/articles/politychna-nauka-v-ukrayini-20-rokiv-nezalezhnosty
9. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 416 с.
10. Шайгородський Ю. Фактори інституалізації політичної науки в Україні. Сучасна українська політика. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. Спецвипуск. С. 60–71.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Тема 1. Предмет, завдання та функції історії політичної думки в Україні

1. Що є предметом історії політичної думки в Україні?

a) Історія воєн і політичних подій
b) Розвиток політичних ідей, теорій і поглядів в Україні
c) Діяльність політичних партій у XX столітті
d) Міжнародні відносини України

2. Яке з наведених тверджень найточніше визначає мету вивчення історії політичної думки України?

a) Ознайомлення з економічними процесами минулого
b) Розуміння формування політичних ідей, що вплинули на державність і суспільство
c) Визначення природних ресурсів України
d) Вивчення культурних традицій українського народу

3. Одне з завдань історії політичної думки полягає у:

a) Прогнозуванні економічного розвитку держави
b) Дослідженні еволюції політичних концепцій та ідеалів українського народу
c) Аналізі діяльності політичних партій сьогодення
d) Визначенні адміністративного поділу України

4. Яка з наведених функцій історії політичної думки є освітньо-виховною?

a) Забезпечення стабільності політичного режиму
b) Формування політичної культури, громадянської свідомості та патріотизму
c) Підтримка політичної пропаганди
d) Розвиток виробничих відносин

5. Яка функція історії політичної думки допомагає зрозуміти закономірності розвитку політичних ідей у часі?

a) Прогностична
b) Теоретико-пізнавальна
c) Ідеологічна
d) Критична

6. Що належить до джерел вивчення історії політичної думки України?

a) Тільки археологічні знахідки
b) Твори мислителів, політичні документи, публіцистика, архівні матеріали
c) Лише усні народні перекази
d) Дані соціологічних опитувань

7. Яка прогностична функція історії політичної думки?

a) Передбачення можливих тенденцій розвитку політичної думки та суспільства
b) Оцінка діяльності уряду
c) Критика політичних опонентів
d) Збирання історичних фактів

8. Який із наведених напрямів не належить до завдань історії політичної думки України?

a) Формування політичної культури
b) Аналіз політичних поглядів українських діячів
c) Дослідження мистецьких стилів
d) Визначення впливу європейської політичної традиції на Україну

9. Чому вивчення історії політичної думки важливе для сучасного суспільства?

a) Дає змогу використовувати минулі ідеї для розв'язання сучасних політичних проблем
b) Забезпечує лише історичну довідку
c) Не має практичного значення
d) Заміщує інші суспільні науки

10. Який з аспектів найповніше відображає зв'язок історії політичної думки з іншими науками?

a) Вона існує ізольовано від політології
b) Вона є частиною природничих наук
c) Вона тісно пов'язана з філософією, історією, політологією та соціологією
d) Вона досліджує лише економічні процеси

Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави (Київський період)

1. Яке головне джерело відомостей про політичні погляди доби Київської Русі?

a) «Повість минулих літ»
b) «Слово о полку Ігоревім»
c) «Ізборник Святослава»
d) «Руська правда»

2. Яку форму правління мала Київська Русь у період свого розквіту?

a) Республіка
b) Теократична монархія
c) Феодальна монархія
d) Абсолютна монархія

3. Хто з давньоруських мислителів уперше висловив ідею про божественне походження влади князя?

a) Нестор Літописець
b) Іларіон
c) Володимир Мономах
d) Ярослав Мудрий

4. Який твір митрополита Іларіона вважають одним із перших політичних трактатів Київської Русі?

a) «Слово про закон і благодать»
b) «Руська правда»
c) «Поучення дітям»
d) «Повість минулих літ»

5. Яку основну політичну ідею відстоював Іларіон у творі «Слово про закон і благодать»?

a) Перевагу язичницьких традицій
b) Рівність Русі серед християнських народів
c) Необхідність підпорядкування Візантії
d) Скасування князівської влади

6. Хто з правителів Київської Русі обґрунтовував у своїх творах моральні основи влади князя?

a) Святослав Ігорович
b) Володимир Великий
c) Володимир Мономах
d) Ігор Рюрикович

7. Який твір Володимира Мономаха містить його політичні погляди та настанови правителям?

a) «Руська правда»
b) «Повчання дітям»
c) «Слово про закон і благодать»
d) «Повість минулих літ»

8. Що, згідно з політичними уявленнями Київської доби, було головним обов'язком князя?

a) Розширення території будь-якою ціною
b) Захист народу, підтримання миру й справедливості
c) Підкорення Візантії
d) Розвиток торгівлі

9. Яку роль у політичному житті Київської Русі відігравала церква?

a) Була підлеглою іншим державам
b) Була центром духовного, ідеологічного та освітнього впливу
c) Не мала політичного значення
d) Займалася лише ритуалами

10. Який документ регулював суспільно-політичні відносини та був першим зведенням законів Київської Русі?

a) «Руська правда»
b) «Ізборник Святослава»
c) «Слово про закон і благодать»
d) «Повість минулих літ»

Тема 3. Ґенеза української політичної думки у XV–XVII ст.

1. Який історичний процес найбільше вплинув на формування української політичної думки XV–XVII ст.?

a) Відродження та Реформація в Європі
b) Розвиток капіталізму в Західній Європі
c) Монгольське завоювання
d) Утворення Російської імперії

2. Яку роль у розвитку політичних ідей відігравали братства у XVI–XVII ст.?

a) Займалися лише торгівлею
b) Були осередками освіти, друкарства та захисту православ'я
c) Виступали проти національної самосвідомості
d) Підтримували владу польських магнатів

3. Який мислитель Київського братства обґрунтовував ідею єдності народу та державної незалежності України?

a) Іван Вишенський
b) Петро Могила
c) Касіян Сакович
d) Герасим Смотрицький

4. Хто з українських діячів у своїх творах різко критикував духовне та соціальне поневолення українського народу?

a) Іван Вишенський
b) Мелетій Смотрицький
c) Петро Могила
d) Касіян Сакович

5. Який твір Івана Вишенського вважається одним із найвідоміших його політичних послань?

a) «Послання до єпископів»
b) «Апокрисис»
c) «Тренос»
d) «Слово про закон і благодать»

6. Хто з українських мислителів XVII ст. розробляв ідею поєднання віри та освіти як основи державного життя?

a) Петро Могила
b) Іван Вишенський
c) Герасим Смотрицький
d) Касіян Сакович

7. Який діяч був одним із засновників Києво-Могилянської колегії – центру формування політичної та філософської думки України?

a) Іпатій Потій
b) Петро Могила
c) Касіян Сакович
d) Мелетій Смотрицький

8. Яка головна ідея твору «Апокрисис» Христофора Філалета (1597 р.)?

a) Захист ідей Реформації та свободи совісті
b) Виправдання унії з Римом
c) Прославлення польського короля
d) Вимога абсолютної влади монарха

9. Яке значення мала козацька політична думка XVII ст.?

a) Вона сприяла утвердженню ідеї самоврядування та захисту національної свободи
b) Вона підтримувала шляхетську владу
c) Вона була спрямована на зміцнення феодальних порядків
d) Вона мала виключно релігійний характер

10. Яка подія стала підґрунтям формування нової української політичної ідеї у XVII ст.?

a) Хрещення Русі
b) Люблінська унія 1569 р.
c) Утворення Речі Посполитої
d) Початок визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького

Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби

1. Яка подія стала поштовхом до формування нової української політичної ідеї в козацько-гетьманську добу?

a) Люблінська унія 1569 р.
b) Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького
c) Берестейська унія 1596 р.
d) Утворення Києво-Могилянської академії

2. Яку форму державності започаткувала козацько-гетьманська доба?

a) Річ Посполита
b) Українська козацька республіка
c) Військово-козацька держава – Гетьманщина
d) Абсолютна монархія

3. Який документ Богдана Хмельницького мав політичне значення та визначав стосунки України з Московією?

a) Березневі статті 1654 р
b) Конституція Пилипа Орлика
c) Гадяцька угода
d) «Руська правда»

4. Який український гетьман став автором першої в Європі конституції – «Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (1710 р.)?

a) Іван Мазепа
b) Пилип Орлик
c) Іван Виговський
d) Дем’ян Многогрішний

5. Яку основну ідею містила Конституція Пилипа Орлика?

a) Зміцнення влади монарха
b) Розподіл влади між гетьманом, Генеральною радою та судом
c) Підпорядкування України Московії
d) Збереження феодального ладу

6. Хто з українських політичних мислителів виступав за автономію України у складі Речі Посполитої?

a) Іван Виговський
b) Пилип Орлик
c) Михайло Драгоманов
d) Богдан Хмельницький

7. Який політичний договір передбачав створення трикнязів'я (Польща – Литва – Русь)?

a) Переяславська угода
b) Березневі статті
c) Гадяцька угода (1658 р.)
d) Андрусівське перемир'я

8. Яка ідея домінувала в політичних поглядах Івана Мазепи?

a) Підпорядкування Московії
b) Незалежність України та створення національної держави
c) Зміцнення влади царя
d) Розвиток православної церкви

9. Який твір XVIII ст. відображає ідеї українського державотворення та є важливим джерелом політичної думки?

a) «Історія русів»
b) «Слово про закон і благодать»
c) «Тренос»
d) «Апокрисис»

10. Яке значення мала політична думка козацько-гетьманської доби для подальшої історії України?

a) Вона не мала помітного впливу
b) Вона заклала підвалини українського державницького мислення
c) Вона була лише релігійною за змістом
d) Вона призвела до занепаду культури

Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина XIX ст.)

1. Яке історичне явище стало основою формування української політичної думки на початку XIX ст.?

a) Розпад Речі Посполитої
b) Початок національного відродження
c) Визвольна війна під проводом Хмельницького
d) Культурна політика Російської імперії

2. Яка організація, створена у 1845–1846 рр., стала важливою подією в історії українського національного руху?

a) Кирило-Мефодіївське братство
b) Товариство українських націоналістів
c) Кирило-Тарасівське товариство
d) Братство св. Андрія

3. Хто з українських діячів був ідеологом Кирило-Мефодіївського братства?

a) Іван Котляревський
b) Тарас Шевченко
c) Микола Костомаров
d) Пантелеймон Куліш

4. Яка основна ідея була закладена в програмному документі братства – «Книга буття українського народу»?

a) Ідея федерації слов'янських народів на основі свободи та рівності
b) Прагнення створити монархію
c) Підпорядкування України Росії
d) Перевага духовної влади над світською

5. Хто з членів Кирило-Мефодіївського братства виступав за мирний шлях визволення народів через освіту та моральне вдосконалення?

a) Тарас Шевченко
b) Микола Костомаров
c) Пантелеймон Куліш
d) Василь Білозерський

6. Який діяч українського відродження у своїх творах закликав до національної самосвідомості та соціальної справедливості?

a) Іван Котляревський
b) Григорій Квітка-Основ'яненко
c) Тарас Шевченко
d) Михайло Драгоманов

7. Який твір Тараса Шевченка мав найбільший політичний вплив на українське суспільство XIX ст.?

a) «Гайдамаки»
b) «Катерина»
c) «Сон (У всякого своя доля…)»
d) «Кавказ»

8. Яку форму державного устрою пропонували члени Кирило-Мефодіївського братства?

a) Абсолютна монархія
b) Демократична федерація слов'янських народів
c) Теократична держава
d) Військово-козацька республіка

9. Яка ідея об'єднувала політичні погляди учасників українського національного відродження?

a) Підтримка імперського центру
b) Ідея свободи, рівності, братерства і національного відродження
c) Визнання панівної ролі російської культури
d) Відмова від освіти

10. Яке значення мала українська політична думка першої половини XIX ст. для подальшого розвитку державотворчих ідей?

a) Вона втратила актуальність
b) Вона заклала основи модерного національного руху
c) Вона була відірвана від реального життя
d) Вона мала лише релігійне спрямування

Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини XIX ст.

1. Яка історична подія найбільше вплинула на формування політичної думки в Західній Україні у першій половині XIX ст.?

a) Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького
b) Поділи Речі Посполитої та входження Галичини до складу Австрійської імперії
c) Скасування кріпацтва в Російській імперії
d) Утворення Української Народної Республіки

2. Яке місто стало центром українського культурно-політичного життя у Галичині в першій половині XIX ст.?

a) Київ
b) Львів
c) Перемишль
d) Чернівці

3. Яке товариство започаткувало розвиток українського національного руху на західноукраїнських землях?

a) «Руська трійця»
b) Кирило-Мефодіївське братство
c) Товариство українських патріотів
d) Наукове товариство ім. Шевченка

4. Хто входив до складу «Руської трійці»?

a) Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко
b) Іван Вагилевич, Яків Головацький, Маркіян Шашкевич
c) Юрій Федькович, Іван Франко, Осип Маковей
d) Михайло Драгоманов, Олександр Потебня, Леся Українка

5. Яке видання «Руської трійці» стало політичним і культурним маніфестом українського відродження в Галичині?

a) «Зоря Галицька»
b) «Русалка Дністровая»
c) «Книга буття українського народу»
d) «Галицькі відомості»

6. Яку головну ідею проголошували діячі «Руської трійці»?

a) Злиття з польським народом
b) Відродження української нації через мову, культуру та просвіту
c) Підтримку влади Габсбургів без змін
d) Відмову від національної самосвідомості

7. У чому полягало політичне значення діяльності «Руської трійці»?

a) Вона створила першу політичну партію України
b) Вона пробудила національну свідомість українців Галичини
c) Вона займалася лише літературною творчістю
d) Вона підтримувала політику полонізації

8. Який суспільно-політичний рух 1848 року вплинув на активізацію українського національного життя в Галичині?

a) Французька революція
b) Весна народів
c) Селянські повстання
d) Об’єднання Німеччини

9. Яка організація була створена під час «Весни народів» для захисту прав українців у Галичині?

a) Головна Руська Рада
b) Кирило-Мефодіївське братство
c) Українське наукове товариство
d) Галицька рада шляхти

10. Яке значення мала політична думка західноукраїнських земель першої половини XIX ст.?

a) Вона заклала підвалини національно-визвольного руху
b) Вона залишилася лише культурним явищем
c) Вона сприяла полонізації Галичини
d) Вона не мала суспільного впливу

Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині XIX ст.

1. Яке явище стало провідною тенденцією розвитку української політичної думки у другій половині XIX ст.?

a) Утвердження монархізму
b) Формування модерного національного руху
c) Відмова від національної самосвідомості
d) Занепад політичної активності

2. Хто був одним із засновників ідеї українського політичного націоналізму у другій половині XIX ст.?

a) Михайло Драгоманов
b) Микола Костомаров
c) Іван Франко
d) Юліан Бачинський

3. Яку політичну концепцію розробляв Михайло Драгоманов?

a) Монархічну
b) Соціалістично-федералістичну
c) Консервативну
d) Клерикальну

4. Яку ідею відстоював М. Драгоманов у своїй програмі?

a) Єдність слов’ян під владою Росії
b) Автономію України у федеративній демократичній Європі
c) Абсолютну владу монарха
d) Розрив України з Європою

5. Хто з українських діячів першим чітко проголосив ідею повної політичної самостійності України?

a) Іван Франко
b) Михайло Грушевський
c) Микола Міхновський
d) Юліан Бачинський

6. Який твір Юліана Бачинського став програмним у розвитку українського політичного націоналізму?

a) «Самостійна Україна»
b) «Україна irredenta»
c) «Листи на Наддніпрянську Україну»
d) «Громадівський соціалізм»

7. Який політичний рух у Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. виступав за культурно-національне відродження?

a) «Руська трійця»
b) Громади
c) Кирило-Мефодіївське братство
d) Центральна Рада

8. Хто був ідеологом радикально-демократичного напряму в Галичині наприкінці XIX ст.?

a) Іван Франко
b) Юрій Федькович
c) Омелян Огоновський
d) Маркіян Шашкевич

9. Яку політичну ідею обґрунтував Іван Франко у своїх працях?

a) Підпорядкування українців росії
b) Необхідність соціального визволення народу і політичної автономії
c) Пріоритет духовної влади
d) Відмову від національного руху

10. Яке значення мала політична думка українських земель другої половини XIX ст.?

a) Вона підготувала ґрунт для боротьби за державність у XX ст.
b) Вона втратила суспільний вплив
c) Вона існувала лише серед інтелігенції
d) Вона сприяла зросійщенню України

Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (XIX–XX ст.)

1. Яке історичне явище визначило характер розвитку української політичної думки на зламі XIX–XX ст.?

a) Поширення ідей європейського лібералізму і націоналізму
b) Відновлення Київської Русі
c) Панування кріпосного права
d) Розпад Османської імперії

2. Хто з українських мислителів став автором програмного твору «Самостійна Україна» (1900 р.)?

a) Іван Франко
b) Микола Міхновський
c) Михайло Грушевський
d) Юліан Бачинський

3. Яку головну ідею проголошував Микола Міхновський у своїй праці «Самостійна Україна»?

a) Автономія України в складі Російської імперії
b) Повна політична незалежність України
c) Підпорядкування України Польщі
d) Єдність слов'ян під владою Москви

4. Яка політична організація стала першим проявом організованого українського національного руху у XX ст.?

a) Кирило-Мефодіївське братство
b) Революційна українська партія (РУП)
c) Головна Руська Рада
d) Українська національно-демократична партія

5. Хто був автором ідеї інтегрального націоналізму, яка вплинула на формування українського націоналістичного руху XX ст.?

a) Дмитро Донцов
b) В'ячеслав Липинський
c) Євген Коновалець
d) Степан Бандера

6. Яку ідею відстоював В'ячеслав Липинський у своїй політичній концепції?

a) Монархічну державу, засновану на трудовій аристократії
b) Повну анархію
c) Диктатуру пролетаріату
d) Федерацію з Польщею

7. Яке видання відіграло важливу роль у поширенні політичних ідей українського визвольного руху на початку XX ст.?

a) «Основа»
b) «Громадська думка»
c) «Київська старовина»
d) «Правда»

8. Який діяч пов’язував соціалістичні ідеї з національно-визвольною боротьбою українців?

a) Михайло Грушевський
b) Іван Франко
c) Симон Петлюра
d) Микола Міхновський

9. Яке політичне значення мала діяльність Революційної української партії (РУП)?

a) Вона вперше об’єднала українських діячів у політичну силу з чіткою програмо
b) Вона займалася лише культурною діяльністю
c) Вона підтримувала царизм
d) Вона діяла лише в Галичині

10. Яке загальне значення мала українська політична думка на межі XIX–XX ст.?

a) Вона заклала теоретичні основи боротьби за незалежну державу
b) Вона втратила зв’язок із суспільством
c) Вона мала лише літературний характер
d) Вона підтримувала імперську політику

Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань та в Радянській Україні (1920–1930-ті рр.)

1. Яка подія стала поштовхом до активізації української політичної думки на початку XX ст.?

a) Перша світова війна
b) Виникнення Кирило-Мефодіївського братства
c) Скасування кріпацтва
d) Лютнева революція 1917 р. в росії

2. Хто очолював Українську Центральну Раду, що відігравала провідну роль у формуванні державотворчих ідей 1917–1918 рр.?

a) Симон Петлюра
b) Володимир Винниченко
c) Михайло Грушевський
d) Павло Скоропадський

3. Який документ проголосив незалежність Української Народної Республіки (УНР)?

a) Перший Універсал
b) Другий Універсал
c) Третій Універсал
d) Четвертий Універсал

4. Який політичний діяч був ідеологом і головним представником Директорії УНР?

a) Михайло Грушевський
b) Симон Петлюра
c) В’ячеслав Липинський
d) Євген Петрушевич

5. Яку політичну ідею розвивав В’ячеслав Липинський у праці «Листи до братів-хліборобів»?

a) Ідею інтегрального націоналізму
b) Концепцію трудової монархії – «класократії»
c) Пролетарську революцію
d) Ідею федерації з Польщею

6. Хто став основоположником українського інтегрального націоналізму у 1920-х рр.?

a) Дмитро Донцов
b) Степан Бандера
c) Євген Коновалець
d) Роман Шухевич

7. Яка ідея була основною у політичній концепції Дмитра Донцова?

a) Підкорення українців москві
b) Активна боротьба за незалежну державу через волю та силу
c) Федералізм і автономія в складі СРСР
d) Пропаганда мирного співіснування

8. Як можна охарактеризувати політичну думку в Радянській Україні у 1920–1930-х рр.?

a) Вона розвивалася в умовах свободи слова
b) Вона була підпорядкована марксистсько-ленінській ідеології
c) Вона базувалася на принципах націоналізму
d) Вона спиралася на демократичні ідеї

9. Який напрям суспільно-політичної думки репресувала радянська влада в 1930-х рр.?

a) Комуністичний
b) Демократичний і національний
c) Марксистський
d) Інтернаціональний

10. Яке загальне значення мала українська політична думка 1917–1930-х рр.?

a) Вона остаточно зникла під тиском радянської ідеології
b) Вона заклала ідеологічні засади боротьби за незалежність у XX ст.
c) Вона не мала впливу на подальші події
d) Вона обмежувалася лише культурними питаннями

Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр.

1. У складі яких держав перебували західноукраїнські землі у 1920–1930-х рр.?

a) Австро-Угорщини та Російської імперії
b) Польщі, Румунії та Чехословаччини
c) Росії та Угорщини
d) УНР та ЗУНР

2. Яка подія 1919 року визначила подальшу долю Галичини?

a) Підписання Берестейського миру
b) Розпуск Центральної Ради
c) Поразка ЗУНР і приєднання Галичини до Польщі
d) Входження до складу СРСР

3. Яка організація стала головною політичною силою українців у Галичині у 1920-х рр.?

a) Українська національно-демократична партія (УНДП)
b) Комуністична партія Західної України (КПЗУ)
c) Організація українських націоналістів (ОУН)
d) Українська радикальна партія

4. Хто був одним із провідних діячів українського націонал-демократичного руху в Галичині?

a) Володимир Старосольський
b) Євген Коновалець
c) Степан Бандера
d) Дмитро Донцов

5. Хто був автором політичної концепції інтегрального націоналізму, що мала значний вплив на ідеологію ОУН?

a) Іван Франко
b) В’ячеслав Липинський
c) Дмитро Донцов
d) Юліан Бачинський

6. У якому журналі Дмитро Донцов пропагував ідеї українського націоналізму?

a) «Громадська думка»
b) «Вісник»
c) «Правда»
d) «Діло»

7. Хто був засновником і першим керівником Організації українських націоналістів (ОУН)?

a) Степан Бандера
b) Євген Коновалець
c) Роман Шухевич
d) Андрій Мельник

8. Яку мету проголошувала ОУН у своїй політичній програмі?

a) Автономію в складі Польщі
b) Побудову незалежної Української держави всіма засобами
c) Входження до СРСР
d) Підтримку польського уряду

9. Який напрям політичної думки домінував у Західній Україні в 1930-х рр.?

a) Комуністичний
b) Консервативний
c) Націоналістичний
d) Ліберальний

10. Яке значення мала політична думка західноукраїнських земель 1920–1930-х рр.?

a) Вона сприяла формуванню ідеології визвольного руху
b) Вона мала суто академічний характер
c) Вона була повністю знищена польською владою
d) Вона не вплинула на суспільство

Тема 11. Політична думка радянської України у 1940–1950-х та 1960–1980-х рр.

1. Яка подія 1939–1940 рр. змінила політичну ситуацію в західних областях України?

a) Розпад Австро-Угорщини
b) Приєднання Західної України до УРСР
c) Відновлення ЗУНР
d) Утворення Карпатської України

2. Яка ідеологія домінувала в політичному житті радянської України у 1940–1950-х рр.?

a) Демократизм
b) Марксизм-ленінізм
c) Лібералізм
d) Націоналізм

3. Яка риса найбільше характеризувала політичну думку в УРСР після Другої світової війни?

a) Ідеологічний плюралізм
b) Повна залежність від партійних директив
c) Вільний розвиток суспільних наук
d) Відокремлення науки від політики

4. Який політичний курс утвердився за правління Йосипа Сталіна?

a) Демократизація суспільного життя
b) Жорсткий тоталітаризм і централізація влади
c) Федералізм і автономія республік
d) Розвиток парламентаризму

5. Які зміни відбулися в політичному житті після смерті Сталіна (1953 р.)?

a) Початок «відлиги» та часткова лібералізація
b) Посилення цензури
c) Відновлення масових репресій
d) Повна ізоляція від світу

6. Хто був лідером радянського керівництва під час періоду «відлиги»?

a) Леонід Брежнєв
b) Йосип Сталін
c) Микита Хрущов
d) Юрій Андропов

7. Яке явище 1960-х рр. стало новим етапом у розвитку української політичної думки?

a) Поява руху шістдесятників
b) Відродження УНР
c) Утворення КПУ як самостійної партії
d) Повернення монархічних ідей

8. Хто з діячів-шістдесятників виступав за демократизацію та права людини в УРСР?

a) Павло Тичина
b) В’ячеслав Чорновіл
c) Володимир Щербицький
d) Дмитро Мануїльський

9. Яке поняття характеризує суспільно-політичну атмосферу періоду 1970–1980-х рр. в СРСР?

a) Відлига
b) Застій
c) Гласність
d) Перебудова

10. Яке значення мала українська політична думка 1940–1980-х рр.?

a) Вона стала складовою боротьби за демократизацію та національні права
b) Вона повністю зникла під тиском цензури
c) Вона підтримувала колоніальну політику
d) Вона була виключно академічною

Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка

1. Що означає поняття «вітчизняна політична думка»?

a) Сукупність політичних ідей, створених у Західній Європі
b) Політичні теорії, що виникли та розвивалися на українських землях
c) Вчення про державу стародавнього світу
d) Система поглядів російських мислителів

2. Яка головна тенденція розвитку української політичної думки від давнини до сучасності?

a) Від ідеї підкорення до ідеї самостійності
b) Від анархії до тоталітаризму
c) Від федералізму до імперіалізму
d) Від монархії до абсолютної теократії

3. Який етап у розвитку політичної думки пов’язаний із формуванням національно-визвольної ідеї?

a) Давньоруський період
b) Козацько-гетьманська доба
c) Радянський період
d) Період незалежності

4. Хто з українських мислителів XX ст. виступав за створення незалежної демократичної держави?

a) В’ячеслав Липинський
b) Дмитро Донцов
c) Іван Франко
d) Михайло Грушевський

5. Яка подія стала ключовою у становленні сучасної політичної думки України?

a) Проголошення незалежності України у 1991 р.
b) Ліквідація Гетьманщини
c) Входження до СРСР
d) Утворення УНР

6. Яка ідея стала центральною в політичному мисленні України після 1991 року?

a) Європейська інтеграція, демократизація та побудова правової держави
b) Відродження монархії
c) Ізоляціонізм
d) Повернення до радянської системи

7. Який політичний процес в Україні 2000–2010-х рр. найбільше вплинув на розвиток громадянської свідомості?

a) Розпад СРСР
b) Помаранчева революція
c) Ліквідація парламенту
d) Введення надзвичайного стану

8. Яка подія 2013–2014 рр. стала переломною у розвитку сучасної української політичної думки?

a) Революція Гідності
b) Розширення СРСР
c) Підписання Варшавського договору
d) Відновлення монархії

9. Які тенденції характеризують сучасну політичну думку України?

a) Європейськість, демократизм, національна ідентичність
b) Замкненість, ізоляціонізм, диктатура
c) Відмова від національної самосвідомості
d) Ідеї централізму та монархізму

10. Яке завдання стоїть перед сучасною українською політичною наукою?

a) Формування демократичної політичної культури та розвитку громадянського суспільства
b) Повернення до ідеологічного контролю
c) Ізоляція від світового політичного процесу
d) Збереження радянських форм управління

ПИТАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Історія політичної думки України як наука та навчальна дисципліна: об’єкт, предмет, методи.
2. Періодизація розвитку політичної думки України: критерії, характеристика основних етапів.
3. Проблематика політичної думки давньоруського періоду.
4. Іларіон «Слово про закон і благодать».
5. Політичні ідеї «Повісті минулих літ».
6. «Повчання» Володимира Мономаха.
7. Соціально-політичний зміст «Слова о полку Ігоревім».
8. Політична думка епохи Відродження. Політична концепція С. Оріховського-Роксолана. «Про природне право». «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу».
9. Особливості політичної думки України періоду Реформації.
10. Роль братських шкіл (XVI – XVII ст.) у розвиткові суспільно-політичної думки України.
11. Політичний зміст полемічної літератури. І. Вишенський, П. Скарга, Х. Філалет, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, І. Гізель.
12. Проуніатська концепція Петра Скарги.
13. Соціально-політичні погляди Христофора Філалета. «Апокрисис».
14. Соціально-політичний ідеал Івана Вишенського. «Посланія».
15. Політична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького.
16. Політичні ідеї І. Виговського та Ю. Немирича та їх реалізація.
17. Політичні погляди І. Мазепи.
18. Конституція П. Орлика як втілення ідей української державності.
19. Розвиток державницьких поглядів у «літературі канцеляристів» (С. Величко, Г. Граб’янка та ін.).
20. Києво-Могилянська академія та її роль у суспільно-політичній думці України. П. Могила, І. Борецький, З. Копистянський.
21. Апологетика абсолютизму в творчості С. Яворського та Ф. Прокоповича.
22. Політична думка України епохи Просвітництва. С. Десницький, В. Каразин, Г. Сковорода та ін.
23. Духовно-моральний підхід до політики Г. Сковороди.
24. Особливості політичної думки України періоду національного відродження XIX ст.
25. Політичні ідеї автономістів поч. XIX ст. В. Полетика, В. Капніст та ін.
26. Політичний зміст «Історії Русів».
27. Політичні ідеї масонства і декабристського руху в Україні на поч. XIX ст.
28. Національне відродження на Галичині. Політичні ідеї М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького.
29. Політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. «Закон Божий (Книга буття українського народу)».
30. Політичні погляди М. Костомарова.
31. Політичний світогляд Т. Шевченка.

32. Еволюція політичних поглядів П. Куліша.
33. Проекти Конституції Г. Андрузького.
34. Політичний світогляд громадівського руху другої половини XIX ст.
35. Федералізм та «громадівський соціалізм» М. Драгоманова.
36. Політична історіософія М. Грушевського.
37. Політичний ідеал С. Подолинського.
38. Політичні погляди О. Терлецького.
39. Політичний модернізм Л. Українки.
40. Теоретичні дискусії з національного питання в українській соціал-демократії поч. XX ст. Д. Антонович, М. Порш, «спілчани».
41. Концепція колектократії В. Винниченка.
42. Зародження українського націоналізму. «Братство Тарасівців». М. Міхновський. «Самостійна Україна».
43. Ліберальні течії політичної думки України. Б. Кістяківський.
44. Загальноросійські ідейно-політичні течії та ідейно-політичні течії національних меншин в Україні на поч. XX ст.
45. Основні ідейно-політичні течії серед українців Галичини в другій половині XIX ст.
46. Політична доктрина Ю. Бачинського. «Україна Irredenta».
47. Еволюція політичних поглядів І. Франка. Народження націонал-демократії.
48. Позиції українських політичних сил в період Першої світової війни.
49. Універсали Центральної Ради України, державні документи УНР та Гетьманської Держави як документи політичної думки України.
50. Український консерватизм. В. Липинський. В. Кучабський.
51. Націонал-комунізм. С. Мазлах, В. Шахрай.
52. Національне питання у політичних ідеях М. Скрипника, М. Волобуєва, М. Хвильового, О. Шумського.
53. Націологія О. Бочковського.
54. Геополітична концепція С. Рудницького.
55. Політичні ідеї В. Старосольського.
56. Ідеї правової держави С. Дністрянського.
57. Основні ідейні течії українського націоналізму міжвоєнної доби. Д. Донцов, М. Сціборський, Ю. Липа, С. Ленкавський.
58. Інтегральний націоналізм Д. Донцова.
59. Політична концепція С. Бандери. Документи ОУН як пам'ятки політичної думки України.
60. Політичні ідеї А. Шептицького.
61. Ненаціоналістичні концепції в Західній Україні у міжвоєнний період.
62. Документи Української Головної Визвольної Ради та вироблення демократичних засад національно-визвольного руху.
63. Політичні ідеї в Радянській Україні після Другої світової війни.
64. Політичні ідеї дисидентського руху у післявоєнний період. І. Дзюба, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, П. Григоренко, В. Стус та ін.
65. Політична думка в Україні в період перебудови.
66. Основні центри та основні напрями розвитку політичної науки в Україні після проголошення державної незалежності.

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОЄКТ: ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Мета роботи: дослідити життя, політичні погляди та історичний вплив визначних діячів української політичної сфери, проаналізувати їхній внесок у розвиток української політичної думки та державотворення.

Завдання: оберіть одну відому постать української політичної думки та підготуйте дослідницький проєкт, у якому необхідно:

1. Охарактеризувати історичну епоху, у якій жив і працював діяч.
2. Подати короткі біографічні відомості.
3. Розкрити основні політичні ідеї, погляди та концепції особистості.
4. Проаналізувати вплив діяльності постаті на розвиток української політичної думки.
5. Оцінити актуальність ідей діяча для сучасної України.
6. Використати наукові джерела та історичні матеріали.

Можливі постаті для дослідження:

- Михайло Грушевський
- В’ячеслав Липинський
- Михайло Драгоманов
- Іван Франко
- Степан Бандера
- Пилип Орлик
- Симон Петлюра

Форма виконання:

- презентація;
- письмове дослідження;
- відеопрезентація;
- постер або інфографіка.

Вимоги до письмової роботи:

1. Письмова робота повинна мати дослідницький характер та відповідати темі дисципліни «Історія політичної думки в Україні».
2. Обсяг роботи – 8–12 сторінок друкованого тексту (без урахування титульної сторінки та списку джерел).
3. Структура роботи:
    - титульна сторінка;
    - зміст;
    - вступ;
    - основна частина;
    - висновки;
    - список використаних джерел.

4. У вступі необхідно:
    - обґрунтувати актуальність теми;
    - визначити мету та завдання дослідження;
    - коротко охарактеризувати постать і предмет дослідження.
5. Основна частина повинна містити:
    - короткі біографічні відомості;
    - характеристику історичного періоду;
    - аналіз політичних поглядів та ідей діяча;
    - оцінку внеску особистості у розвиток української політичної думки;
    - власні міркування та аналітичні висновки.
6. У висновках слід узагальнити результати дослідження та визначити значення ідей діяча для сучасності.
7. Вимоги до оформлення:
    - шрифт – Times New Roman;
    - розмір шрифту – 14 pt;
    - міжрядковий інтервал – 1,5;
    - поля – 2 см;
    - вирівнювання тексту – по ширині;
    - нумерація сторінок – обов’язкова.
8. Список використаних джерел має містити:
    - наукову літературу;
    - історичні документи;
    - електронні ресурси;
    - не менше 5–7 джерел.
9. У роботі необхідно дотримуватися принципів академічної доброчесності:
    - уникати плагіату;
    - правильно оформлювати цитати та посилання;
    - подавати власні висновки та узагальнення.
10. Критерії оцінювання:
    - відповідність темі;
    - глибина аналізу;
    - якість роботи з джерелами;
    - логічність і послідовність викладу;
    - грамотність та академічний стиль;
    - правильність оформлення роботи.

Вимоги до презентації:

1. Презентація повинна містити 10–15 слайдів**.**
2. Інформація має бути:
    - структурованою;
    - логічно викладеною;
    - стислою та зрозумілою.
3. Обов’язкові елементи презентації:
    - титульний слайд (назва теми, ПІБ студента, група);

- короткі біографічні відомості про постать;
- характеристика історичного періоду;
- основні політичні ідеї та погляди;
- аналіз внеску діяча у розвиток української політичної думки;
- висновки;
- список використаних джерел.

4. У презентації необхідно використовувати:
   - ілюстративні матеріали (фото, документи, схеми, цитати);
   - єдиний стиль оформлення;
   - читабельний шрифт та помірну кількість тексту на слайдах.
5. Тривалість усного виступу – 5–7 хвилин**.**
6. Під час підготовки презентації необхідно дотримуватися принципів академічної доброчесності:
   - зазначати використані джерела;
   - не допускати плагіату;
   - коректно оформлювати цитати та ілюстрації.
7. Оцінювання презентації здійснюватиметься за такими критеріями:
   - змістовність і повнота розкриття теми;
   - аналітичність та самостійність висновків;
   - якість візуального оформлення;
   - грамотність мовлення;
   - уміння презентувати матеріал.

ПРАЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Митрополит Іларіон (990 – 1055)
«Слово про Закон і Благодать»

Нестор Літописець (бл. 1056 – бл. 1114)
«Повісті минулих літ»

Володимир Мономах (1053-1125)
«Повчання дітям»
«Послання Олегу Чернігівському»

Кирила Туровського (бл. 1130 – бл. 1182)
«Притча про душу і тіло»
«Повість про білоризця і чорноризця»
«Сказання про чин чорноризця»
«Послання до архімандрита Києво-Печерського монастиря Василія»
«Послання Андрію Боголюбському»
«Моління Кирила Туровського»
«Повість про сліпого і кульгавого»
«Кирила-ченця притча про людську душу і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки»

Даниїл Заточник (р.н. і р.с. невід.)
«Моління Даниїла Заточника»
«Слово» («Моління»)

Юрій Котермак-Дрогобич (бл. 1450 р. – 1494)
«Прогностична оцінка поточного 1483 року»

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 р. – 1566 р.)
«Про турецьку загрозу»
«Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу»
«Промова на похоронах Сигізмунда Ягелона»
«Політія королівства польського на взірець арістотелівських політик»

Петро Скарга (Павенський) (1536 – 1612)
«Про єдність церкви Божої…»
«Житія святих»
«Сеймові промови»
«Оповіді Соломона»
«Брестський синод»
«Божественне воїнство»

Герасим Смотрицький (р. н. невід. – 1594)
«Ключ царства небесного»
«Календарь римський новий»

Іван Вишенський (між 1545-1550 – після 1620)
«Послання до єпископів»
«Книжка»
«Про єретиків»
«Писання до князя Василія і всіх православних християн»
«Коротке повідомлення про латинську звабу»

Стефан Зизаній (Кукіль-Тустановський) (р. н. невід. – 1600)
«Катехизис»
«Казаньє св. Кирила патріарха Ієрусалимського о антихристі і знаках єго...»

Захарій Копистенський (р. н. невід. – 1627)
«Часослов»
«Книга про віру єдину і святу соборну апостольську церкву»
«Палінодія, або Книга оборони»
«Книга про правдиву єдність православних християн»

Лаврентій Зизаній (р. н. невід. – між 1634 і 1640)
«Катехизис»
«Книга о вірі»

Мелетій Смотрицький (бл. 1577 – 1633)
«Тренос»
«Граматика»
«Протестація»
«Паранезіс»
«Екзетезіс»

Кирило Транквіліон Ставровецький (1581 – 1646)
«Зерцало богословія»
«Учительне Євангеліє»

Петро Могила (1596 – 1647)
«Літургіаніон»
«Антологія»
«Анфалогіон»
«Требник»

Іов Борецький (р. н. невід. – 1631)
«Пересторога»
«Протестація»
«Юстифікація»

Інокентій Гізель (1600 – 1683)
«Мир з Богом чоловіку»
«Печерський Патерик»
«Про істину віру»
«Стара віра»
«Синопсис»
«Буквар»

Богдан Хмельницький (1597 – 1657)
«Листи до польського короля Владислава IV»
«Пункти та інструкція, дана козацьким послам і віддана ними на сейм у Варшаві»
«Умови послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким – молодшим і ксьондзом Морським із ордеру регулярних каноніків»
«пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду»
«Березневі статті»

Стефан Яворський (1658 – 1722)
«Виноград Христоф»
«Знаменія пришествія антихрисова і кончини віка»
«Камінь віри»

Феофан Прокопович (1681 – 1736)
«Слово про владу і честь царську»
«Духовний регламент»
«Розшук історичний»
«Правда волі монаршої»

Іван Мазепа (1639 – 1709)
«Дума»

Пилип Орлик (1672 – 1742)
«Конституція»
«Щоденник подорожнього»
«Алкід російський»
«Гіппомен Сарматський»
«Прогностик щасливий»

Самійло Величко (1670 – після 1728)
«Літопис С. Величка»

Григорій Греб'янка (до 1666 – бл. 1738)
«Літопис Г. Греб'янки»

Михайло Козачинський (1699 – 1755)
«Суспільна політика»
«Курс лекцій з філософії»
«Філософія арістотеліанства»

Григорій Сковорода (1722 - 1794)
«Міркування про поезію та керівництво до неї»
«Наркис»
«Листи до Михайла Ковалинського»
«Асхань»
«Бесіда, названа – двоє»
«Кільце»
«Змій ізраїльський»
«Сад Божественних пісень»
«Потоп зміїн»
«Розмова дружня про світ духовний»

Яків Козельський (1729 – 1794)
«Філософічні пропонування»
«Міркування двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання»
«Арифметичні пропозиції»
«Механічні пропозиції»

Василь Каразин (1773 – 1842)
«План народного виховання»
«Загальний план гімназій»
«Накреслення статуту про суспільне виховання»
«Царство Словен»
«Омега. Про невтручання у справи Європи»

Іван Котляревський (1769 – 1838)
«Енеїда»
«Наталка Полтавка»
«Москаль-чарівник»

Андріян Чепа (1760 – 1822)
«Записки про привілеї чинів малоросійських»

Василь Полетика (1765 – 1845)
«Про малоросійське дворянство»
«Про початок, походження і гідність малоросійського дворянства»

Василь Капніст (1758 – 1823)
«Ода на рабство»
«Ябеда»

Тарас Шевченко (1814 – 1861)
«Кобзар»
«Кавказ»
«Гайдамаки»
«Марія»
«І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм»
«Чигирин»
«Заповіт»
«Думи мої думи»
«Пророк»
«Іржавець»

Микола Костомаров (1817 – 1886)
«Дві руські народності»
«Початок єдиної держави в давній русі»
«Петро Могила перед судом дослідників нашого часу»
«Про козаків»
«Мазепа»
«Книга буття українського народу»
«Закон Божий»

Пантелеймон Куліш (1819 – 1897)
«Чорна рада»
«Малоруські оповідання»
«Повість про український народ»
«Граматика»

Микола Гулак (1821 – 1899)
«Юридичний побут поморських слов'ян»

Георгій (Юрій) Андрузький (1827 - ? після 1864)
«Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)»
«Ідеал держави»
«Начерки Конституції Республіки»

Володимир Антонович (1834 – 1908)
«Моя сповідь»
«Записка в справі обмежень української мови»

Михайло Драгоманов (1841 – 1895)
«Нарис української соціалістичної програми»
«Пропащий час (Українці під московським царством (1654 – 1876))»
«Внутрішнє рабство і війна за звільнення»
«Шевченко, українофіли і соціалізм»
«Нові українські пісні про громадські справи»
«Чудацькі думки про українську національну справу»
«Листи на Наддніпрянську Україну»

Володимир Мальований (1847 – 1893)
«Не потурай»

Сергій Подолинський (1850 – 1891)
«Парова машина»
«Про багатство і бідність»
«Ремесла і фабрики на Україні»
«Праця людини та її відношення до розподілу енергії»
«Громада»

Михайло Павлик (1853 – 1915)
«Україна австрійська»
«Кароль Маркс»
«Михайло Петрович Драгоманов»
«Друкований лист до всіх румунів в Галичині»

Остап Терлецький (1850 – 1902)
«Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці»
«Лихва на Буковині»
«Робітницька палата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах»
«Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872»

Іван Франко (1856 - 1916)
«Лукіян і його епоха»
«Наука і її взаємини з працюючими класами»
«Поза межами можливого»
«Мислі о еволюції в історії людскости»
«Найновіші напрямки в народознавстві»
«Чого хоче галицька робітнича громада»
«Поза межами можливого»

Юліан Бачинський (1870 - 1940)
«Україна irredenta (по поводу еміграції)»
«Поділ Галичини»
«Гльосси»

Михайло Грушевський (1866 - 1934)
«Громадський рух на Україні – Русі в XIII ст.»
«Джерела до історії України – Руси»
«На порозі століття»
«Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи»

Леся Українка (1871 – 1913)
«Безпорадний «патріотизм»»
«Не так тії вороги, як добрії люде»
«Державний лад»
«Лист до М. Павлика»
«Нові перспективи як старі тіні»
«Оцінка нарису програми української партії соціалістичної»
«Лист до Івана Франка»
«Утопія в белетристиці»
«Думи і мрії»
«Відгуки»

Дмитро Антонович (1877 – 1945)
«Програми української молоді»
«Оповіщення»
«Поміж українським людом»
«З новим роком, з новим віком»
«Чи є тепер панщина?»
«Власна земля»
«Поміж словом і ділом»
«Панове товариші»
«Народна справа»
«Неіснуюче питання»
«Ще раз про неіснуюче питання»

Микола Порш (1879 – 1944)
«Нарису програми Революційної Української партії»
«З приводу існуючого питання»
«Автономія України у світлі соціал-демократичної критики»
«Про автономію України»
«Про автономію»

Микола Міхновський (1873 – 1924)
«Основний закон «Самостійної України» – Спілки народу українського»
«Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна»
«Робітницька справа в програмі УНП»
«Десять заповідей УНП»
«Справа української інтелігенції в програмі УНП»

Богдан Кістяківський (1863 – 1920)
«Суспільство та індивід»
«Ідея рівності з соціологічної точки зору»
«Категорія необхідності та справедливості при дослідженні соціальних явищ»
«Російська соціологічна школа та категорія можливості при розв'язанні соціально-етичних проблем»
«Права людини та громадянина»
«Держава правова і соціалістична»

Павло Скоропадський (1873 – 1945)
«Спомини»

Володимир Винниченко (1880 – 1951)
«Між двох сил»
«Відродження нації»
«Сонячна машина»
«Заповіт борцям за визволення»

Семен Петлюра (1879 – 1926)
«До населення всієї соборної України»
«Проти погромів»
«Сучасна українська еміграція та її завдання»
«Табор»

Юліан Охримович (1893 – 1921)
«Нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.»

Павло Христюк (1890 – 1941)
«Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.»

Никифір Григорів (1883 – 1953)
«Фатальна помилка революції»
«Народна влада на Україні»
«Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм»
«Підстави української національно-державної політики»

«Спогади Руїнника, про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату»

Сергій Мазлах (1878 – 1931), Василь Шахрай (1888 – 1919)
«До хвилі. Що діється на Україні та з Вкраїною»

Дмитро Левицький (1877 – 1942)
«Блок неволених»
«Наші змагання»
«Національна преса – керманич і виховник народу»
«УНДО і ОУН»
«За консолідацію українських національних сил»

Михайло Галущинський (1878 – 1931)
«Національне виховання»
«Народня освіта й виховання народу. Методи й цілі»
«Михайло Драгоманів – ідеольоґ нової України»
«Одиниця і громада»
«Новими шляхами»
«Освіта дорослих і інтелігенція»
«Політика в освіті, чи освіта в політиці»
«За право до життя»
«В обороні прав народу»
«Політика й мораль»

Василь Мудрий (1893 – 1966)
«Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях»
«Роля «Просвіти» в українському житті»
«Українське національно-демократичне об'єднання і його національне середовище»
«Україна в СРСР»
«Лихоліття України»
«Від неґативізму до реалізму»
«Труднощі нашої політики»
«Вибори до польських законодатних установ»

Володимир Целевич (1890 – 1944)
«Чого мають право виселенці домагатися від держави»
«Віднова життя і відбудова життя просвітніх товариств»
«Нові польські шкільні закони»
«Самоврядування»
«Політичні партії і їх значіння в житті народу»
«Нарід, нація, держава»

«На переломі епох»
«Роля політики в житті нації»

Мілена Рудницька (1892 – 1976)
«Нова доба культури»
«Чи треба нам окремих жіночих організацій?»
«Чому українські жінки не мають представництва в Національній Раді?»
«Трагічний конфлікт»
«Новий тип жінки»
«Жінка СРСР і жінка Західної України»
«Націоналізм і фемінізм»
«Жіночий рух і молодь»
«Економічна незалежність жінки»
«Українська дійсність і завдання жінки»
«Західна Україна під більшовиками»
«Дон Боско: Людина, педагог, святий»
«Невидимі стигмати»

Дмитро Донцов (1883 – 1973)
«Підстави нашої політики»
«Церква і націоналізм»
«Аґонія одної доктрини (Під новий рік)»
«Пансько-мужицький центавр і неомонархізм»
«Націоналізм»
«Що таке інтернаціоналізм?»
«Дурман соціалізму»
«Маса і провід»
«Кількість чи якість? Об'єднання чи роз'єднання?»
«Дух нашої давнини»
«За яку Україну?»
«За який провід?»
«Дух отари і дух провідництва»
«Московська отрута»
«Росія чи Европа»
«Від містики до політики»
«Хрестом і мечем»

Дмитро Андрієвський (1892 – 1976)
«Розбудова нації»
«Вічний мир»
«Наша позиція»
«До ідеольоґічно-статутарної підготовки орґанізації українських націоналістів»
«Шлях розбудови»

«Політика націоналізму»
«Українська справа на міжнародній шахівниці»
«Союз з Польщею»
«Російський колоніалізм і Совєтська імперія»

Степан Ленкавський (1904 – 1977)
«Фільософічні підстави «Націоналізму» Донцова»
«Поглиблення ідеологічного виховання і зміцнення організації»
«Український націоналізм»
«Культ героїв і святкування річниць на чужині»
«Внутрішньо-українська політика Організації»
«Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні»

Августин Волошин (1874 – 1945)
«Причини упадка народа нашего»
«Ко вопросу політичної консолідації»
«Нинішнє політичне положення Подкарпатської Руси»
«Промова посла Авг. Волошина»
«Наш націоналізм»
«Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі»
«Якої автономії домагаємося»
«Маніфест Уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України»

Микола Бажан (1904 – 1983)
«Клич вождя»
«Клятва»
«Данило Галицький»
«Вітер зі Сходу»
«До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології»
«Англійські враження»
«Балада про подвиг»
«Біля Спаської вежі»
«Дружба народів – дружба літератур»

Павло Тичина (1891 – 1967)
«Ми йдемо на бій»
«Тебе ми знищим – чорт з тобою»
«День настане»
«І рости, і діяти»
«Могутність нам дана»
«На Переяславській Раді»
«Ми – свідомість людства»

«Дружбою ми здружені»
«До молоді мій чистий голос»

Максим Рильський (1895 – 1964)
«Неопалима купина»
«Світове значення радянської літератури
«Триста літ»
«Слово про партію»
«Героїчний епос українського народу»

Олександр Довженко (1894 – 1956)
«Воля до життя»
«Незабутнє»
«Ніч перед боєм»
«Україна в огні»
«Битва за нашу Радянську Україну»
«Мічурін»
«Поема про море»
«Прощавай, Америко!»
«Зачарована Десна»

Олесь Гончар (1918 – 1995)
«Демон з педінституту»
«Стокозове поле»
«Прапороносці»
«Таврія»
«Перекоп»
«Собор»

Володимир Сосюра (1898 – 1956)
«Ми переможемо»
«На Берлін»
«Ми умієм боротись як треба»
«Олег Кошовий»
«Любіть Україну»
«Мазепа»
«Під гул кривавий»

Петро Шелест (1908 – 1996)
«Україно наша Радянська»
«Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали»

Овсій Ліберман (1897 – 1981)
«План, прибуток, премія»
«Ще раз про план, прибутки, премії»
«Економічні методи підвищення ефективності суспільного виробництва»

Федір Овчаренко (1913 – 1996)
«Спогади»
«Україно наша Радянська»

Василь Стус (1938 – 1985)
«З таборового зошита»
«Лист до Президії Верховної Ради СРСР»
«Я обвинувачую»
«У Мар'їнці стоять кукурудзи»

Василь Симоненко (1935 – 1963)
«Окрайці думок»
«Листи до Івана Світличного»
«Наша рідна Вітчизна»
«Народ – найвищий суддя. (Нотатки учасника IV пленуму Спілки письменників СРСР)»
«Крізь століття»
«Завжди ми, Росіє, з тобою»
«Порада товаришеві з КДБ»
«В букварях ти наряджена і заспідничена…»
«Україна, п'ю твої зіниці…»
«Злодій»
«Де зараз ви, кати мого народу?»
«Ти знаєш, що ти – людина»
«Курдському братові»
«Маленьке не смішне»
«Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті»

Іван Світличний (1929 – 1992)
«Відкритий лист М. Бажану»
«Мефісто-Фауст»
«Я – дисидент»
«Три свободи»
«Курбас»
«У епоху Реставрації»
«Люблю Вітчизну…»

В’ячеслав Чорновіл (1937 – 1999)
«Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)»
«Хроніка таборових буднів»
«Борис Грінченко на ниві народної освіти»

Левко Лук’яненко (1927 – 2018)
«Розширений проект програми Української Робітничо-селянської спілки (УРСС)»
«Нотатки учасникам 1-ої наради Спілки боротьби за демократію»
«Зупиніть кривосуддя!»
«Меморандум № 8»
«Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності»
«Що далі?»
«Не дам загинути Україні»
«Національна ідея і національна воля»
«Вірую в Бога і в Україну»
«За українську Україну. Цивілізаційний вибір України»
«До історії Української Гельсінської Спілки»
«Сповідь у камері смертника»
«Від хохла до українця»

Степан Хмара (1937 – 2024)
«Часткове співробітництво і спритна дипломатія»
«Етноцид українців у СРСР»
«Генеральний погром»
«Україна в промені Христового світла»
«За справедливу Україну»

Іван Дзюба (1931 – 2022)
«Звичайна людина чи міщанин?»
«Інтернаціоналізм чи русифікація?»
«Грані кристала»
«Автографи відродження»
«У всякого своя доля»

Леонід Плющ (1938 – 2015)
«Лист до ЦК партії»
«У карнавалі історії»
«Екзод Тараса Шевченка. Навколо “Москалевої криниці”»
«Ми наймити в абстрактної химери»
«Людиноненависництво (до джерел)»

Іван Курас (1939 – 2005)
«Про минуле – заради майбутнього»
«Державотворчі інтереси в сучасній Україні: Загальнонаціональні та регіональні аспекти»
«Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років»
«Етнополітологія. Перші кроки становлення»
«Концептуальні засади вивчення національної ідеї»

АФОРИЗМИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Митрополит Іларіон

«Мало карай, багато милуй».

«Чужу рать прожени, мир затвердь, країну приборкай».

«Слово про закон і благодать»

Нестор Літописець

«Земля слов'ян велика й рясна, та порядку в ній немає».

«Мир стоїть до раті, а рать до миру».

«Не йде місце до голови, а голова до місця».

«Повість минулих літ»

Володимир Мономах

«Ані правого, ані винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина».

«Повчання»

«Розпинався, братці, Київ від печалі, а Чернігів від напасті; розіллялася туга по всій руській землі, важка печаль спіткала руських людей. Князі між собою ворогували, а нечестиві рискали по руській землі і збирали данину».

«Слово о полку Ігоревім»

Данило Заточник

«Із хорошими порадниками князь високого стола здобуде, а з дурними – і свого позбавиться».

«Моління»

Станіслав Оріховський-Роксолан

«Якщо сам будеш піклуватися про все у державі, будеш не королем, а дуже нещасним підданим».

«По-перше, якщо нічого не називатимеш у державі своїм, а лиш одній республіці все приналежним вважатимеш і покажеш, що ти, король, є ніби сторожем держави. Бо сторож жодну річ із тих, які стереже, не може назвати своєю… Друга ж річ, яка викликає велику доброзичливість у підданих,

коли тих, яких ті правителі зараховують до свого почету, ласкавістю своєю оточиш».

«Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу»

«Чи добре плаватиметься кораблю, де капітан сам хоче гребти, кинути стерно й вести спостереження за небом, зірками та вітром?»

«Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона»

Петро Могила

«Стан цесарсій и кролевскій ест досит поважный, але над оного есть поважнійшій стан священническій, бо цесаром, кролем і всім потентатом того світа влада от Бога всемогущого ест дана над маетностями, грунтами землі, и над тілом людским, а священици владнут душею людскою... як теды душа ест зацнейшая над тіло, так стан священническій палму годності всім станов потентатов того света поривает... годность священническая над станами наизацнейшими того света продкует».

«Євангеліє учительне»

Іов Борецький

«Треба жити свято і управляти довіреною вам паствою за церковними правилами, обирати на посади людей достойних і ревнителів благочестя для гарантій успіху в боротьбі з католицизмом, запроваджувати братства й школи, відкривати друкарні, при потребі скликати собори для розв'язання церковних справ, намагатися відвернути від переходу в унію передусім українську шляхту, яка через своє відступництво завдає шкоди церкві й вірі православній».

«Поради до благочестя»

Юрій Немирич

«Багато з наших людей піднімаються по сходинках службової кар'єри, дехто прагне і сподівається здобути владу, і, безперечно, кожен вважає себе у вищій мірі непересічною особистістю, сподівається, що слава про його подвиги, шанована як святиня, перейде до нащадків».

«Маніфест до володарів Європи»

Богдан Хмельницький

«Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік бувало в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воєвода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби

товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити».

Із «Березневих статей»

Стефан Яворський

«Царі більше панують над тілом, ніж над душами людськими. А духовна влада більше піклується душами, ніж тілами. Царі мають на думці спокій тимчасовий і цілість людей своїх во плоті, а духовна влада має на думці життя та благо і во плоті, і в дусі».

«Камінь віри»

«Слухайно-но, скрипляче колесо, інші три колеса тягар несуть, а ти хочеш бути без тягаря. Інші колеса в безперестанних рухах перебувають, а ти хочеш відпочивати. Інші на спільну працю працюють, а ти хочеш – на свою».

Феофан Прокопович

«Якщо верховна влада заснована Богом, то це само зобов'язує їй підпорядковуватися…»

«Слово про владу і честь царську»

Іван Мазепа

«*...Усьому народові буває пожиточно і корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жадних бунтівничих зваб та заколотних оман тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послушенство і неодмінно дотримуються існуючих порядків»*

Григорій Сковорода

«О щасливий, хто зміг думкою гострою Зрозуміти, які втіхи незмірені Ти приносиш усім, хто вшанував тебе Серцем щирим і радісним».

«Похвала бідності»

«Не той щасливий, хто багато має, а хто задоволений тим, що має».

«Щасливий той, хто мав змогу знайти щасливе життя. Але найщасливіший той, хто вміє ним користуватися».

«Як нерозумно випрошувати те, що можеш сам досягти».
«З усіх трат – втрата часу найтяжча».

Яків Козельський

«Людина через громадський стан замість втрати природної рівності набуває рівність моральну й правову, і будучи природно не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною до договору і по праву».

Іван Котляревський

«Хто презирає рідних своїх, на того ні в чім положитися не можна».

«Хто живе чесно й годується трудами своїми, тому й кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої».

«Лучше синиця в жмені, як журавель в небі».

Василь Полетика

«Як приємно працювати для слави і добра батьківщини! Наші власні почування, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів Батьківщини, служать нам нагородою».

Із листа В. Полетики до А. Чепи

«На цей твір необхідно дивитись як на памфлет на користь прав і вольностей русів, тобто малоросіян, памфлет, місцями надзвичайно їдкий і навіть художній... а не як на зовнішньо фактичну історію, тоді він складе незамінний пам'ятник стану просвіченості і політичних ідей Малоросії».

М. Драгоманов про «Історію Русів»

Петро Борисов

«Об'єднати разом усі слов'янські коліна та зробити їх вільними здавалося мені блискучою справою, адже я думав через це зробити щасливими не лише моїх співвітчизників, а й інші народи».

Маркіян Шашкевич

«Чужина нас займає, чому ж би нашина не прилягла нам до серця, не промовила до душ наших сильним словом».

«Русалки Дністрової»

«Язик – є то найчеснішим даром природи... В нім являється душа народу, степінь його просвічення, глибина або міль його мислей, його присмотрювання ся природі і її дійствам. Є то величественний, із много голосів зложений краснозвучний голос народу, сих великих і ніколи не теряємих гусел природи».

«До читателя»

Дмитро Дорошенко

«Київ із його молодим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалися між собою спольщені українці Правобережжя зі зросійщеними українцями Лівобережжя. Тут, на перехресті різних культурних впливів, на ґрунті, багатому історичними спогадами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї слов'янської взаємності».

«Нарис історії України»

«Братство виникло на тлі загальноєвропейських рухів і мало безперечний зв'язок з українським, російським і польським рухом. Інтерес саме до цього товариства підносився ще й тим, що в ньому брали участь найвидатніші люди того часу – письменники і вчені, такі, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, які згодом стали відомими і поза межами своєї батьківщини».

В. Міяковський, «Шевченко в колі кирило-мефодіївців»

«Шевченкова муза ранійш від Кирило-Мефодіївського Брацтва сформувала його національно-політичний ідеал, ідеал політичної назалежности України, – в далеко яснішій і радикальнішій формі. Самостійницька думка переходить червоною ниткою через його творчість, починаючи молодечими романтичними творами і кінчаючи передсмертною філософічною лірикою».

Ю. Охрімович, «Розвиток української національно-політичної думки»

«В Шевченка поняття свободи при всенародному і вселюдському значенні мало найбільш персональний характер, порівнюючи з поезією всіх його сучасників; для нього воля народу була одночасно конкретною і особистісною волею кожної окремої людини в загальному складі».

В. Барка, «Правда Кобзаря»

Тарас Шевченко

«Була колись Гетьманщина, та вже не вернеться…».

Тарасова ніч»

Іван Дзюба

«Шевченків проект України передбачає різні, немовби протилежні варіанти здійснення: з одного боку, – «настане суд», а з другого – «заплакана мати благословить дітей своїх». Але вони не взаємовиключні, а взаємозумовлені».

«Тарас Шевченко»

Володимир Антонович

«Повернення до народу і усвідомлення необхідності працювати на його користь – раніше чи пізніше стане моральною потребою не тільки окремих осіб – а всіх, хто здатен зрозуміти власну суть і обов'язки та не надасть переваги мріям над справою власної совісті».

«Моя сповідь»

«Українець-русин вважає за етичне все те, що справедливо. Етика в суспільному житті – це найголовніша основа людської життєдіяльності та добробуту».

«Три типи народні»

Михайло Драгоманов

«Немає і не може бути постійних національних ознак, незмінних національних духів… Головне діло – поступ людини і громади, поступ політичний, соціальний і культурний…»

«Чудацькі думи про українську національну справу»

«Діло не в спробах, а в цілі та спільності людини, яка має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої вона живе…»

«Попереднє слово»

Сергій Подолинський

«Національність виступає дієвим об'єднанням для економічного врядування і буде ним доти, доки існуватимуть відмінності в мові та інших національно-моральних особливостях»

«Листи до В. Смирнова»

Михайло Павлик

«Попівський стан не тільки не заробляє собі чесною працею, руками або розумом, а й псує сумління, розум і талант найліпших та найрозумніших людей, які до нього пристали».

«Друкований лист до всіх русинів в Галичині»

Остап Терлецький

«Інтелігенція повинна знайомити народ з найважливішими придбаннями нової науки таким способом, щоб він міг винести з читання книжок яку-небудь користь».

«Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці»

Іван Франко

«Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх способів і засобів, щоб наближуватися до нього…»

«Все, що йде поза рамками нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів».

«Поза межами можливого»

«Нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманичів – усе одно, чи родовитих, чи вибираних – над мільйонами членів народної держави».

«Що таке поступ»

«Приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!»

«Доктрина – се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси».

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції».

«Одвертий лист до галицької української молоді»

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без соціальних кордонів…»

«Дороги і шляхи, мости і греблі, недороди і місцеві випадки, пошесті і хвороби, школи і лікарні – все це такі речі, що інакше залагоджуються в кожній губернії і вимагають окремого проводу і опіки не так уряду як радше власних місцевих людей, зорганізованих для цього діла».

«Свобода і автономія»

Юліан Бачинський

«Політична самостійність України, то condition sine qua non її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування».

«Україна irredenta»

Михайло Грушевський

«Головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного».

«Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»

«Не можна виховати в суспільстві й уряді відчуття справедливості й законності, якщо ця справедливість і законність сягають лише певної межі, за якою починається гніт і безправність».

«Не можна зберегти повну свободу для себе, обмежуючи чужу свободу, і тюремник – такий же невільник своєї тюрми, як і ув'язнений у ній арештант».

«Національність, як і здоров'я, змушує стежити за собою тоді, коли відчуваються утиски й недоліки, коли народ не має свободи існування й розвитку».

«Старий режим намагався забезпечити єдність держави силою примусу; новий повинен скористатися силою внутрішнього зчеплення й дати можливий простір розвиткові народів і областей у державній єдності; в цьому полягає єдина запорука міцного збереження цієї єдності».

«Національне питання і автономія»

«Національна рівноправність і автономність – це не нагорода за старанність та успіхи, а засіб культурного й суспільного розвитку, запорука подальших успіхів».

«Про зрілість і незрілість»

«Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті», – се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць...»

«Хто такі українці і чого вони хочуть»

Леся Українка

«Франко слово «народ» уживає в народницькому сенсі – як селяни, а не в європейському розумінні. Коли в Галичині головнійший ґрунт для радикальної роботи – селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її «мізок»».

«Не так тії вороги, як добрії люде»

Микола Порш

«Для кращого розвитку пролетаріату України та приготовлення його до боротьби, виразник його класового руху, Революційна Українська партія, ставить вимоги: повна автономія України у внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності населяючи її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції».

«Нарис Програми Революційної Української партії»

«Проповідувати ігнорування національного питання означає «сіяти політичну тактику анархізму серед пригнічених» націй».

«Політичні форми в процесі свого розвитку, являючися производними формами розвитку хазяйства, пристосовуються до індівідуальних обставин (економічних, побутових, псіхольогічних, культурних) кожной нації. Форми, котрі не пристосовані до цього всього, замісць того, щоб допомогати розвиткові продукційних сил, зковують ці сили».

«Нагадаємо тілько, що обстоюючи «широку» місцеву самоуправу для ліпшого задоволення всіх потреб місцевого характеру і найкращого розв'язання чисто місцевих завдань, ми домагаємося, як найбільшої самостійности і незалежности мійських і сільских коммун та країн в ціх справах від держави».

«Автономія України у світлі соціал-демократичної критики»

«І немає в світі такої сили, яка б винищила це бажання народу самому впорядковувати своє життя, це стремління до автономії».

«Національна культурно-господарська автономія – всі люде однієї нації, зєднавшись в один національний союз, сами порядкують всіми своїми національними справами – культурними громадськими, господарськими».

«Додати право громадам, волостям, повітам і округам єднатися в деяких гуртових справах, напр., в просвітних, тоді потреби кожної національності будуть найкраще задоволені, а права її найбільше забезпечені».

«Адміністрація, чиновники – то слуги народні. Не народ для чиновників, а чиновники для народу. Через те вони повинні знати мову того народу, якому вони служать, на гроші якого вони живуть».

«Про автономію»

«Держава повинна завідувати тільки справами всіх країв, всіх народів держави, повинна задовольняти тільки їхні спільні потреби й інтереси».

«Ростуть окремі частини, розвивається й ціле; зростають духовні та матеріальні багатства окремих країв держави, зростає матеріальна і духовна сила і всієї держави».

«Про автономію України»

Микола Міхновський

«31. Власть законодатна належиться раді представників і сенатові. Члени обох законодатних хат передставляють увесь нарід український, а не тільки ту громаду або землю, яка їх обрала.
38. Засідання законодатних хат суть публічні. Замкненнє дверей для якось засідання може відбутись тільки на жаданнє більшої половини зібраних.
39. Кожна хата перевіряє сама уповноваження своїх членів і розв'язує усякі непорозуміння щодо сього.
40. Не можна бути заразом членом обох хат».

«43. Постанови хат важні, коли вони ухвалені більшостю голосів. При поділі голосів нарівно пропозиция уважається відкиненою. Ніяка з двох хат не може почати засідання, поки не збереться більшости її членів».

«Основний Закон Самостійної України – Спілки народу українського»

Володимир Винниченко

«Історія показала українству всю безплідність, усю шкідливість і навіть злочинність намагання убгати відродження української нації в неприродні для неї, огидні її соціальним прагненням форми».

«Відродження нації»

Симон Петлюра

«Тільки міць, єдність та тверде непохитне стремління до повної незалежності й свободи може бути нашим побратимом».

«До населення всієї соборної України»

Юліан Охримович

«… велика ідейна будова, створена геніяльним духом Шевченка, захиталася, національний і політичний радикалізм, що творив гармонійну цілість в його світогляді, розділився. Над українською інтелігенцією зависла вдруге проклята мара безполітичного націоналізму і безнаціонального аполітизму».

«Нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.»

Никифір Григоріїв

«Кожна нація, як і окрема особа, може зберегти свою суверенність тільки маючи власну територію, господарство, культуру».

«Підстави української національно-державної політики»

Сергій Мазлах, Василь Шахрай

«Україна повинна бути і буде (якщо соціалістична революція і соціалізм не фраза і шарлатанство) єдиною і самостійною».

«До хвилі. Що діється на Україні та з Вкраїною»

Григорій Гринько

«[...] перед нами зубожіла Європа, яка щойно вступає в смугу пролетарської революції з її неминучим зниженням продуктивності. Розрахунки на технічну допомогу американського дядечка, з нашої точки зору, найшкідливіша дрібно-буржуазна утопія. Трудове піднесення і, перш за все, підйом кваліфікованої праці, єдиний вихід зі ситуації».

Микола Скрипник

«Говорите по-русски», – іноді каже робітник на загальних зборах і з'їздах, навіть коли сам він по-українському розуміє. Ось шлях, яким ми не повинні йти, коли хочемо справді здобути вплив на селянство. Українського селянина ми зможемо завоювати, лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б) У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, «культивування» української мови, навчання її державних чиновників – радянських службовців. Рівняти місто щодо мови по українському селу, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. До цього тепер ми прийшли, але тільки після довгої боротьби з міщанськими передсудами, що заражали основну нашу силу, міських робітників».

«Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917–1918 рр.)»

Дмитро Левицький

«Існування незалежної України, і то не якоїсь буферової держави української, залежної економічно й політично від своїх сусідів…, але великої та могучої держави української може гарантувати постійну рівновагу сил на Сході Европи…»

«Наші змагання»

Михайло Галущинський

«Щоденною працею, кождим поступком, ділом і словом будемо зазначувати, що «Україна – се я!».

«Одиниця і громада»

Василь Мудрий

«Об'єктивні умови національно-державної української рації наказували б жити в приязних взаєминах із Польщею з уваги на великого спільного ворога Москву».

«Україна і Польща»

Володимир Целевич

«Деякі пануючі нації змагають до того, щоби фізично винищити поневолені собою народи, такі жорстокі засоби боротьби пануючої нації з поневоленою не є виявом сили, лише кволости й безсилля пануючої нації. Вони лише поглиблюють тугу, та приспішують день визволення поневоленої нації».

«Нарід, нація, держава»

Мілена Рудницька

«Відколи жінка покинула вузький круг «домашнього огнища» і вийшла на ширший світ, з цього часу станула перед нею важка дилема, якої вона й досі не змогла як слід розв'язати... А саме: як помирити нам обов'язки матері й хазяйки з одного боку – з обов'язками публічними, з обов'язками свойого звання та з своїми особистими аспіраціями до знання, до повного розвою своїх духових сил і таланів, до повної самостійності – з другого?»

«Трагічний конфлікт»»

Дмитро Донцов

«Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації приділяється спеціальна клітина на шахівниці світової історії».

«Підстави нашої політики»

«Націоналізм приготовляє нову епоху, а нову епоху творять ті, що борються з своїм часом».

«Проблема поколінь»

«Мудреці й пророки, післані Богом Україні, знали добре, що провідна верства, коли вона дійсно є такою, – це зовсім інша порода людей. І розумом, і серцем, і волею, високо стоять вони над масою народу, над пересічною людиною».

«За який провід?»

Дмитро Андрієвський

«Мусить виховатися порода українців, що не зіллється і не розчинеться в юрбі, але триматиме своє місце в національному житті, не підпорядкує себе настроям і відрухам маси, зуміє станути понад нею, накинути їй свою думку і свою волю».

«До ідеологічно-статутарної підготовки Організації Українських Націоналістів»

«Українська нація не матиме держави, аж доки не виборе її сама, бо ніхто їй тієї держави не дасть і не забезпечить».

«Політика націоналізму»

Августин Волошин

«Наш націоналізм є християнський, який дивиться на рід людський, як на велику родину дітей Божих, як на велику соціальну одиницю, в якій суть менші одиниці, одиниці націй, держав, країв, громад і родин. Наш націоналізм знає ширшу і вужчу координацію, знає дальшу і ближчу солідарність».

«Наш націоналізм знає ступені любови, але не знає ненависти, не знає неґації любови. Наш націоналізм приписує держатися до засад справедливости і милосердя супроти кожного і не свого. Християнський націоналізм є також до якоїсь міри інтернаціональний, але, не знаючи класової ненависти, голосить вищу, теплішу зв'язаність між синами одної нації, як націоналізм класових партій. Християнський націоналізм требує оборони справедливих домагань одної нації проти другої, але не дозволяє насильства, надужиття сили,

ненависти одної нації проти другої лиш за те, що і тота, може, слабша нація требує для себе свободи, своєї культури».

«Наш націоналізм»

«Питання нашого громадянства вирішується не в урядах, не в соймі, але у вашій палаті тихого впливу наших жінок на розвиток думок нашого народного, нашого культурного життя. І я певний, що кожна свідома наша жінка своїм тихим впливом буде обороняти нашу народну правду, не позволить, щоби чужа політика розбивала нас релігійно, язиково і класово; не позволить, щоби агенти чужих інтересів ширили тут між нами дух безкультурної дикості більшовизму і зв'язаної з ним безбожності… Не позволить наша свідома жінка, щоби аґенти чужих держав ширили між нами ненависть проти тої держави, яка нам даровала свободу. Не позволить, щоби дітей наших в школах мучили чужим словом, але буде требовати повного права для нашої рідної української мови в школах і урядах. Наша свідома жінка буде жадати такі соціальні реформи, які можуть забезпечити мир і благобут між нашим народом».

«Жіноче питання» на І-му жіночому конгресі в Ужгороді,
«Свобода», 1934, № 21

«Хто хоче, щоб чим скоріше воскресла свобода і на широких степах України, передовсім має стреміти до того, щоб воскресла сила тої ідеї та традиції, як й перед московським пануванням підносила моральну та національну культуру народа! Прискорити прихід тої духовної обнови народа маємо й ми поширюванням наших культурних здобутків. Долею народів керує Провидіння Боже; чим скорше прихилимо молитвами нашими до нас ласку Божу, тим скорше воскресне Україна! Лиш тоді й обновиться Мир Божий на степах нещасної України, яка колись була коморою Європи».

«Мир людям доброї волі!»

Микола Сціборський

«Лише державний устрій, де побіч принципів авторитарности правління […] збережені також елєменти суспільної контролі та самодіяльности […] в стані своєчасно стримати переродження диктатури в антисуспільний чинник і забезпечити нації корисне сполучення авторитарности проводу зо збірною, діючою волею народних мас».

«Націократія»

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Абсолютизм – необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі – монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Автокефалія – незалежна, самоврядна, православна церква.

Автократія – система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

Автономія – форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм – режим правління, за якого всю чи більшу частину влади зосереджено в руках однієї особи чи групи осіб. Роль представницьких органів влади зведено нанівець або занижено. Характерною рисою є зведення нанівець місцевого самоврядування, застосування репресій і терору. Крайня форма авторитаризму – тоталітаризм.

Андрусівський мир – договір про перемир'я між Річчю Посполитою та московською державою, укладений 30.1. (02.) 1667 р. у с. Андрусів поблизу Смоленська, внаслідок якого під владою московської держави залишилася Лівобережна Україна, сіверська земля з Черніговом і Смоленськ. До Речі Посполитої відходили Правобережна Україна, Білорусь. Київ на два роки передавався московській державі, Запорізька Січ опинилася під сильним управлінням Речі Посполитої та московщини, які зобов'язалися спільно виступати про кримського хана в разі його нападу на українські землі. Цей договір порушивши умови Переяславської Ради, закріпив насильницький поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Анексія – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави, народу.

Антанта – військово-політичний союз між Великобританією, Францією та царською росією, створений 1904 – 1907 рр. на противагу т. зв. Троїстому Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) в боротьбі за перерозподіл світу.

Аристократія – форма правління, за якою державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Буковина – історична назва етнічних українських земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту і Серету. Нині входить до складу України (Північна Буковина – Чернівецька область) та Румунії (Південна Буковина – область Сучава та Ботошани Румунії).

Васал – феодал (у середній Західній Європі), який одержував земельне володіння від могутнішого феодала-сеньйора і був залежним від нього.

Васальна залежність – форма підлеглості нижчого соціального стану стосовно вищого, підкореної країни щодо країни-завойовниці.

Верв – сільська територіальна община, орган місцевого самоврядування, що охоплювала кілька взаємонаближених населених пунктів.

Віче – народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувало поряд із волею князя і було безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

Влада – здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Влада виконавча – одна із трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Влада державна – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов’язкових для всього населення.

Влада законодавча – одна з гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об’єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об’єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Вотчина – одна з форм феодальної власності часів Київської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін походить від слова «отчина» – батькова власність.

Галичина – історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір, в басейні річок Дністер (верхня та середня течії), Західний Буг (верхня течія), Сян (верхня течія). Охоплює територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (за винятком північної частини), а також Перемишльське, Жешівське, Замойське, Холмське воєводства Польщі.

Генеральна військова канцелярія – найвища адміністративна установа Гетьманщини XVII – XVIII ст. Центральний орган управління, що займався питаннями зв'язку, документообігу, адміністративної роботи та зберігання документів. Вона була важливим елементом державного управління в Гетьманщині, адже від неї залежало функціонування всієї системи державного управління.

Геноцид – здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика – політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Глава держави – державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою.

Голосування – безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи)виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Городові козаки – частина українського козацтва, яке проживало не на Січі, а на волостях або городах – землях, що були під владою адміністрації Великого князівства Литовського; назва козацького стану у XVII – XVIII ст., до якого належали особи, внесені до козацьких списків (компутів).

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції і соціально-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX ст. Виникли в умовах пожвавлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти.

Громадська думка – відображення ставлення народу або окремих спільнот до влади, її діяльності , політики.

Данина – найдавніша форма оподаткування населення, яка в різних історичних епохах здійснювалася у формі прямого державного податку, військової контрибуції, феодальної ренти тощо.

Демократія – форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Держава – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Дисидент – особа, яка активно протистоїть встановленій політичній чи релігійній системі, устрою, переконанню або інституції. Часто це призводить до гонінь, репресій і переслідувань його з боку влади.

Дитинець – центральна укріплена частина у містах Русі. Здебільшого займав площу кілька гектарів.

Діаспора – розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Дружина – загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, князя, короля, збройні загони в Київській державі, які становили постійну військову силу, члени якої брали участь в управлінні князівством та особистим господарством князя.
Домен – спадкове земельне володіння короля в європейських країнах за середньовіччя.

Закарпаття – історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. Нині – територія Закарпатської області.

Закуп – людина, яка потрапила в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві хазяїна повернути одержану у нього «купу» (борг).

Ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших об'єктів політики.

Княжий терем - будівлі світського призначення в дитинці. Княжі палати, тереми, були значно більших розмірів, ніж звичайні доми, й уладжені куди краще та виставніше. Храми зводили поблизу великокнязівського теремного двору.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний та державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація – союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Легітимність – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лівобережна Україна (Лівобережжя) – історична географічна назва українських земель, що охоплюють територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних регіонів Сумської, східної частини Київської, Черкаської областей.

Литовські статути – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в XVI – першій половині XIX ст.

Менталітет – своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність о засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Монархія – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха.

Націоналізм – ідеологія і політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою).

Національна політика – науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національні інтереси – інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національне питання – сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Національно-визвольний рух – боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави. Боротьба українського народу з іноземними поневолювачами велась під прапором національного захисту і відтворення самобутності, свободи і народовладдя.

Нація – політично, державно організований народ.

Олігархія – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запроваджено Платоном і Аристотелем у V-IV ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участь в правлінні».

Охлократія – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.
Парламент – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Парламентаризм – система правління, згідно з якою законодавча влада належить виборному парламенту.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії.

Погост – адміністративно-територіальна одиниця в Київській Русі з середини X ст.; місце куди з'їжджалися купці для торгів.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілку влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Поділля – історико-географічна область України, що займає басейн Межиріччя Південного Бугу і ліву притоку Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та невеличкої частини Івано-Франківської, Львівської областей.

Політика – організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головна на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Політика внутрішня – діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична боротьба – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Політична воля – здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

Політична еліта – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатним психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язані із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична етика – галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).

Політична ідеологія – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична історія – невід'ємна складова загальної історії та політичної теорії, що вивчає процеси розвитку політичних поглядів та ідей, формування державних та політичних структур, функціонування всієї політичної сфери суспільства в межах національних держав та у загальносвітовому масштабі.

Політична партія – організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Політичне життя – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політичний лідер – глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Політичний процес – послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

Політичний режим – сукупність методів, засобів та способів, з допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичні відносини – реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичні обставини – умови політичного функціонування і розвитку суспільства, які виражаються у співвідношеннях політичних сил щодо оволодіння, утримання й використання політичної влади.

Політологія – наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною й суспільством; посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві.

Половці – середньовічний кочовий тюркський народ. У XI—XIV ст. населяли Євразійський степ від Дунаю до Іртиша. У XI ст. опанували українські степи, витіснивши на околиці печенігів, хозарів, ясів.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список (реєстр).

Республіка – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Референдум – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Сейм – станово-представницький орган за доби феодалізму в Чехії, Польсько-Литовській державі; верховний орган державної влади і законодавчий орган Польщі.
Совєтологія, або **радянознавство**, іноді: **кремлінологія** – наукова галузь у США та Західній Європі за часів Холодної війни, присвячена комплексному дослідженню СРСР.

Соцький – командир дружини, яку складала сотня воїнів.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Тисяцький – начальник гарнізону, так званої тисячі, що поділялась на сотні.

Унія – об'єднання, союз держав під владою одного монарха.

Устрій адміністративно-територіальний – певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. У будь-якій державі – це поділ її території на певні частини – краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Федерація – союзна держава, до складу якої входять державні утворення – суб'єкти федерації.

Федеративна держава (також штат, провінція, регіон, кантон, земля, губернія, область, емірат або країна) – територіальна та конституційна спільнота, що входить до складу федерації. Федеративна держава не має суверенітету, оскільки повноваження розподілені між іншими суб'єктами федерації та федеральним урядом.

Форма правління – організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.

Хрестоцілування – символ скріплення міжкнязівських угод визначалось особливим статусом князя, а також прагненням переконати сучасників у тому, що «відповідальність князя тільки перед Богом і родичами, а не перед законом і людьми». Тому процедура цілування хреста під час скріплення міжкнязівських угод мала урочистий характер і відбувалася здебільшого у християнському храмі.

Хунта – група заколотників, яка незаконно захоплює владу і править із застосуванням диктаторських методів.
Централізація – політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Челядь – раби, полонені, які знаходилися під владою хазяїна, зовсім безправні особи.

Шляхта – світські дрібні та середні феодали у країнах Центральної Європи (Польща, Литва, Україна та ін.).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Академічна наука: становлення і розвиток дослідницьких установ та напрямів досліджень. Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 325–380.
2. Анатолій Павко, Яна Павко Правничо-політична думка Київської Русі. *Журнал Віче* № 20 жовтень, 2022. https://veche.kiev.ua/journal/2759/
3. Бабкіна О. Двадцять років вузівської політології в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку, О. Бабкіна // *Сучасна українська політика.* Спецвипуск: *Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку.* Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. 348 с.
4. Баранівський В.Ф. Політологія: Підручник. Київ: Національна академія управління, 2016 р. 236 с.
5. Білас І. Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України // Порівняльні міжнародні політичні погляди і державно-правові вчення: підручник : до 75-річчя Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ, 2019. С. 187-191.
6. Бортніков В. Епістолярна спадщина В. К. Липинського: елітарно-консервативні засади українського державотворення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. № 3/4 (83/84). С. 379-390.
7. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. Київ : Вид-во СП «Свенас», 1991. 136 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Borschak/Ivan_Mazepa.pdf
8. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ: 2007. 72 с. (Великі українці).
9. Василь Микитась. Давньоукраїнські студенти і професори. К., 1994. С. 71-92. http://litopys.org.ua/mykytas/myk05.htm
10. Великі дерева в тіні не ростуть: спогади і роздуми про В'ячеслава Чорновола / упоряд. Д.М. Пономарчук; авт. передм. В.М. Кривенко. Кам'янське: ВД «Андрій», 2018. 192 с. https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=5&idg=128
11. Вибрані твори / В. С. Стус. Донецьк : БАО, 2008. 352 с. https://surl.li/oyrbvh
12. Вибране : збірка / Василь Стус. 2-ге вид. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2020. 317, [1] с.
13. Він боровся і страждав за Україну: малюнки дітей Дніпропетровщини, присвячені пам'яті В'ячеслава Чорновола. Дніпропетровськ: Ліра, 2009. 39 с.
14. Главацький М В. Симон Петлюра. Київ : КМ-БУКС, 2016. 157 с. : іл. (Творці державного престижу).

15. Гнатюк О. С. Політико-правові погляди Миколи Міхновського на здобуття державної незалежності України // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Соборність України: правовий вимір». Київ, 2019. С. 222-225.
16. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
17. Горбатенко В. П. Проблеми розвитку політичної науки і освіти в Україні. Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 4. С. 303–306.
18. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка : (до 125-річчя від дня народж.) : [зб. ст.] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; редкол.: І. Ф. Курас (голов. ред.) [та ін.]. Київ: ІПіЕНД, 2006. 280 с.
19. Деревінський В.Ф. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2017. 494 с.
20. Дорошенко О. Є. Василь Стус. Харків : Фоліо, 2021. 120, [5] с.
21. Єрмолаєв В. М. Михайло Грушевський про установчу владу українського народу. *Вісник національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27, № 4. С. 15–31.
22. Єрмоленко І. Я. Теорія «суспільної правосвідомості» Б. О. Кістяківського та проблеми розбудови Української держави. Київ : Адвокат 2008. № 11 (98). С. 44-48.
23. Життя наше – це подорож [Текст] / Григорій Сковорода ; упоряд. і пер., [вступ. ст., комент.] Валерій Шевчук. Львів : Апріорі, 2021. 269 с.
24. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі) : роман / Київ : Фоліо, 2009. 671 с. (Історія України в романах).
25. Зелененька І. Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму. *Філолог. дискурс*. 2020. Вип. 10. С. 61–68. http://nbuv.gov.ua/UJRN/fild_2020_10_8
26. Ідеолог і творець української державності : до 150-річчя від дня народж. М. Грушевського (1866–1934) / підгот. О. Рожнятовська // Дати і події: календар знаменних дат. 2016, 2-ге півріччя. № 2. С. 67–71 : портр.
27. Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Шганка]. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2003. 366 с.
28. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
29. Коломієць Р.Г. Дмитро Донцов. Харків: Фоліо, 2020. 119 с.
30. Колоскова Н. М. Історичні реалії та взаємозв'язок політичного мислення в житті та творчості Тараса Шевченка і Василя Стуса. Київ : Друк. двір Олега Федорова, 2019. 55 с.
31. Костів К. Книги буття українського народу. Впливи Святого Письма й народоправних ідей Запорізької Січі та Західньої Европи на зміст «Книг Буття Українського Народу». Торонто, 1980. 189 с. https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22890/file.pdf

32. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с. http://history.org.ua/LiberUA/5-325-00119-1/5-325-00119-1.pdf
33. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Відень, 2020. 304 с.
34. Літературні твори [Текст] / Григорій Сковорода ; вступна стаття, упоряд. і прим. Валерія Шевчука. Вид. 2-ге. Львів : Апріорі, 2021. 350 с.
35. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. XVI+591 с. http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm
36. Михайло Грушевський та український конституціоналізм : вибране / М. Грушевський; Музей Михайла Грушевського, Democracy Reporting International. Одеса : Фенікс, 2019. 135 с.
37. Олександер Оглоблин. Люди старої України та інші праці. Острог-Нью-Йорк, 2000. С. 71-125. http://litopys.org.ua/coss3/ohl25.htm
38. Осін В. Пошуки суб'єктності української політології: між «великим» і «малим» колоніалізмами» /Спільне/ Commons. *Журнал соціальної критики*. 2015. 10 листопада. http://commons.com.ua/poshuki-sub-yektnosti-ukrayinskoyi-politologiyi-mizh-velikimi-malim-kolonializmami/#return-note-22562-1
39. Остропольська М. В. М. Павлик та М. Драгоманов: до історії інтелектуальної співпраці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2012. Т. 20, вип. 20. С. 16-21. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/M_Pavlyk_ta_M_Drahomanov_do_istorii_intelektualnoi_spivpratsi.pdf?
40. Остропольська М. В. Михайло Павлик і Леся Українка: особливості культурно-інтелектуальних зв'язків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 46-52. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/Mykhailo_Pavlyk_i_Lesia_Ukrainka_osoblyvosti_kulturno-intelektualnykh_zviazkiv.pdf?
41. Петлюра С. В. Московська воша : оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити / С. В. Петлюра ; упоряд., авт. передм. П. М. Мовчан. Київ : Просвіта, 2016. 103 с. : фот. (Бібліотека українського воїна).
42. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.
43. Райківський Ігор Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття Ч.2. Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. Вип. 14. https://shron1.chtyvo.org.ua/Raikivskyi_Ihor/Kontseptualni_zasady_ukrainskoho_natsionalnoho_vidrodzhennia_XIX_stolittia_Chastyna_2.pdf?

44. Рендюк Т. Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с., 32 іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rendiuk_Teofil/Hetman_Ivan_Mazepa__vidomyi_i_nevidomyi.pdf

45.Ричка В. Володимир Мономах. Харків: Фоліо, 2019. 120с.

46. Симон Петлюра в історії та національній пам'яті : матеріали Всеукр. наук. конференції (20 - 22 травня 2009 р.) / Укр. ін-т нац. Пам'яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г .Короленка; Укр. ін-т нац. Пам'яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. Київ : Фоліант, 2009. 164 с.

47. Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквіуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926 – 2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. К., 2017. 392 с., іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hordiienko_Dmytro/Istoriia_Rusiv_v_osmyslenni_Borysa_Krupnytskoho.pdf?

48. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. професора Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Skovoroda/Povna_akademichna_zbirka_tvoriv_zbirka.pdf

49. Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578). С. 40-61. https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokyrko_Oleksii/Ivan_Mazepa_iak_rannomodernyi_volodar.pdf?

50.Сорока Ю. Походи Богдана Хмельницького Київ : Фоліо, 2011. 120 с.

51. Станіслав Оріховський. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. http://litopys.org.ua/human/hum04.htm

52.Старіш О. Політична наука в Україні: 20 років незалежності. *Критика*. 2012. Вип. 9–10 https://krytyka.com/ua/articles/politychna-nauka-v-ukrayini-20-rokiv-nezalezhnosty

53. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 416 с.

54. Стратій Я. Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії. *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ: 1997. С. 61-75. https://surl.li/scatha

55. Сулятицька Т. Політична програма Володимира Мономаха. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і

аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 23. С. 142-145. https://science.kpnu.edu.ua/naukovi-pratsi-vykladachiv/

56. Сулятицька Т.В., Плахтій М.П. Ідея природовідповідності в педагогічній системі Григорія Сковороди. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА», 2024. Вип. 26. С 61-65. https://journals.oa.edu.ua/Philosophy/article/view/4123/3770

57. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 71-78; С. 595-598. http://litopys.org.ua/shevchenko/shev103.htm

58. Творець нового культурного українства: Михайло Павлик. До 170-річчя від дня народження : колективна монографія / відп. ред. А. Швець ; наук. ред. М. Котик-Чубінська, О. Салій ; передм. А. Швець ; редкол.: Є. Нахлік (гол.) та ін.; Інститут Івана Франка НАН України; Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації; Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Івано-Франківської обласної державної адміністрації. Львів ; Івано-Франківськ, 2023. 280 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Tvorets_novoho_kulturnoho_ukrainstva_Mykhailo_Pavlyk_Do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia.pdf?

59. Томахів В. Політологія, Навч. Посібник. Вид. т-е, доповнене. Тернопіль: ТНЕУ, 2018 р. 244 с.

60. Тригуб О. Рід Туманських в історії України (кінець XVII – початок XX ст.): монографія. Чернігівський національний педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. 298 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Tryhub_Oleksandr/Rid_Tumanskykh_v_istorii_Ukrainy_kinets_KhVII_-_pochatok_KhKh_st.pdf?

61. Трушківська Л. Михайло Драгоманов як представник політико-правової думки України. Про українське право. Збірник статей кафедри теорії та історії держави і права. Число III / За ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2008. С. 152-163. https://shron1.chtyvo.org.ua/Trushkivska_L/Mykhailo_Drahomanov_iak_predstavnyk_polityko_pravovoi_dumky_Ukrainy.pdf?

62. Українська державність: історико-правничі нариси / За заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.

63. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. http://litopys.org.ua/human/hum.htm

64. Фігурний Ю. Націєтворчий аспект діяльності Кирило-Мефодіївського товариства // Українознавство. Київ, 2016. № 4 (61). С. 162-173.

65. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002. С. 135-137. http://litopys.org.ua/fdm/fdm39.htm

66. Чупрій Леонід. Михайло Драгоманов – видатний просвітитель українського та болгарського народів. Культурологічний альманах. Видавничий дім «Гельветика» Випуск 3, 2023. С. 78-84.

https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/43909/Chuprii.pdf?sequence=1&isAllowed=y
67. Чухліб Тарас. Пилип Орлик. Київ, 2008 64 с. https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Pylyp_Orlyk.pdf
68. Шайгородський Ю. Фактори інституалізації політичної науки в Україні. Сучасна українська політика. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. Спецвипуск. С. 60–71.
69. Шаповал Юрій Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи : дослідження, архівні матеріали. Київ–Львів: Україна модерна, Укр. пропілеї, 2017. 742 с. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/shumskyi.pdf
70. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А.А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 468 с.
71. Шостак О.О. «Еміграційний» текст Івана Франка. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.01.06 «Теорія літератури» (035 – Філологія). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Shostak_Olha/Emihratsiinyi_tekst_Ivana_Franka.pdf
72. Яневський Д. Б. Грушевський. Скоропадський. Петлюра / Данило Яневський. Харків : Фоліо, 2020. 794, [1] с. : іл. (Великий науковий проект).

Web-ресурси

http://maup.com.ua/assets/files/lib/book/ist_polit_dumk.pdf
http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=JournALL/select.php&seriaName
http://www.cossackdom.com
http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukrainerus.html)
http://www.uahistory.cjb.net/
http://www.history3.org.ua/library.php
http://ukrarmy.kiev.ua/
http://sumy.net.ua/?p=1
http://www.studentbooks.com.ua/content/view/119/49/1/1/

Навчальне видання

Автори-укладачі:

Сулятицька Тетяна Василівна
Найчук Антон Віталійович
Чабанов Василь Григорович

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Навчально-методичний посібник

Видання друге, перероблене і доповнене

Електронне видання

Підписано до видання 20.05.2026 р.
Електронне видання мережного розповсюдження.
Один файл у форматі PDF. Об'єм даних 41,62 Мб.
Ум. друк. арк. 46,73. Зам. № 761.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 30б, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302
Тел. (067) 381 29 43
E-mail: aksiomaprint@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.